

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

III. MURAD DÖNEMİ DEVLET ADAMLARINDAN
FERHAD PAŞA

ELİF DERVİŞOĞLU

DANIŞMAN
Doç. Dr. AYŞE PUL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2021

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezi olarak savunduğum “III. Murad Dönemi Devlet Adamlarından Ferhad Paşa” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.... / / 2017

(Öğrencinin Adı, Soyadı,
Numarası imza)

ÖNSÖZ

Bu çalışma, XVI. yüzyılın devlet adamlarından olan Ferhad Paşa'nın hayatını ve faaliyetlerini ihtiva etmektedir. Ferhad Paşa, bir asker, serdar ve sadrazam olarak, Sultan III. Murad ve ardından kısa süreli de olsa Sultan III. Mehmed devirlerinin mühim şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Çalışmada, Osmanlı kaynakları çerçevesinde, Ferhad Paşa esas alınarak devrin hadiseleri de tetkik edilmektedir.

Giriş ve sonuç haricinde dört bölümden müteşekkil olan çalışmanın muhtevası sırasıyla şu şekildedir: Birinci bölümde, Ferhad Paşa'nın eğitimi, Kapıcıbaşılığı, Mirahurluğu, Yeniçeri Ağalığı ve Rumeli Beylerbeyliği, yani Paşa'nın serdarlığı öncesindeki hayatı ile birlikte saraydaki vazifelerine yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümünde, Ferhad Paşa'nın serdarlıkları süresince İran ve Gürcistan seferleri; Revan'ın fethi, Tebriz seferi ve Gence'nin fethiyle beraber, 1590 Osmanlı-Safevî müzâkereleri ve bu müzakerelerin ardından yapılan Ferhad Paşa Antlaşması veya diğer adıyla 1590 İstanbul Muâhedesi/Sulhu ve bu çerçeveler içerisinde Paşa'nın İran savaşlarındaki rolü üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde, Ferhad Paşa'nın birinci ve ikinci Sadrazamlığı/Veziriazamlığı, Sadaret Kaymakamlığı, Eflak Seferi ve bu vazifelerinden azli ile vefatı ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, Ferhad Paşa'nın ailesi, hayrâtı ve şahsiyeti tetkik edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın sonuna ilave edilen Ekler kısmında ise, Osmanlı-Safevî hududunu gösteren emsal bir harita, Ferhad Paşa'nın muasırı kaynaklarda yer alan ve Paşa'nın faaliyetlerini tasvir eden bazı minyatürler ile türbesinin fotoğrafları bulunmaktadır.

Bu çalışmayı mümkün kılan danışman hocam Doç. Dr. Ayşe Pul'a, aileme, dostum ve yol arkadaşım Emel Kurt'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
GİRİŞ	1
LİTERATÜR VE KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ	1
LİTERATÜR	1
KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ	2
Arşiv Kaynakları	2
Kaynak Eserler	3
XVI. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI DEVLETİ’NİN GENEL DURUMU	7
BİRİNCİ BÖLÜM	17
1. SERDARLIĞINA KADAR FERHAD PAŞA	17
1.1. EĞİTİMİ VE SARAYDAKİ VAZİFELERİ	17
1.1.1. Kapıcıbaşılığı ve Mirahurluğu	17
1.1.2. Yeniçeri Ağalığı ve Rumeli Beylerbeyliği	18
İKİNCİ BÖLÜM	24
2. FERHAD PAŞA’NIN İRAN SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ	24
2.1. FERHAD PAŞA’NIN SERDARLIĞI	24
2.1.1. BİRİNCİ SERDARLIĞI	24
2.1.1.1. Revan’ın Fethi	25
2.1.1.2. Gürcistan Seferi	30
2.1.2. İKİNCİ SERDARLIĞI	35
2.1.2.1. Tebriz Seferi	38
2.1.2.2. Gürcistan Seferi	40
2.1.2.3. Gence’nin Fethi	44
2.2. OSMANLI-SAFEVÎ MÜZÂKERELERİ VE 1590 İSTANBUL ANTLAŞMASI/FERHAD PAŞA SULHU	48
2.2.1. İstanbul Muâhedeşi/Ferhad Paşa Musâlahası	55
2.3. İRAN SEFERLERİ, CELÂLİLER VE FERHAD PAŞA	60
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	63
3. SADRAZAMLICIĞI/VEZİRİAZAMLICIĞI	63
3.1. BİRİNCİ SADRAZAMLICIĞI	63
3.1.1. Sadaretten Azli	64
3.1.2. Sadaret Kaymakamlığı	66
3.2. İKİNCİ SADRAZAMLICIĞI	71
3.2.1. Eflak Seferi	72
3.2.2. Sadaretten Azli	76
3.3. VEFÂTI	79

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	86
4. AİLESİ, HAYRÂTI VE ŞAHSİYETİ.....	86
4.1. AİLESİ.....	86
4.2. HAYRÂTI.....	87
4.3. ŞAHSİYETİ.....	91
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	98
KAYNAKLAR	100
EKLER.....	108

ÖZET

III. MURAD DÖNEMİ DEVLET ADAMLARINDAN FERHAD PAŞA

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılı, devlet sınırlarının doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde tarihindeki en uzak mesafeye ulaştığı, siyâsî ve askerî yönden devletin zirve devri olarak kabul edilmektedir. Yüzyılın son çeyreğine Sultan III. Murad'ın (1574-1595) padişahlığında giren devletin sınırlarında, bu müddet zarfında uzun süreli savaşlar cereyan etmiştir. Osmanlı Devleti, bu savaşlar içerisindeki şark seferlerinin son devresinde serdar olan Ferhad Paşa'nın yaptığı muharebeler ve bunlar neticesinde akdedilen İstanbul/Ferhad Paşa Antlaşması ile doğuda en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bu çalışmada, XVI. yüzyılın mühim devlet adamlarından olup, İran serdarlığı ile bilinen Ferhad Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri ele alınmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında tarih sahnesine çıkan ve bu sahnenin on üç yılında bâriz olarak görülen Ferhad Paşa, bu kısa zamanın daha kısa bir aralığında iki defa serdar olmuş ve ilki sekiz ay üç gün, ikincisi de dört ay on dokuz gün olmak üzere iki defa da sadrazamlık yapmıştır. Ferhad Paşa, vazife aldığı süre içerisinde muvaffakiyetle gerçekleştirdiği doğu seferleri sebebiyle Osmanlı tarihinin dikkat çeken şahsiyetleri arasında yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferhad Paşa, Serdar, Sadrazam, İran Seferleri, Safevî.

ABSTRACT

FERHAD PAŞA FROM THE STATESMEN AT THE ERA OF MURAD (III.)

The 16th century of the Ottoman Empire is accepted as the era when the borders of the state reached the farthest distance in the east-west and north-south directions in history. And it was also an era in which the government reached it is peak in terms of politics and military. The borders of the state, which Sultan Murad III began to rule, witnessed long-term wars during the last quarter of the century. As a result of the wars led by Ferhad Pasha, who was the leader in the homestretch of the eastern expeditions, the Istanbul/Ferhat Pasha Treaty was signed. Thanks to the treaty, the Ottoman Empire had the largest borders in the east. In this study, the life and works of Ferhad Pasha, who was one of the important statesmen of the 16th century and was awarded the title of grand vizier (sadr-ı azam), who served as the commander-in-chief in the wars in which the sultans did not participate, are discussed. Ferhad Pasha, who appeared on the stage of history at the end of the 16th century and was at the forefront of this scene in thirteen years, became commander-in-chief twice in a shorter span of this short time. He served as grand vizier twice, the first for eight months and three days, and the second for four months and nineteen days. Ferhad Pasha is known as one of the important figures of Ottoman history due to his contributions to the eastern expeditions that he successfully carried out during his tenure.

Keywords: Ferhad Pasha, Commander-in-chief, Grand Vizier, Iranian Expeditions, Safevid.

KISALTMALAR DİZİNİ

A. DVNSMHM. d.	: Bâb-1 Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defteri
AÜ	: Ankara Üniversitesi
B.	: Bağdat
bkz.	: Bakınız
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
hk.	: Hüküm
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

LİTERATÜR VE KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ

LİTERATÜR

Bu tez, XVI. asrın ileri gelen devlet adamlarından olan Ferhad Paşa'nın hayat hikayesinin müstakil bir çalışma çerçevesinde ortaya konulması maksadını taşımaktadır. Ferhad Paşa'nın biyografisi, görüldüğü kadarıyla, muhtelif ansiklopedilerde adına yazılmış olan maddeler ve Paşa'nın devrini anlatan çalışmalar içerisindeki kısımlarla sınırlı kalmıştır. Paşa'nın hayatı günümüze dek bir bütün olarak ele alınmamıştır. Serdarlığı ile öne çıkan Ferhad Paşa, ağırlıklı olarak yine bu yönde, yani devrin siyâsî vakaları ile doğu seferlerindeki faaliyetleri ve bilhassa İran serdarlığı çerçevesinde tetkik edilmiştir. Bahsi geçen ansiklopedi maddeleri ve muhtevasında Ferhad Paşa'nın faaliyetlerine yer verilen çalışmalardan öne çıkanlar şu şekildedir:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin XII. cildinde Mehmet İpşirli tarafından kaleme alınan "Ferhad Paşa"; *Encyclopaedia of Islam*'ın II. cildindeki "Ferhād Pasha"; Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın ortak yayını olan *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin III. cildindeki "Ferhad Paşa"; Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nin X. cildindeki "Ferhad Paşa" ve kısa da olsa *Meydan Larousse* IV. ciltteki "Ferhad Paşa" maddeleri ansiklopedik biyografi olarak ilk sıralardadırlar. Ayrıca Ferhad Paşa'nın eserleriyle alâkalı olarak, adı geçen ansiklopedilerde, *Ferhad Paşa Camii*, *Ferhad Paşa Türbesi*, *Ferhad Paşa Çeşmesi* gibi maddeler de yer almaktadır.

Ferhad Paşa, İran/Doğu serdarlığı sebebiyle, genel olarak Osmanlı Devleti'nin Safevîler'le olan münasebetleri ile Kafkasya seferleri çerçevesinde yapılan çalışmalarda yer almıştır. Bunlar arasında bazı tetkik eserler, genel Osmanlı tarihleri ve çalışmalar öne çıkmaktadır.

Bekir Kütükoğlu'nun kaleme aldığı *Osmanlı - İran Siyâsî Münâsebetleri (1578 - 1612)* ile M. Fahrettin Kırzioğlu'nun yazdığı *Osmanlılar'ın Kafkas- Elleri'ni Fethi (1451-1590)* adlı eserler, Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen tarihlerdeki doğu seferlerini tafsilatıyla ele alan ve dolayısıyla Ferhad Paşa'nın bu seferlerdeki faaliyetlerine geniş olarak yer veren en mühim eserlerdir. Her iki çalışma da kendilerinden sonra yapılan çalışmalara emsal ve esas teşkil etmiştir.

Ayrıca, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I-II; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III; Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. III; Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* gibi umûmî Osmanlı tarihleri içerisinde öne çıkan eserlerde de Ferhad Paşa'nın faaliyetlerine dâir bir hayli mâlumat bulunmaktadır.

Bu eserlerle birlikte, Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454 - 1829 (Tarih - Toplum - Ekonomi)*; Nader Nejat, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502-1590, 1620)*; Nebi Gümü, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*; Şahin Fazil Ferzelibeyli, *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV-XVI. Yüzyıllar)*; Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)* gibi çalışmalar da mevzûları itibâriyle Ferhad Paşa'ya yer vermişlerdir.

KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ

Osmanlı kaynakları temelinde Ferhad Paşa'nın biyografisinin hazırlanması amacıyla yapılan bu çalışmada, arşiv kaynakları olarak devrin Mühimme defterleri ile kronikler çerçevesinde kaynak eserler esas alınmıştır. Aşağıda zikredilen arşiv kaynakları ve kaynak eserler, bu çalışma esnâsında istifade edilen esas malzemeleri teşkil etmektedir. Ayrıca bunlara ilave olarak, ele alınan devri tetkik eden telif eserlere de müracaat edilmiştir. Bu eserler, çalışmanın sonunda yer alan *Kaynaklar* kısmında verilmekle birlikte, öne çıkanlar, yukarıdaki *Literatür* başlığı altında kaydedilmiştir. Ferhad Paşa'nın hayatı, bu çalışmalar ve devrin kaynakları tetkik edilerek geniş bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Arşiv Kaynakları

Bu çalışmada, Ferhad Paşa'nın biyografisi tertip edilirken, Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî tasnifinde yer alan Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri arasından; 44, 48, 49, 51, 52, 53, 59, 60, 62, 63 numaralı defterler kullanılmıştır. Mühimme Defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet işlerinin müzakere edilerek neticelendirildiği en üst makam olan Divân-ı Hümayun'un kararlarının kayıt altına alındığı defterlerdir. Bu defterler Divân'da görüşülen ve karara bağlanan, siyâsî, askerî, idârî, şer'î, örfî, mâlî ve adlî mevzuları ihtiva etmektedirler. Bu sebeple, kullanılan defterlerden de Ferhad Paşa'nın faaliyetlerine dâir zikredilen hususlarda istifade edilmiştir.

Kaynak Eserler

Bu tez çalışmasında, kullanılan arşiv belgeleri ile birlikte, vekayinâmeler/kroniklerden de istifade edilmiştir. Ferhad Paşa'nın hayatı hakkında başvurulmuş kronikler içerisinde, Paşa ile aynı devri yaşayıp, onun faaliyetlerini ve devrin hadiselerini bizzat müşahade eden müelliflerin kaydettikleri olduğu gibi, sonraki asırlarda bu eserlerden nakillerle meydana getirilenler de olmuştur. Bu başlık altında, tetkik edilen devri kaydeden kronikler içerisinde yer alan ve çalışmada kullanılan kaynak eserler, tezin konusu çerçevesinde kısaca değerlendirileceklerdir.

Selânikî Mustafa Efendi'nin kaleme aldığı *Tarih-i Selânikî*, 971-1008/1563-1600 tarihleri arasındaki hadiseleri ihtiva etmektedir. Müellif, bizzat yaşadığı zaman itibariyle, Osmanlı Devleti'nin bu mühim devrine şahit olmuş ve böylece XVI. yüzyılın önde gelen kaynakları arasına girmiştir. *Tarih-i Selânikî*'de, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının son zamanları, Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad devirleri ile Sultan III. Mehmed devrinin ortalarına dek gelen zaman içerisindeki vakalar, bazı kısımlarda müellifin kendi değerlendirmelerinin de ilavesiyle kaydedilmiştir. Husûsen Sultan III. Murad devrinin son zamanları ile başlayan tafsilatlı kayıtlar sebebiyle eser bu devrin tarih yazımı için ilk sıralarda yer almaktadır. *Tarih-i Selânikî*, zengin muhtevasıyla birlikte, birçok devlet hizmetinde vazife alan müellifi Selânikî'nin, Ferhad Paşa'nın serdarlığı ile sadrazamlığı esnâsında yanında olması ve Paşa'nın faaliyetlerini bizzat müşahade etmesi dolayısıyla bu çalışmanın ana kaynakları arasındadır. Selânikî Mustafa Efendi, 1588 tarihinde Ferhad Paşa'nın Gence Seferi'ne katılmış ve sefer kayıtlarını tutmuştur. 1590'da Safevî şehzâdesi Haydar Mirza'yı İstanbul'a getiren İran heyetine mihmandar olmuştur. 1591'de Ferhad Paşa sadarete gelince Selânikî'yi ruznâmesini tutmakla vazifelendirmiştir. Bu çalışmada, eserin Mehmet İpşirli tarafından yapılan neşri, devrin diğer kaynakları ile de mukayese edilerek kullanılmıştır.

Rahimi-zâde İbrahim Çavuş da Ferhad Paşa ile aynı devirde yaşamış, aldığı vazifeler sebebiyle Osmanlı Devleti'nin İran seferlerine şahit olmuştur. 991-994/1583-1586 tarihleri arasında Paşa'nın serdarlığındaki doğu seferine iştiraki esnâsındaki müşahedelerini ve 998/1590 tarihine kadar olan vakaları, *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence* adlı eseriyle kayıt altına almıştır. Kitap, çavuş olarak Serdar

Ferhad Paşa ile Gence Seferi'ne giden Rahimi-zâde'nin diğer eserleriyle birlikte, devrin kaynak eserleri arasında yer almaktadır. Bu çalışmada, Günay Karaağaç ve Adnan Eskikurt tarafından yayıma hazırlanan eserden faydalanılmıştır.

Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından yazılan *Künhü'l-ahbâr* adlı eserde, 1599 tarihine kadar olan hadiseler kaydedilmiştir. Çeşitli hizmetlerde vazife gören ve Ferhad Paşa'nın da muasırı olan Âlî'nin, kaleme aldığı pek çok eser içerisinde en çok öne çıkan eseridir. Müellifin, 1000-1008/1591-1599 tarihleri arasında yazdığı bu eser, dört kısımdan müteşekkildir ve dördüncü kısım 1005/1596 yılına kadar olan Osmanlı tarihine âittir. Bu çalışmada, Faris Çerçi'nin hazırladığı, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri* adlı metin kullanılmıştır. Ayrıca, Mustafa Âlî'nin, 1582 tarihindeki sünnet düğününü nazım olarak kaydettiği, *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr* adındaki eserinden de istifade edilmiştir.

1046/1636-37 tarihinde vefat eden Hasan Beyzâde Ahmed Paşa'nın *Târih'i XVI. ve XVII. yüzyıl kaynakları* arasındadır. Çeşitli devlet hizmetlerinde bulunan müellif eserinde 1635 tarihine kadar olan hadiseleri kaydetmiştir. Sultan III. Murad devrini, daha ziyade babası Reîsülküttâb Hasan Bey'den naklederek kaydeden Ahmed Paşa, Sultan III. Mehmed devrini ise bütünüyle kendi müşahedeleri üzerinden yazmıştır. Bu çalışmada, Şevki Nezihi Aykut'un hazırladığı, *Hasan Bey-Zâde Târîhi Metin (926-1003 / 1520-1595)* adlı metin kullanılmıştır.

Bu araştırmada, Abdurrahman Sağırılı'nın doktora tezi olarak çalıştığı, *Mehmed b. Mehmed Er-Rûmi(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr ve Târîh-i Âli Osman* adlı eserleri de kullanılmıştır. XVI. ve XVII. yüzyıl eserleri arasında yer alan bu mühim kaynakların müellifinin, 1050/1640 tarihi sonrasında vefat ettiği kaydedilmiştir.

XVII. yüzyıl tarihçisi *Mustafa Sâfi*'nin kaleme aldığı *Zübdetü't-Tevârih*, Sultan I. Ahmed devri eserlerindendir. Sultan I. Ahmed'in tahta geçmesi ile başlayan eserin sonlarında Osman Bey'den yazıldığı devre kadar olan vakalar kaydedilmiştir. Bu çalışmada, İbrahim Hakkı Çuhadar'ın yayıma hazırladığı metin kullanılmıştır.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi'nde, 1000-1054/1592-1644 tarihleri arasındaki vakalar kaydedilmiştir. 1593 ile 1630 seneleri arasındaki batı ve

doğu seferlerine iştirak eden Abdülkadir Efendi, bu seferlere dâir tafsilata geniş olarak yer vermiştir. Bu çalışmada eserden, 1595 tarihinde vefat eden Ferhad Paşa'nın Eflak Seferi ile öncesinde ve sonrasında yaşananlar hususunda istifade edilmiş ve Ziya Yılmaz'ın neşrettiği metin kullanılmıştır.

XVII. yüzyıl müelliflerinden *Kâtip Çelebi*'nin eseri olan *Fezleke*, 1000-1065/1592-1655 tarihlerini ihtiva etmektedir. Müellif yaşadığı devir öncesinin tarihini, geçmiş tarihçilerden istifade ile kaydetmiş ve bir derleme eser meydana getirmiştir. Bu çalışmada, Zeynep Aycibin'in, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin* adlı doktora tezinden faydalanılmıştır.

Peçevî İbrahim Efendi tarafından yazılan *Peçevî Tarihi*, 1520-1640 tarihleri arasındaki vakaları kaydetmiştir. 982/1574 Macaristan doğumlu olan İbrahim Efendi, gençlik devresinde Ferhad Paşa'nın muasırı olarak görülmekle birlikte, müellif eserini daha ileriki yaşlarında kaleme almıştır. Kendi müşahedelerini XVI. yüzyılın sonlarında kaydetmeye başlamış, bunun yanında eserini Osmanlı ve Macar kaynakları ile başka şahitlerin nakilleri üzerinden meydana getirmiştir. Bu çalışmada, Bekir Sıtkı Baykal'ın neşrettiği metin kullanılmıştır.

Sultan III. Murad devrinde yaşayan, Osmanlı Devleti'nin doğu seferlerini müşahade ve Osmanlı-İran muharebelerine iştirak eden, Bitlis Hâkimi Şeref Han'ın kaleme aldığı *Şerefnâme* de bu çalışmada kullanılmıştır. *Şerefnâme*, Safevî tarihini ve Safevîlerin Osmanlılar ile münasebetlerini nakleden Safevî kaynakları arasında kaydedilmektedir. Bu çalışmada, çevirisi Mehmet Emin Bozarslan tarafından yapılan, *Şerefnâme II Osmanlı-İran Tarihi* adlı metin kullanılmıştır.

Ayrıca, devrin kaynakları arasında yer alan, Halil Sahillioğlu'nun hazırladığı *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* ile Zeytinburnu Belediyesi'nin neşrettiği ve Ferhad Paşa'nın Sigetvar'daki varlığına şahitlik eden Feridun Ahmed Bey'in *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar* adlı eseri de bu çalışmada kullanılmıştır. Ekler kısmında verilen minyatürler için ise *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence* ve Seyyid Lokman'ın *Şehinşahnâme II* eserleri kullanılmıştır.

Bu kaynakların haricinde, bahsi geçen devre nazaran daha geç tarihlerde yazılmış olan ve bu çalışmada müracaat edilen diğer kaynak eserler ise şu şekildedir: Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati*

Ahbâri'l-Hâfikayn); Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*; *Kavanin-i Yeniçeriyan* (*Yeniçeri Kanunları*); Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*; Osmanzade Taib, *Hadikatü'l Vüzerâ ve Zeylleri*; Abdülaziz Karaçelebi-zâde, *Tarih-i Ravzatü'l-Ebrar*. XVI. yüzyılda müverrihlerin kaleme aldıkları eserler ile inkişaf eden Osmanlı tarih yazıcılığı, XVII. yüzyıl ve sonrasındaki müelliflere de emsâl teşkil etmiştir. Arkalarından gelen Osmanlı tarihçileri, bu devrin eserlerinden her dâim istifade etmiş ve onları kaynak edinmişlerdir.

XVI. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılı, öncesinde olduğu gibi son çeyreğinde de hayli hareketliydi. Sultan III. Murad'ın (1574-1595) saltanatında yaşanan bu hareketliliğin sebebi siyâsî olduğu kadar, askerî, sosyal ve ekonomik gelişmelerdi. Bu hadiseler kısaca, siyâsî açıdan, Kuzey Afrika meselesi, İran, Özbek Hanları, İngilizler ve Avusturya ile münasebetler; askerî, sosyal ve ekonomik açılardan ise askerî tanzim, yeniçerilerin ve hazinenin durumu, merasimler, para politikası ve bütün bunlar için alınan tedbirler şeklinde ortaya konulabilir. Ayrıca bunlarla birlikte Anadolu'da, Celâlilerin ayak sesleri sayılabilecek karışıklıklar da vardı.

Kuzey Afrika meselesi, Osmanlı Devleti ile İspanya ve Portekiz arasında Fas Sultanlığı çevresinde bir nüfuz mücadelesiydi. Hindistan sularının ekseriyetinde söz sahibi olan Portekizliler, Kuzey Afrika'nın batısındaki Fas'ı da idareleri altına almak istiyorlardı. Trablus, Tunus ve Cezayir'e hâkim olan Osmanlılar da havaliyi nüfuzlarına almak için hem Fas Sultanlığı hem de Portekiz Krallığı ile mücadele içerisindeydi. Zaman zaman İspanyollar ve Portekizlilerle dostluk kuran Fas Sultanlığı'nın bu siyaseti, Osmanlıların Afrika'daki sınırlarının genişlemesinin önünde engel teşkil ediyordu. Bu sebeple Sultan III. Murad, Fas hükümdar ailesinden, kendilerine dost olacak birini sultan yapmak için harekete geçti ve bu aileden, daha önce Osmanlılara iltica etmiş olan Abdülmelik'i donanma ile birlikte Cezayir'e gönderdi. Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa, padişahın yardım emri üzerine, hazırladığı ordusu ve Abdülmelik'le birlikte harekete geçip Fas tahtındaki Muhammed el-Mütevekkil'in başında olduğu Fas ordusunu mağlup ederek 8 Mart 1576'da Abdülmelik'i tahta çıkardı. Abdülmelik, 16 Temmuz 1576'da Osmanlıların yardımının yanında kendi askerini de toplayarak Merakeş'e girmesi ve halkın kendisine biat etmesi üzerine Fas'ın tamamına hâkim oldu. Kendisine destek olunmaya, Cezayir Beylerbeyi yapılan Hasan Paşa aracılığı ile devam edildi. Eski Fas sultanının Portekiz'den yardım isteği üzerine Abdülmelik'e karşı, papalık, Fransa ve İspanya ortaklığıyla bir ordu hazırlandı. 1578 tarihinde Osmanlı-Fas müşterek ordusu ile Kasrülkebir denilen yerde karşılaşılan bu kuvvetler mağlup edildi. Portekiz kralı da muharebede öldü. Fas, bu savaşın neticesinde Osmanlıların nüfûzuna girmiş oldu. Osmanlı Devleti'nin, Kuzey

Afrika'nın uzak kıyıları ve iç kısımlarında genişleyen nüfûzundan tedirgin olanlarla mücadelesi bu minval üzere devam ediyordu.¹

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile resmî münasebetleri, Sultan III. Murad devrinde ilerledi. Osmanlı limanlarında ticaret yapabilmeleri için Fransa ve Venedik'e verilen ticarî imtiyazlar, İngiltere'ye de verildi. 1579 senesinin mart ayında, Edward Osborne ve Richard Staper isimli İngiliz tüccarlarının temsilcisi olarak İstanbul'a gelen William Harborne'a² verilen imtiyaz, bir ahidnâme ile birlikte 1580 mayısında bütün İngiliz tüccarlarına tanındı. İki devlet arasındaki münasebetlerin ilerlemesinde Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa ve Hoca Sadeddin Efendi mühim rol almıştı. İngiliz tüccarlar, Osmanlı sularındaki ticaretin yürütülmesi için bir şirket³ kurdular ve faaliyetlerini bu yönde ilerlettiler. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İspanya karşısında İngiltere'nin yanında yer alması iki devlet arasındaki siyâsî yakınlığı da beraberinde getirdi. Bu çerçeveler içerisinde, Sultan III. Murad ile Kraliçe Elizabeth arasında karşılıklı mektuplaşmalar tahakkuk etti.⁴

Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlığı'nın da askerî ve siyâsî münasebetleri ilerlemişti. Sünnî olan bu iki devlet hem Safevîlere karşı sürdürdükleri mücadele hem de Kafkasya ve Sibirya'da ilerleyen Ruslar sebebiyle birbirlerine daha fazla yakınlaşmışlardı. Osmanlı Devleti, Özbek Hanlığı'na mühimmat yardımıyla bulunmuş, 1578-1590 arasındaki Osmanlı-Safevî muharebeleri sırasında da müttefik olunmuştu.⁵

XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ni meşgul eden mühim meselelerden biri de uzun süreli İran savaşlarıydı. Osmanlı-İran münasebetleri,

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, TTK Yay., Ankara 2011, s. 45-46; Mustafa L. Bilge, "Fas", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 191; Bekir Kütükoğlu, "Murad III", *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 174. Sultan III. Murad devrinde Portekiz'le mücadele için bkz. Ertuğrul Önalp, *Osmanlı'nın Güney Seferleri XVI. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk – Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 341-365.

² William Harborne için bkz. Susan Skilliter, "William Harborne: İlk İngiliz Elçisi 1583 – 1588", *Türk – İngiliz İlişkileri 1583 – 1984 (400. Yıldönümü)*, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s. 21-31.

³ Bu şirket için bkz. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yay., Ankara 2013.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı - İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1850)*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 14-20. İngilizlere verilen ahidnâme ve teâtî edilen mektuplar ile Türk-İngiliz münasebetleri için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK Basımevi, Ankara 1953; Hâmit Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1951.

⁵ Kütükoğlu, 2006, 174; Mehmet Alpargu, "Özbekler", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 120. Ayrıca bkz. Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekâbeti", *Osmanlı*, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 581-587.

1576 senesinde II. Şah İsmail'in, iki devlet arasında Kanuni Sultan Süleyman devrinde yapılan 1555 Amasya Sulhu'nun bozulmasına sebep olması ile yeni bir safhaya girmişti. 1578 tarihinde Serdar Lala Mustafa Paşa ile başlayan bu safha, devamında gelecek on iki yıllık muharebelerin ardından, 1590 tarihinde Serdar Ferhad Paşa'nın yapacağı sulh antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti lehine neticelenecekti.⁶ Bununla beraber, ele geçirilen toprakların merkeze mesafesi, mezhep ayrılığı, yapılan ekonomik tanzimlerin halkta sebep olduğu memnuniyetsizlik, peşi sıra gelen İran ve Avusturya seferlerinin yorgunluğu ile bunun üzerine çıkan Celâli isyanlarını yaşayan Osmanlı Devleti'ne karşı 1603 senesinde savaş açacak olan Şah Abbas, kaybettiği toprakları geri alacaktı.⁷

Fernand Braudel, Mustafa Paşa'nın 1578 tarihinde yaptığı ilk seferin ortaya çıkardığı güçlükleri yukarıdaki noktalardan ele almış ve kazanılan zaferin yanında, *“daha işin başında, gelecekteki tüm büyük güçlükleri haber vermiştir”* ifadesi ile birlikte şu şekilde değerlendirmiştir:

“Her şeyden önce hasmın inatçılığını; sonra da geçitlerinde vahşi ve âni sürprizler yapmaya ehil yerli halkın tutarsızlığı; özellikle de mesafeler, menzillerin çokluğu, yol şartlarının sertliği, dağlar, ormanlar, bataklıklarla kesintiye uğrayan, her kış iklimin boyunduruğuna giren, verimliliği eşitsiz dağılmış bir ülkede yaşamamanın imkânsızlığı. 1569 “Rusya” seferinde olduğu gibi, Türk’e karşı çıkan mekân olmaktadır.”⁸

Osmanlı Devleti'nin 1578'den sonra yüzünü doğuya çevirmesi, siyâsî olduğu kadar coğrâfî, iktisâdî, içtimâî ve dînî sebepler çerçevesinde de değerlendirilmiştir. Hem İran hem de Kafkasya coğrafyası, devletin doğuda kuzey ve güney yönlerine ilerlemesi adına mühim mevkideydi. Bununla birlikte devlet, Hazar Denizi'ne doğru genişleyebilir, İpek Yolu coğrafyasının ele geçirilmesi ile Asya'nın ticaret yollarına sahip olabilirdi. Astrahan Hanlığı'nı ele geçirip Hazar'a ulaşan Rusların sınırlarını genişletme faaliyetlerinin önünü kesebilir ve böylece hac ve ticaret yolları kapanan Türkistan Müslümanlarını rahatlatabilirdi. Ayrıca,

⁶ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454 - 1829 (Tarih - Toplum - Ekonomi)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 90; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 381. 1578-1590 Osmanlı-Safevî muharebelerinin sebepleri, öncesi ve Ferhad Paşa'nın serdarlığına kadar olan kısma dâir bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyâsî Münâsebetleri (1578 - 1612)*, İstanbul Fethi Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 1-133.

⁷ Faruk Sümer, “Abbas I”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 18.

⁸ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 348.

Anadolu'daki Safevî propagandası ve muhtemel yeni bir isyan ile Safevîlerin saldırılarına maruz kalan Kürt beylerine, Sünnîlere ve Gürcü krallarına yapılacak yardım müessir sebeplerdendi. Bu esnâda iç karışıklıkların sıkıntısı içerisindeki İran'a karşı teknik olarak da üstündü. Fernand Braudel, bu şartlar örgüsünde Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'den uzaklaşarak doğuya dönmesinin, “*güçlü bir Türk siyasetinin varolduğu*” mânâsına geldiğini ifade etmiş ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından sonrası için yapılan “*sözümone gerileme*” iddiasının yanlışlığına dikkat çekerek, devletin “*örgütlü, disiplinli, üzerinde iyice düşünülen muazzam bir güç olarak kalmaya devam ettiğini*” kaydetmiştir. Braudel'e göre, on iki yıllık İran savaşlarının neticesinde 21 Mart 1590 tarihinde yapılan sulhta, fethedilen yerlerin *padişahın elinde kalması* dolayısıyla *Türk inadı ödüllendirilmiştir*. Aynı zamanda bir Akdeniz tarihçisi olan Braudel, bu noktadan hareketle son olarak şunları kaydetmiştir:

“Bu küçük bir zafer değildir. Tamamen tersine, gerçekten de türünün tek örneği olan bir canlılığın çok özel bir işaretidir. Fakat Akdeniz tarihçisi için önemli olan, Türk gücünün Hazar Denizi yönünde sabitleşmiş olmasıdır, yani İç Deniz'den uzakta. Bu merkez-kaç hareket, en azından 1590'a kadar Türklerin Akdeniz alanındaki yokluklarını açıklamaktadır.”⁹

XVI. yüzyıla tesir eden Osmanlı-İran muharebelerini, Batı müspet bir bakışla seyretmiş ve *ittifak teklifleriyle* de Safevîleri açıkça desteklemiştir. Bu teklifler karşılıklı bir antlaşmaya dönüşmemekle birlikte Osmanlı-Safevî savaşları, Osmanlıların kendilerinden uzaklaşmasına sebep olduğu için Batılı devletlerin lehine olmuştu.¹⁰ İki devlet arasındaki bu çatışma, o yüzyılda Osmanlı Devleti'ne gelen Batılıların da dikkatini çekmiş ve onların seyahat notlarına aksetmiştir. Meselâ, 1577-1581'de, Roma-Germen İmparatoru II. Rudolf'un İstanbul'a gönderdiği *dâimî temsilci* Joachim Freiherr von Sintzendorff'un maiyetinde Osmanlı topraklarına gelen Protestan vaiz Salomon Schweigger yazılarında şu ifadelerle yer vermiştir:

“...Ama Hristiyanlık onların birbiriyle savaşmalarından yararlanıyor, çünkü bana kalırsa, Tanrı İranlılarla Türkleri çarpıştırmakla her iki devletin yönetimlerini uğraştırıyor ve bir denge sağlıyor. Zavallı masum Hristiyanların tamamen yok edilmemeleri ve biraz rahat nefes alabilmeleri

⁹ Braudel, 1990, 346-348, 351-352; Bilge, 2015, 91.

¹⁰ Ebru Boyar, “Doğu'da Osmanlı Genişlemesi”, *Türkiye Tarihi 1453 – 1603 Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu*, C. II, ed. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 187.

için, Hazreti Muhammed'in ümmeti birbirleriyle uğraşmalı. Aksi halde onların karşısında kimse duramaz. Eğer Türkler on yedi yıl boyunca İranlılarla çatışmasalardı, kim bilir daha ne huzursuzluklar çıkaracaklardı. Her ne kadar bu zaman zarfında Macaristan'da ve Hırvatistan'da pek çok olaya neden oldularsa da, İranlılarla birlik olabilselerdi, durum çok daha kötü olurdu.”¹¹

İran seferlerinin ardından, Sultan III. Murad devrinin sonlarında Avusturya ile yaşanan hudut meselesi neticesinde, 1593 tarihinde açtığı cephe ile devlet, batıda Habsburglara karşı on dört sene sürecek bir savaşa girmiştir. Osmanlı-Avusturya mücadelesinde, Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları ile Erdel Prenslığı'nin tâbiyet meselesi devleti meşgul etmiştir. Tâbi oldukları Osmanlı Devleti'ne isyan edip Habsburg ile yaptıkları ittifak sebebiyle başlayan çatışma, Sultan III. Mehmed'in tahta geçmesinin ardından 1595'te Ferhad Paşa serdarlığında yapılan Eflak Seferi ile devam etti. Ardından zaman içerisinde süregelen muharebeler, Osmanlıları 1596'da Eğri Seferi'ne, 1606'da da Zıttorok Antlaşması'na kadar götürecekti.¹²

XVI. yüzyılın sonunda, hem Osmanlı-Safevî hem de Avusturya/Macaristan muharebelerinin karşılıklı taraflara büyük maliyeti oldu. Osmanlı Devleti'nin 1578-1606 yılları arasındaki bu uzun süreli uzun mesafe savaşları, devlete yükledikleri maliyetlerinin yanında orduyu da yormuştu. Devletin içerisinde bulunduğu bu mâlî ve askerî karışıklığın, 1596'da ortaya çıkan Celâli isyanlarının mühim sebepleri arasında olduğu kaydedilmiştir.¹³ Mâlî ve askerî sebeplere ilave olarak, isyanların siyâsî, idârî ve içtimâî birçok sebebi vardı. Bu sebepler arasında yer alan, tarım arazilerinin azalması ile göçü de tetikleyen *büyük nüfus artışı*, *Avrupa'da savaş teknolojisi ve gümüş bolluğu*, mâlî ve askerî nizamın zayıflamasına, dolayısıyla isyanlara tesir etmiştir.¹⁴ Seferlerin menfî tesirlerinden biri olan paranın değerinin düşmesi, aldıkları ulûfeye etkisi sebebiyle reaksiyon gösteren yeniçerilerin isyanlarına da zemin hazırlamıştır. Kapıkulu askerleri, bu *züyûf akçe meselesi* sebebiyle İstanbul'da ayaklanmışlardır.¹⁵ Sultan III. Mehmed devrinde, 1596

¹¹ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkiş Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 14, 81.

¹² Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2016, s. 47; Bekir Kütükoğlu, “Murad III.” *İA*, 79. Cüz, Maarif Vekâleti Basımevi, İstanbul 1957, s. 623. Ayrıca, “Batıda Uzun Savaşlar: Osmanlı-Habsburg Mücadelesi” için bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 343-386.

¹³ Boyar, 2016, 187.

¹⁴ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Alîyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 191, 196.

¹⁵ Kütükoğlu, 2006, 174.

tarihindeki Haçova Meydan Muharebesi sonrasında Ciğalazâde Sinan Paşa'nın, yoklamada olmayan askerleri firârî kabul etmesi ve bunların isimlerinin defterden silinerek timar beratlarının ellerinden alınması da binlerce sipahiye tesir etmiş ve bunların Celâliilere katılması ile isyanın sebepleri arasındaki yerini almıştır.¹⁶

1593-1606 Avusturya seferlerinde, sayıları arttırılan yeniçerilerin yanında orduya Anadolu'dan ücretli sekban ve saruca askeri alındı. Sefer sonrası kendilerine ihtiyaç kalmayan bu askerlerin bazı yeniçerilerin etrafında birleşerek Anadolu'da soygunculuğa başlaması ve timarsız kalan bir kısım sipahinin de bu işe iştiraki ile *Celâli haydutları* meydana çıktı. Hem bu grupların hem de bunlardan kaçan köylülerin gerçekleştirdiği *Büyük Kaçgun* (1603-1606) sebebiyle Anadolu harap oldu.¹⁷ Bunların yanında, artan vergiler, kuraklık, kıtlık ve *Küçük Buzul Çağı* gibi asrın içinde bulunduğu iklimin de tesiri ile meydana gelen *Büyük Kaçgun*, isyanların mühim sebepleri arasında değerlendirilmektedir.¹⁸

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında tesirli olan Celâli isyanlarının sebepleri arasında Yeniçeri Ocağı'ndaki bozulmalar da kaydedilmiştir. Buna dâir bilhassa, yeniçeri kanununa mugâyir olarak ocağa dışarıdan asker yazılması ve ulûfelerin noksan verilmesi hususu nakledilmektedir. Bu devirdeki bozulmaların sebeplerini kaydeden ıslahat eserlerinde de meseleye dikkat çekilmiştir.¹⁹ Yer yer, “...re'âyâ olanlardan Etrâk ve Ekrâd ve Çingâne ve Tât ve A'câm el-hâsıl her isteyen ilâ'l-ân varup eğer seferlerde ve eğer Âsitânede akça ile dirliklere geçmek ile Kul tâ'ifesine bu sebeb ile ecnebî karışub herc ü merc olmuşlardır...” ve “...Sultan Murâd Hân hazretlerinin evâ'llerine ve evâsıtına gelinceye değin zikr olunan kâ'ide üzre kânûn-i kadîm cârî idi. Lâkin işbu yakın

¹⁶ Ayşe Pul, *Celâli Kaçgunu Celâliiler ve Kuyucu Murad Paşa*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020(a), s. 7-8.

¹⁷ İnalçık, 2014, 194.

¹⁸ Pul, 2020(a), 15. Celâli isyanları çerçevesinde kuraklık, kıtlık ve *Küçük Buzul Çağı* hakkında tafsilat için bkz. Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Alfa Yay., İstanbul 2013. Feridun Emecen, küçük buzul çağına dâir; “*Bilhassa 17. Yüzyıla doğru bir küçük buzul çağı yaşandığı konusundaki görüşler, yapılan itirazlarla zayıflamış gibidir.*” şeklinde bir not düşmüştür. Emecen, 2017, 404. Bu hususta tafsilat ve Emecen'in atfı için bkz. Wolf-Dieter Hütteroth, “Osmanlı Topraklarının Ekolojisi”, *Türkiye Tarihi 1603 – 1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, C. III, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 35-61.

¹⁹ Pul, 2020(a), 9-10; Ayşe Pul, “Yeniçeri Teşkilâtına Dair Bir Risale (Değerlendirme-Karşılaştırmalı Metin)”, *Belleten*, C. LXXXIV, S. 301, Aralık 2020(b), s. 985, 1005. Bozulma sebeplerine dâir tafsilat ve bu devri ele alan siyasetnâme ve nasihatnâme eserlerinden bazıları için bkz. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb-Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzû'l-mülûk*, haz. Yaşar Yücel, TTK. Yay., Ankara 1988.

zamândan berû kânûn-i kadîm buzulub ve âhâr tarîka sülûk itmeleriyle ocaklara ecnebî girüb...” şeklindeki kayıtlarla, Sultan III. Murad devrinde başlayan değişikliğe atıf yapılmaktadır.²⁰ Bununla birlikte, yeni tespit edilen *Yeniçeri teşkilatına dair bir risalede*, Gâzi Hünkâr “benim hâs kullarım içine ‘Acem ve Rum ve Çingâne ve Göçebe Yörük Yeniçeri olmayanların evlâdlarını komaya” denilmiştir. Risaleye dâir bir makale neşreden Ayşe Pul, bu cümleyi, “kanuna aykırı bu uygulamanın Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar gittiğini düşündürmekte hatta işaret etmektedir.” şeklinde değerlendirmiştir: *Bizzat Sultanın ağzından Acem ve Rum ve Çingâne ve Göçebe Yörük gibi Yeniçeri olmayanların evlâdlarının ocağa girdiğini/girmeye çalıştıkları, ancak bunlara izin verilmediği belirtilmekte, kuloğlu ve ağa çırağı gibi kişilerin daha Kanuni döneminde bedergah edilmesinin yaygınlaştığı ve kabul gördüğü vurgulanmaktadır.*²¹

Bununla birlikte, Sultan III. Murad devrindeki uzun muharebelerin, sonrasında meydana gelecek olan Anadolu’daki karışıklığa büyük tesiri olmakla birlikte, Osmanlı Devleti’nin Celâlilerle mücadelesi Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren başlamıştır. Mustafa Akdağ, “III, Murad’ın 21 yıl süren hükümdarlığı sırasında, Anadolu hadiseleri hakkında güttüğü siyasetin reayayı koruma esasına dayandığını, bunun ise iç kavgayı XVII. yüzyıldaki şekline vardırma büyük bir etki yaptığını” kaydetmektedir.²² Tarihte ağırlıklı olarak, Osmanlı Devleti’nin doğu cephesinde Safevîlerle, batı cephesinde de Avusturya ile uzun süren mücadelesinin menfî tesirlerinden bahsedilmesi, bu seferler sebebiyle uzun vadede kaybedilenlerin, kazanılanlardan fazla olmasına bağlanmıştır. Ayrıca alınan yerlerin bir süre sonra elden çıkması da bu tarz değerlendirmelere zemin teşkil etmiştir.

Sultan III. Murad devrinin dikkat çeken vasıflarından biri de nüfuzlu valide sultanların varlığı olmuştur. Padişahın annesi Nurbanu Sultan ve onun vefatından sonra da hanımı Safiye Sultan, Harem’in öne çıkan isimleriydi. Her ikisi de gerek iç gerek dış olmak üzere devlet işleriyle alâkadar olmuşlardır. İçeride, devlet

²⁰ Yücel, 1988, 4, 7. Yeniçeri Ocağı’ndaki bozulmanın başlangıcı kabul edilen bu vaka, Şehzâde Mehmed’in sünnet düğünü esnâsında olmuştur. Mesele, bu çalışmada, *Yeniçeri Ağalığı* başlığı altında tetkik edildiği için burada tafsilata girilmemiştir.

²¹ Ayşe Pul, 2020(b), 1007.

²² Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâlî İsyanları”*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013, s. 288. Celâlîlerin ortaya çıkışı ile İran ve Avusturya muharebelerinin tesiri için bkz. Akdağ, 2013, 265-330.

adamlarının azil ve tayinleri, padişah ve şehzâdelere dâir hususlarda nüfuzları arttığı gibi, devletler arası münasebetlerle de meşgul olmuşlardır. Nurbanu Sultan, Fransa Kralı III. Henri'nin annesi ve vasisi Kraliçe Catherine de Médicis ve Venedik docu ile; Safiye Sultan da İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ile mektuplaşmıştır. Ayrıca, valide sultanların devlet ricali ile irtibatına dikkat çekilen bu devirde, daha önce de olduğu gibi, hanedana damat olan devlet adamları da bulunmaktadır.²³

XVI. yüzyılın sonlarında, devlet adamları arasında hizipleşmeler de oldukça öne çıkmıştır. Daha çok, Sultan III. Murad devri vezirleri Koca Sinan Paşa, Siyavuş Paşa ve Ferhad Paşa üçgeninde kaydedilen bu hizipleşmelerden Sinan Paşa ile Ferhad Paşa arasında olanı, devrin karakteristik politikası olmuştur. Şehzâde Mehmed'in 1582 tarihindeki sünnet düğününde, Ferhad Paşa'nın yeniçeri ağalığı esnâsında meydana gelen hadiseler, iki paşanın birbirlerine karşı cephe alışının başlangıcı olarak kaydedilmektedir. Düğünde çıkan Yeniçeri-Sipahi kavgası aynı zamanda bu iki grubun arasını da bozmuştur. Paşalar arasındaki bu cepheleşme ve ihtilaflar, devrin hem iç hem de dış siyasetine menfî mânâda aksetmiştir. İlave olarak, her ikisi de Arnavut asıllı olup devşirilen paşalar arasındaki bu çekişme, yer yer bahis mevzuu edildiği gibi bazı devlet adamları arasında yalnızca Türk-devşirme rekabeti olmadığına, bunun yanında devşirme paşaların da hiziplere ayrılabilmesine emsal gösterilmiştir.²⁴

Paşalar arasında ömürleri müddetince devam eden bu ihtilaf hem muasırları hem de sonra gelen müverrihlerin eserlerine aksetmiştir. Bu çalışmanın ana metni içerisinde yeri geldikçe temas edilecek olan bu hususa dâir, *Tarih-i Selânikî* müellifi Selânikî Mustafa Efendi de yer yer şu tarz kayıtlar düşmüştür:

“...Ve ezkiyâ-yı halk belki hilâf-ı milletden niçeler ki devlet hayr-hâhlarıdır, bu iki serdârün ki biri birine düşmüşlerdür, başları saltanat meydanında galtan olmayınca Pâdişâh-ı zemîn u zemânun kuvvet-i kulûbda cay-gîr olmaz. Hiç bir pâdişâh devrinde olmayan hâlât-ı acîbe sudûr u

²³ Ali Akyıldız, *Harem'in Padişahı Valide Sultan Haremde Hayat ve Teşkilât*, Timaş Yay., İstanbul 2017, s. 56-57-58; Emecen, 2017, 418. İlâve olarak bkz. İbrahim Pazan, *Padişah Anneleri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007. Bu devirde öne çıkan, valide sultanlar, harem ve devlet adamları ile alâkalı bir değerlendirme için bkz. Emecen, 2017, 412-432. Ayrıca, Harem'in idarî nüfuzu için bkz. Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

²⁴ Mehmet İpşirli, “Ferhad Paşa”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 384.

zuhûrına sebep ü bâ'is olanların nokta-i vücûdî sahîfe-i ruzgârdan hakk olmaz ise arsa-i devlet bî-mehâbet olur, revnak bulmaz” didiler.”²⁵

Sonraki asırlarda yazılan siyasetnâmelerde vezirler arasındaki cepheleşmelere temas edilirken de Ferhad Paşa ve Sinan Paşa misaline yer verilmiştir. Meselâ Koçi Bey, zaman içerisinde değişen vezirleri anlatırken Ferhad Paşa’yı emsal göstererek, onun, saltanat işlerine ve padişahın emirlerine müdahale eden diğer vezirler sebebiyle haksızlığa uğradığını kaydetmiştir.²⁶ İhtilaflar ve bunların menfî neticeleri, meselâ Ferhad Paşa’ya Eflak Seferi’ndeyken yardım gönderilmemesi, sonrasında azledilmesi ve ardından vefatı, kroniklerde Osmanlı idarecileri hakkında yapılan tenkitlerde de misal olarak yer almıştır.²⁷

XVI. yüzyıl, saray merasimleri ile de öne çıkmıştır. Bilhassa yüzyılın sonlarında, Sultan III. Murad devrinde yapılan 1582 tarihli sünnet düğünü, kendisiyle birlikte, “sûrnâme” adı verilen edebî bir tür ortaya çıkaracak kadar dikkat çekici olmuştur. Sûrnâmeler gerek sünnet gerek evlilik olsun, Osmanlı saray düğün ve şenliklerini kaydeden eserlerdir. Sultan III. Murad’ın oğlu Şehzâde Mehmed’in, 6 Cemazıyelevvel 990/29 Mayıs 1582 tarihinde başlayan sünnet düğünü, iki aya yakın sürmüştür. Bu düğünde yapılan şenlikler, onu diğer düğünlerden ayırmış, şöhretini arttırmış, yerli ve yabancı birçok eserlerde anlatılmasına sebep olmuştur. Sûrnâmelerde düğün hem metin hem de minyatürlerle tasvir edilmiştir. Böylece eserlerdeki bu zengin ifadeler sayesinde, XVI. yüzyılın saray, cemiyet ve sanat hayatı da değerlendirilebilmektedir.²⁸

XVI. asrın sonlarına gelinirken, Sultan III. Murad’ın vefatı üzerine tahta oğlu Sultan III. Mehmed (1595-1603) geçmiştir. Sultan III. Murad, 4-5 Cemazıyelevvel 1003/15-16 Ocak 1595 gecesi vefat etmişti. Şehzâde Mehmed,

²⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, C. II, TTK Yay., Ankara 1999, s. 501. Ferhad Paşa ile Sinan Paşa arasındaki hizipleşme hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Elif Özgen, *Grand Vizier Koca Sinan Paşa and Factional Politics in the Court of Murad III*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

²⁶ *Koçi Bey Risâlesi*, haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., Ankara 2011, s. 148-149-150.

²⁷ Bkz. Alpay Bizirlik, “Kroniklerde Osmanlı Devleti Yöneticilerine Yapılan Eleştiriler Üzerine (Başlangıcından XVI. Yüzyılın Sonuna Kadar)”, *Bilgi*, S. 31, 2004, s. 51-69.

²⁸ Gülsüm Ezgi Korkmaz, *Sûrnâmelerde 1582 Şenliği*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 1-2; Feridun Emecen, “Mehmed III”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 408. Şehzâde Mehmed’in (Sultan III. Mehmed) sünnet düğünü için bkz. Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı*, Koçbank, İstanbul 1997. Kezâ, düğünün nazmen tafsilatlı bir tasviri için bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmi’u’l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr Edisyon Kritik ve Tahlil*, haz. Ali Öztekin, TTK Yay., Ankara 1996. Ayrıca bkz. Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 1 Manzum Sûrnâmeler*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2008.

Saruhan Sancakbeyliği vazifesi ile on iki yıldır Manisa'daydı. Babasının vefat ettiğini, annesi Safiye Sultan ve Dârüssaâde Ağası Gazanfer Ağa'nın gönderdiği haberle öğrendi. Bunun üzerine 16 Cemaziyelevvel/27 Ocak Cuma günü İstanbul'a geldi. Aynı gün yapılan cülûs ve biat merasiminin ardından Cuma hutbesinde, şehzâde gelene kadar gizlenen Sultan III. Murad'ın vefatı ve kendisinin padişahlığı ilan edildi. Sultan III. Mehmed tahta geçtikten sonra, seferde olan Sadrazam Koca Sinan Paşa'yı azletmiş ve 6 Cemaziyelahir 1003/16 Şubat 1595 tarihinde Ferhad Paşa'yı sadarete geçirmiştir. Saltanatının başlarında, paşalar arasındaki mücadeleye dayanan ve Sinan Paşa'nın tesiriyle Ferhad Paşa'ya karşı çıkarıldığı kaydedilen yeniçeri ayaklanmaları ile uğraşmıştır.²⁹ Sultan III. Mehmed, 1595-1603 tarihleri arasında tahtta kalmış ve Osmanlı Devleti XVI. yüzyılı onun padişahlığında tamamlamıştır.

²⁹ Emecen, 2003, 408-409.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SERDARLIĞINA KADAR FERHAD PAŞA

1.1. EĞİTİMİ VE SARAYDAKİ VAZİFELERİ

1.1.1. Kapıcıbaşılığı ve Mirahurluğu

Ferhad Paşa, Arnavut asıllıdır. Paşa'nın yaşadığı devri anlatan kaynaklar bu hususta hemfikirlerdir. Devşirildikten sonra saraya alınmış ve Enderun'da yetiştirilmiştir. Enderun'da tahsil gördükten sonra ise kapıcıbaşı olarak oradan çıkmış ve kapıcıbaşılığını tâkiben de mirâhur olmuştur.³⁰ Ferhad Ağa olarak Kanuni Sultan Süleyman devrinin son zamanlarında bulunmuş, padişah kendisine yakınlık göstermiş ve onu mirâhuru yapmıştı. Baş mirâhur olması hasebiyle Sultan Süleyman'ın Sigetvar Seferi'ne de katılmıştı. Sigetvar'da vefat eden padişahın nâşını, Sultan Selim'in emri ile İstanbul'a getirmekle vazifeli heyetin de içerisindeydi.³¹

Devrin diğer kaynaklarında olduğu gibi Selânikî Tarihi'nde de Sultan Süleyman'ın nâşını İstanbul'a getiren heyet içerisinde Ferhad Ağa'nın adı zikredilmektedir: “Vüzerâ-i izâm hazretleri merhûm u mağfûrun-lehûn cenâzesin İstanbul'a türbesine göndermek ile mukayyed oldılar. Vezîr Ahmed Paşa hazretleri ve Mısır'dan gelüp seferlü olan Ali Paşa ve mîr-âhûrlukdan çıkan Ferhad Ağa ve Şeyh Nûreddin-zâde Efendi sûfîleri ile koşulup gönderildi.”³² Feridun Bey ise hadiseyi anlatırken, “meyyit ile İstanbul'a bile gidecek ... kapucıbaşı ve mîr-âhûrluk hizmetinde olan Ferhâd Ağa...” diyerek Ferhad Ağa'nın vazifelerinin ikisini birlikte kaydetmiştir.³³

³⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, C. II, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 518; Osmanzade Taib, *Hadikatü'l Vüzerâ ve Zeylleri*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s. 82; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 16; Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, C. II, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 49; İpşirli, 1995, 383.

³¹ “Ferhad Paşa”, *Meydan Larousse*, C. 4, Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, s. 601; Uzunçarşılı, III/II, 2011, 347; Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. III, TTK Yay., Ankara 2011, s. 1194. “...Sultân-ı sa'îd, babası Süleymân-ı nusret-te'yîd na'şını vüzerâ-yı pür-hazm u râydan Vezîr Ahmed Paşa-yı bâ-vakarla ve Şeyh Nurü'd-dîn-zâde ve Ferhâd Ağa ile ve kapukulından mîkdâr-ı kifâye, ihtiyârlarla İstanbul'a irsâl ve câmi'-i tâ'at-mecâmî'i semtine îsâl fermân idüp, mihrâb ardı olan gülzâr-ı mezârına defn eylemelerini sifâriş ve tenbîh-i nebîh buyurdılar.” Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Târihi Metin (926-1003 / 1520-1595)*, haz. Şevki Nezihi Aykut, C. II, TTK Yay., Ankara 2004, s. 154. Sigetvar Seferi'ne bizzat katılan, hâdisenin müşâhidi Feridun Bey'den tafsilât için bkz. Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar Sultan Süleyman'ın Son Seferi*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2012.

³² *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 51.

³³ Feridun Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr*, s. 210.

Mustafa Cezar, Sultan II. Selim tahta çıktıktan sonra, âdet üzere, devletin ileri gelenlerine dâir azil, tayin ve terfiler gerçekleştirdiğini, terfi edenler arasında sarayda vazifeli kimselerin de olduğunu ve bunlardan biri olan Kapıcıbaşı Ferhad Ağa'nın da mirâhurluğa tayin edildiğini nakletmiştir.³⁴ Bu noktadaki nakilden önceki bir başka sayfada, “*merhumun emiriâhûru Ferhad Ağa...dan mürekkep heyet...*”³⁵ şeklindeki ifadeler kaynaklarla karşılaştırıldığında tam bir kesinlik olmadığı görülmektedir. Genel olarak kaynaklar, Sigetvar'da mirâhur olduğunu ifade etmişlerdir. Peçevî İbrahim Efendi, Ferhad Paşa'nın serdarlığındaki Revan Seferi'ni anlatırken onun saraydaki geçmişine şu cümle ile atıf yapmaktadır: “Ferhat Paşa da şehzâdesi Selim Han hazretlerinin mutfağında uzun süre çalışmış bir kimse iken bu mevkilere eriştiler.”³⁶

Ferhad Paşa'nın, Eylül 1578 tarihinde hâlâ mirâhur olduğu görülmektedir. Zîra, Mirâhur Ferhad Ağa'ya dâir rastlanılan bir diğer kayıt, Sultan III. Murad devrinde baş mirâhur iken, Sokullu Mehmet Paşa'nın yeğeni olan Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa'nın idamı için gönderilmesidir. Emri yerine getirmek için İstanbul'dan Budin'e gönderilen vazifeliler, 30 Eylül 1578 tarihinde Mustafa Paşa hakkındaki hükmü tatbik etmişlerdi. Peçevî İbrahim Efendi, tarihinde, Sultan III. Murad zamanındaki devlet adamlarını yazarken Mustafa Paşa'yı da anlatmış ve sonunda, *İstanbul'dan büyük mirahur Ferhad Ağa'nın gelerek paşanın Allah'ın rahmetine kavuşmasına vesile olduğu* kaydını düşmüştür.³⁷

1.1.2. Yeniçeri Ağalığı ve Rumeli Beylerbeyliği

Ferhad Ağa, kapıcıbaşılık ve mirâhurluktan sonra yeniçeri ağası oldu.³⁸ Sultan III. Murad'ın saltanatında, Yeniçeri Ağası Damat İbrahim Ağa Rumeli Beylerbeyi yapılıncaya, yeniçeri ağalığına *Mîr-i âhûr-ı kebîr*³⁹ Ferhad Ağa getirildi.⁴⁰

³⁴ Cezar, 2011, 1197.

³⁵ Cezar, 2011, 1194.

³⁶ *Peçevî Tarihi*, 1992, 80.

³⁷ Yasemin Altaylı, “Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 49, S. 2, Ankara 2009, s. 169; *Peçevî Tarihi*, 1992, 23-24. Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa hakkında tafsilat için bkz. Gy. Káldy-Nagy, “Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Belleten*, C. LIV, S. 210, Ağustos 1990, s. 649-663; Fatih Bayram, “Feridun Ahmed Bey'in Nüzhet-i Esrar'ında Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa”, *Avrasya Etüdleri*, S. 56, s. 203-219.

³⁸ *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518.

³⁹ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 286.

⁴⁰ Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, C. IV, TTK Yay., Ankara 2007, s. 1914.

Böylece, 1 Safer 990/25 Şubat 1582 tarihinde yeniçeri ağalığına tayin edilmiş oluyordu.⁴¹

Ferhad Paşa'nın yeniçeri ağalığıyla alâkalı nakledilen en mühim vaka, Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzâde Mehmed'in (III. Mehmed) 990/1582 tarihindeki sünnet düğününde yaşananlar ve bunun üzerine ağalıktan azledilmesidir. Devrin en ihtişamlı merasimi olan bu düğünün hazırlıklarına bir yıl öncesinden başlanmış, düğün elli beş gün ve gece boyunca devam etmiştir. Davet edilen pek çok yabancı temsilci ve elçiler düğüne katılmıştı. Bu düğün için At Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı⁴² yenilenmiş, binada değişiklikler yapılmış ve bilhassa bir *kasr-ı şahnişîn* ile buranın önüne, gelecek davetlilere mahsus, *ahşap, üç katlı, localı tribünler* yapılmıştır. Meydan, çadırlar ve kandillerle donatılmış, ziyafetlere, nümayişlere ev sahipliği yapmıştır. Düğünde, Rumeli Beylerbeyi İbrahim Paşa *sur emini*, Anadolu Beylerbeyi Cafer Ağa *şerbetçibaşı*, Kaptan-ı Derya Uluç Ali Paşa *mimarbaşı* ve Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa da muhafızbaşılık vazifesini yürütüyordu.⁴³

Gelibolulu Mustafa Âlî, Şehzâde Mehmed'in 1582'deki sünnet düğününü anlattığı *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr* adlı eserinde Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa'ya da yer vermiştir. Düğündeki müşahedelerini manzum olarak kaleme alan müellif, verilen ziyafetler esnâsında devlet erkanının teşrifatını anlatırken Ferhad Ağa'yı şu şekilde zikretmiştir:

“Geçdi makâmına vezîr-i kebîr
Tutdı yemînin vüzerâ-yı sağîr
Rûm ili beylerbeyisi ba'd-ezîn
Hâkim-i Anatoli ana yakîn
Bir dahi Ferruh o da paşayidi
Pâdşeh-i 'âleme lalayidi
Geçdi anun yanına Ferhâd Ağa

⁴¹ Kütükoğlu, 1993, 133.

⁴² İstanbul'daki hususi saraylardandır. Kanûnî Sultan Süleyman devri veziriazamı İbrahim Paşa'nın sarayıdır. Sultan Ahmed Camii'nin önündeki meydan olan Atmeydanı'nda XVI. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir. Semavi Eyice, “İbrâhim Paşa Sarayı”, *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 345. Gelibolulu Mustafa Âlî, At Meydanı'ndaki bu saraydan sitâyîşle bahsederek, şehzâde Mehmed'in sünnetine de atıfla, padişahların bu sarayı bazen iskân, bazen de sünnet düğünleri için kullandıklarını kaydetmiştir: “... Ya'ni bir sarây-ı dil-güşâ idi ki mukabelesinde bir vâsi' meydân ve câ-be-câ ba'zı tılısmât-ı kadîme ve minârât-ı 'acîbe ol âsırda nümâyân idi. Her kaçan ki Selâtîn-i Âl-i 'Osmân cem'iyet-i sûr-ı hitâna fermân-rân olurdu. Havâss-ı gılmân ve Harem-i muhteremleri olan cevârî-i havârî-nişân ile ol makâm-ı huld-âsâya göçüp iki ay mîkdârı anda temekkûn kılurlardı. Ve ba'zı pâdişâhân-ı sur-ı pür-sürûr cem'iyetine kırk gün kırk gice mütevâliyeten ragbet itmişler idi. Ve ol eyyâmın her bir günü reşk-i rûz-ı 'id ve her gicesi şeb-i kadr gibi sa'îd göstermişler idi.” *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbârî'nda II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, haz. Faris Çerçi, C. II, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2000, s. 148-149.

⁴³ Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 55.

Sünnet düğününde muhafızların nezareti ile vazifelendirilen Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa’nın, ağalıktan azli mevzuu, iki farklı minvalde nakledilmektedir. Birincisi, yeniçeriler ile sipahiler arasında çıkan mesele sebebiyle Sadrazam Koca Sinan Paşa’nın, Ferhad Ağa’yı yeniçeri ağalığından azletmesidir. İkincisi ise Yeniçeri Ocağı’nın bozulmasıyla alâkalı olarak genel kabul gören ve sünnet düğününde ocağa dışarıdan insanların alınması sebebiyle olduğu kanaatini oluşturan hadiselerin gerçekleşmesidir.

Kaynaklarda, merasimin kırkıncı gecesı Cerrah Mehmed Paşa’nın şehzâdeyi sünnet ettiğı ve düğünün sonlarına doğru da asker arasında fitne çıkınca sünnet düğününden *feragat* olunduğı nakledilmektedir. Düğün, şehzâdenin sünnetinden sonra on gün daha devam etmişti. Bu süre zarfında, sipahi bölüklerine yeni katılan bazı kapıkulu süvarilerinin *işret* yaptıkları anlaşıldı.⁴⁵ İstanbul Subaşı Ahmed Çavuş, bir bölük yeniçeri ile bunlara müdahale edince kavga çıktı. Sipahiler, subaşıyı döverek At Meydanı’na getirip İbrahim Paşa Sarayı’nın karşısına bıraktılar. Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa, meseleyi haber alınca hemen At Meydanı’na gitmişti fakat, oradaki yeniçeriler asesbaşına⁴⁶ yardıma koyulmuşlardı. Ferhad Ağa, yeniçerileri sakinleştirmeye çalıştı lâkin onun gelmesiyle hadise daha da büyüdü ve iki sipahinin ölmesiyle⁴⁷ neticelendi. Bu esnâda Mehterhâne’den durumu gören Veziriazam Sinan Paşa, Ferhad Ağa’yı “*Bire kara kelb, neye geldün? Turmayup, yıkıl git*” diyerek azarladı. Sonrasında yeniçeriler de ağaları Ferhad Ağa’nın peşinden meydandan ayrılınca, yeniçeriler ile sipahiler arasındaki çatışma yatıştı. Fakat Sinan Paşa, olayın sadece yatışıp kalmasını yeterli bulmadı ve Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa’yı “*Sû’-i tedbir sebebi ile iki kana bâ’is oldu*” diyerek

⁴⁴ Gelibolulu Mustafa Âli, *Câmi’u’l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr Edisyon Kritik ve Tahlil*, haz. Ali Öztekin, TTK Yay., Ankara 1996, s. 4-5, 62-63.

⁴⁵ “Bâ’is-i gavga bu oldu ki, esnâ-i çeşş-i hümayunda harem-i hasdan içoğlanları çıkıp kimi müteferrikave kimi çaşnigir ve ba’zı sipâhî bölüklerine ilhak ile ber-murad olmuşlar idi. Ol tavâ’ifden nice ehl-i hevâ ihdas-ı şûrb-i hamr ve fışk u fücûr ve lev’ üzre iştilgal edip fevâhiş getirip işret ederlerken...” *Târih-i Na’îmâ*, IV, 2007, 1914.

⁴⁶ Yeniçeri Ocağı’ndaki yirmi sekizinci ortanın başıdır. Kendi vazifesi yanında *şehrin asayışı* ile de vazifeliydi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 93.

⁴⁷ Ölen arkadaşlarını tabut içinde meydana getiren sipahiler ve meydanın tasviri, 1582 sünnet düğününün başından sonuna minyatürlerle resmedildiğı Surname-i Hümayun kitabında yer almaktadır. Bkz. Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı*, Koçbank, İstanbul 1997.

azletti.⁴⁸ Yerine Mirâlem Yusuf Ağa'yı getirdi. Bu hadiseden sonra, 3 Recep 990/24 Temmuz 1582 tarihinde sünnet düğünü sona erdi. Vakayı nakleden tarihçiler hem kapıkulu sipahileri ile yeniçerilerin hem de iki paşanın hayatlarının bundan sonrasında aralarında yaşanan ihtilaf ve husûmetin bugünden geldiğini kabul etmektedirler. Bu hâl, Hasan Beyzâde'nin tarihine şu cümlelerle yansımıştır: “... ol zamândan sonra, ilâ âhırı'l-ömr, Sinan Paşa ile Ferhâd Paşa, adâvet üzre kalup, aralarında, musâfâta mecâl olmadı. İkininün arasına ibtidâ'-i adâvete bâ'is, bu mâddeden hâdis olup, ba'dehu, gitdükçe, izdiyâd buldı.”⁴⁹

Ferhad Ağa'nın yeniçeri ağalığından azli ile alâkalı ikinci nakil, “Yeniçeri Ocağı'nın bozulması bundan sonra başladı” şeklinde ifade edilen umumi kanaati de oluşturan hadiselerdir. 1582 senesinde, Şehzâde Mehmed'in sünnet düğününe katılan gayrimüslimlerden müslüman olanlar olmuştu. Bunlar kendilerine *Cebecilik* ve *Topçuluk* verilmesini istediler. Sultan III. Murad, bu isteklerini kabul etmeyerek bunun yerine *Türklerin hizmetlerinde bulunan Acemiler gibi birer akçe yevmiye ile Acemi Ocağına kaydedilmelerini* emretti.⁵⁰ Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa;

⁴⁸ Tülay Reyhanlı, sünnet düğününe katılan yabancıların pek çoğunun yaşananları gün gün yazdıklarını kaydettikten sonra İtalyanca bir belgeden nakiller de yapmıştır. Bu yabancı yazar, 19 Temmuz tarihli kaydında sipahiler ve yeniçeriler arasındaki hadiseye dâir şu şekilde not düşmüştür: “Saat 23'de, İstanbul'un subaşı yoldan geçerken, bir Rum meyhaneciyi bazı sipahilerle görür. Sipahilere, Rum'u dövmelerini emreder. Sipahilerin itirazı üzerine, kendi yeniçerilerine dövdürür ve sözünü yerine getirmeyen sipahiyi de dövdürür fakat sipahi dayak sırasında ölür. Bunun üzerine subaşı ve yeniçeriler kaçır. Sipahiler ve halk, bunları takip ederek, sipahinin ölüsünü, Hipodroma, sultanın önüne getirirler. Burada yeniçerilerle sipahiler arasında kavga çıkar. Vezir-i âzâm, Rumeli Beylerbeyi ve diğer paşalar, localarından inip, bunları yatıştırmaya çalışırlar. Sultanın kendi muhafızları da sipahilere yardım için aşağı inince, paşa kapıyı kilitler. Fakat, yeniçeri ağasının da kışkırtması ile çıkan kavgada, çoğu sipahi 15 kişi ölür ve birçoğu da yaralanır. Subaşı hapsedilir.” Bir gün sonra, 20 Temmuz'da da “Sultanın emri ile yeniçeri ağası azledilir...” şeklinde not düşmüştür. Reyhanlı, 1983, 55, 58.

⁴⁹ *Târih-i Na'îmâ*, IV, 2007, 1914-1915; *Peçevî Tarihi*, 1992, 66-67; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 294-296. Diğer tarihçilerin aksine Selânikî, vakayı kısaca nakletmiştir: “Ve âhir olıcak esnâda içerüden çıkan sipâhî celep tâ'ifesiyle Yeniçeri mâ-beyninde kadîmden ola-geldüğü üzre yine nizâ' u husûmet ve gavgâ vâki' olup, meyyit mesâbesinde bir iki mest bed-bahıtı götüüp Pâdişâh-ı gerdün-vakar oturduğu kasrun penceresinden görünür yere bırakdukları mahalde Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa'yı ve Sipâhî-oğlanlar Ağası Osman Ağa'yı ve Silâhdâr-başı'yı ma'zûl buyurup, Mîr-alem Sinan Ağa, Yeniçeri Ağası ve Sipâhiler Ağası ve Silâhdâr-başı tebdîl buyurulmak ile gavgâ basılıp fitne yatdı. Ve sûr-ı hümayûn dahi itmâm buldı. Fî 3 recebû'l-mürecceb, sene 990.” *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 135. Bu hadiseden sonra Ferhad Paşa ile Sinan Paşa arasında devam eden ihtilafa, hizipleşme yönünden ele alınarak yapılan değerlendirmeler için ayrıca bkz. Elif Özgen, *Grand Vizier Koca Sinan Paşa and Factional Politics in the Court of Murad III*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

⁵⁰ *Kavanin-i Yeniçeriyân*'ın, Mart 2011 tarihinde neşredilen baskısında bu kısım, Uzunçarşılı'nın naklettığının aksine, Müslüman olanlara *Cebecilik* ve *Topçuluk* teklif edildiği fakat onların bu teklifi kabul etmeyerek, “Birer akçe ile acemioğlanlığı veya devşirme gibi Türk üzerinde olan oğlanlar gibi, eşkâlimiz ile anadeftere kaydedin.” diyerek bu taleplerinde ısrar ettikleri şeklinde kaydedilmiştir. *Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, haz. Tayfun Toroser, İş Bankası Yay., İstanbul 2011, s. 37.

“Padişahım, bunların eşkâl defterine kaydedilmesi kanuna muhaliftir. Şimdi bunlar padişah emriyle deftere kaydedilirse, devşirme hemen perişan olur. Aralarına hariçten âdem girmesine sebep olur. Burada İslâma gelen evlâdın aslı kötü ve Edirnelidir, çoğu yetim büyümüştür, terbiye görmemiştir, sanat sahibidir, çok yüz görmüşlerdir. Edirne, Bursa ve İstanbul gayrimüsliminin evlâdını almak yasaktır. Bunlar şehir oğlanı olmuşlardır. Bunlardan hayır gelmez. Kanuna karşı bunların olduğunu görünce, nice Müslüman evlâdı da; *Ben Hristiyan evlâdım*, diye, babasının, anasının adını farklı söyleyip, tekrar Müslüman olurlar. Bu yolla Ocak’a girerler. Böyle kanuna muhalif, yasak şeylerin olmasına Padişah’ın izinleri olursa, elinden gelenin her biri kanun dışı işlere girerler. Âlemin nizamı bozulur.”⁵¹

demesine rağmen sözleri kabul görmedi. Ağanın muhaliflerinin de “Bir Yayabaşının topladığı makbul oluyor da, âlemin padişahının topladığı niçin makbul olmuyor?” diyerek hadiseye müdâhil olmaları üzerine Ferhad Ağa, “Padişahım; bunun olmasına rızam yoktur. Ocak’ın bozulması benim zamanımda olmasın.”⁵² dedi ve *hizmetten affını* rica etti. Padişah, Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa’yı azlederek, yerine Yusuf Ağa’yı tayin etti.⁵³ Yusuf Ağa, kendisine verilen emri yerine getirerek bunları ocağa kaydetti. Kendilerine *Ağa çırağı* denildi. Devşirme olmadıkları için böyle adlandırılmışlardı. Pençik ve devşirme olanların haricinde, yeniçerilere evlenme müsaadesi çıkınca bilahare oğulları da ocağa alındı ve bunlara ise *kuloğlu* denildi.⁵⁴

⁵¹ *Kavanin-i Yeniçeriyan*, 2011, 37.

⁵² *Kavanin-i Yeniçeriyan*, 2011, 38.

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. I, TTK Yay., Ankara 1988, s. 39. Uzunçarşılı, *Kavanin-i Yeniçeriyan*’a atıf yaptığı bu bahse düştüğü dipnotta, Selânikî’nin, Ferhad Ağanın azline sebep olarak, 990/1582’deki sünnette Celeplerle Yeniçerilerin kavgasını kaydettiğini, ayrıca bir *Yeniçeri Ağaları cetvelinde* azlin tarihi olarak 992/1584’ün verildiğini naklederek, adı geçen eserler arasında *mutabakat* olmadığına ve *Ocak ananesini* nakleden *Kavanin-i Yeniçeriyan*’ın yazarı ile tarihçi Selânikî’nin aynı devre mensup olduklarına dikkat çekmiştir. İlâve olarak, Koçi Bey risalesinde, 990/1582 tarihindeki sünnet düğününde yaşananlar sebebiyle Ferhad Ağa’nın azli seçtiğinin kaydedildiğini ifâde etmiştir. Uzunçarşılı, 1988, I, 40. “...cümlesi yeniçerilik isteyüb gayri nesne ile müteselli olmayacak taraf-ı saltanat-ı aliyyeden murâdlarına müsâ’ade buyurulub ol târîhde yeniçeri ağası olan Ferhâd Ağa’ya emr olundukda ağa-yı müşârûn ileyh dahi ocak zâbitlarıyla meşveret edüb cümlesinin re’yi bunun üzerine oldu ki “Böyle olursa ocağımıza ecnebi ve bigâne duhûl eder. Ocakda cârî olan kânûn ve kâ’ide elden gider. Devlet-i Aliyye’ye bunun zararı vardır” deyü râzı olmadılar. Bi’l-âhire âkıbet-endiş olmayan ba’zı nüdemâ ve mukarrebânın pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine ilhâh ve ricâlarıyla taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tekrâr murâd olunub ağa-yı müşârûn ileyh yine kabûl etmeyüb azli ihtiyâr eyledi...” *Koçi Bey Risâlesi*, haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., Ankara 2011, s. 166-167. Buraya bir not düşmek gerekir ki Mustafa Akdağ, Uzunçarşılı’nın adı geçen eserinde, Yeniçeri Ocağının, sünnet düğününde dışarıdan insanların alınması sebebiyle bozulduğu şeklindeki kanaati tekrar ettiğine, husûsen yazdığı bir makalesinde dikkat çekmiştir. Bozulmanın esâsen Sultan III. Murad değil, asgarî Kanuni Sultan Süleyman devrinin sonlarında başladığını ve *keyfî* değil *zarûrî* olduğunu ifâde eden Akdağ, makalesini şu cümle ile bitirmektedir: “Kapukulluğu Müessesesinin bozulması öyle kendi teşkilâtı içinde mücerred bir şekilde mutalea etmekle anlaşılır bir olay değildir ve devletin bütün diğer müesseseleriyle ilgisinin göz önünde tutulması zarurîdir.” Tafsîlât için bkz. Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 5, S. 3, Ankara 1947, s. 291-303.

⁵⁴ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2014, s. 326; Orhan Sakin, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2011, s. 178-179; Mustafa Nuri

Netice itibariyle, Ferhad Paşa'nın saraydaki vazifeleri sırasıyla; Enderun'dan kapıcıbaşılıkla çıkmasının ardından *mirâhur-ı kebîr* olması, sonra yeniçeri ağalığına getirilmesi, Şehzâde Mehmed'in sünnet düğününde azledilmesinin peşinden Rumeli Beylerbeyi yapılarak dördüncü vezirlikle rütbelendirilmesi olarak ortaya konulabilir. Sünnet düğününde yeniçeri ağalığından azledilen Ferhad Ağa, 3 Zilhicce 990/29 Aralık 1582 tarihinde Rumeli Beylerbeyliği ile vazifelendirildi.⁵⁵ Düğünden sonraki dört-beş ayı tâkîben 10 Zilkade 990/6 Aralık 1582'de sadâret mührü Sinan Paşa'dan alınıp 28 Zilkade 990/24 Aralık 1582'de Siyavuş Paşa'ya verilmişti. Sonrasında, Ferhad Ağa'ya da vezirlik verilmesi ve ardından Rumeli Beylerbeyi Damat İbrahim Paşa'nın kubbe vezirliğine tayiniyle⁵⁶, onun yerine Rumeli Beylerbeyliği'ne getirilmiş oldu.⁵⁷ Böylece Ferhad Ağa, Koca Sinan Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesinin ardından beylerbeyi oluyor ve paşalık mevkiine geçiyordu.⁵⁸

Paşa, *Netâyic ül-vukuât*, C. I-II, haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1992, s. 154. Tafsilat için bkz. Uzunçarşılı, 1988, I, 31-34.

⁵⁵ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 303; *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518.

⁵⁶ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 347.

⁵⁷ *Târîh-i Na'îmâ*, IV, 2007, 1916; *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 136-137. “Ve yine işbu 990 senesinin âhiri şehr-i zilhiccenün üçüncü gün, ki yevmü'l-erbi'â idi, Yeniçeri Ağalığından sûr-ı hümayûnda ref' olunan Ferhad Ağa Rûmili Beğlerbeğisi olup, birkaç kerre defter itdükden sonra mesned-i vezâret ile müşerref buyurılıp, heman ol esnâda diyâr-ı Şark seferine me'mûr olup, asker-i İslâm-penâha serdâr u sipeh-sâlâr olmak fermân olındı.” *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 138. Kütükoğlu, Lokman'dan nakille, şabanın sonlarında Rumeli Beylerbeyi ve zilhiccenin ilk günü 27 Aralık 1582'de de vezir, devamında Selânikî'den nakille, *iki gün sonra, 3 zilhicce/29 Aralık Çarşamba* tarihinde de Şark serdarlığına tayinini kaydetmiştir. Kütükoğlu, 1993, 133. “... ve ba'dehû Rûmili eyâletiyle bekâm ve dördüncü kubbe vezâreti ile nâ'il-i merâm olmuş idi.” *Târîh-i Enderûn*, 2010, 49.

⁵⁸ “Ferhad Paşa”, *Larousse*, 1971, 601.

İKİNCİ BÖLÜM

2. FERHAD PAŞA’NIN İRAN SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ

2.1. FERHAD PAŞA’NIN SERDARLIĞI

2.1.1. Birinci Serdarlığı

Koca Sinan Paşa’nın 10 Zilkade 990/6 Aralık 1582 tarihinde sadarettten azledilmesi, serdar-ı ekrem olarak çıktığı Şark Seferi’ndeki muvaffakiyetsizliği sebebiyle olmuştu. 1578 yılından bu yana süren Osmanlı-İran muharebelerinin bu safhasında, gittiği seferde kayda değer bir iş görememesi, Gürcistan ve Şirvan’dan tehdit altında olunduğu yönünde haberler alınması ve bilhassa İran ile yapılacağını vadettiği sulhun gerçek olmadığının ortaya çıkması üzerine azledildi.⁵⁹ Bu azilden sonra devletin İran sınırındaki ordusunun başına bir serdar tayini yapılmamıştı ve ordu vekâletle idare olunuyordu.⁶⁰

İlkbaharda Şark Seferi için bir serdar⁶¹ göndermek gerekince Veziriazam Siyavuş Paşa, Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa’yı serdarlık için padişaha tavsiye etti. Bunun üzerine dördüncü vezirlikle 3 Zilhicce 990/29 Aralık 1582⁶² tarihinde doğuya serdar tayin edildi.⁶³ Böylece Ferhad Paşa, 1578 yılından itibaren Şark Seferi’ne tayin edilen üçüncü serdar oluyordu.⁶⁴

Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa’nın seksen dokuz gün akabinde şark serdarı olması, Siyavuş Paşa’nın kendisine verdiği destekle izah edilmektedir. Zira, o esnâda Sinan Paşa sadarettten azledilmiş ve sadrazam olarak Siyavuş Paşa tayin edilmişti. Böyle bir mevki ile mühim bir vazifenin Ferhad Paşa’ya verilmesi, Sinan Paşa ile zıt düşmek olarak görünüyordu. Bu fikrin aksine, sefere gitmek istemeyen

⁵⁹ Kütükoğlu, 1993, 118-119; Braudel, 1990, 350.

⁶⁰ Cezar, 2011, 1347.

⁶¹ “Harp halinde bulunan ordunun kumandanına verilen unvandır... Sadrazam bizzat memur edilmiş ise ona “Serdar-ı Ekrem” denilirdi.” Bkz. “Serdar”, Pakalın, III, 1993, 178-179. Padişahlar, şahsen sefere katılmadıkları hâllerde, ordunun başına kendilerine vekâleten *Serdar-ı Ekrem* tayin ederlerdi. Âdet olarak, Sultan III. Murad devri ile birlikte yerleşmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 79, 132.

⁶² Kütükoğlu, 1993, 133.

⁶³ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 305; *Peçevî Tarihi*, 1992, 79. “Bâ‘dehû bu hidmete ser-kâr olmak için Ferhâd Pâşâ serdâr ve ‘asker-i ehl-i sünnete sâlâr olub, varıcak, bî mehâbâ Gence ve Revân’ı binâ-i kal’a ile zabt ve ol memâlik-i kayd-i teshîr ile rabt idüb, güzîde-i memâlik-i ‘Acem’i mülk-i ‘Osmânî’ye zamîme eyledi.” *Mustafa Sâfi’nin Zübdetü’t-Tevârih*’i, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, C. I, TTK Yay., Ankara 2003, s. 239.

⁶⁴ Cezar, 2011, 1347.

Veziriazam Siyavuş Paşa'nın muhtemel serdar olmamak için Ferhad Paşa'yı desteklemiş olabileceği de ifade edilmektedir.⁶⁵

2.1.1.1. Revan'ın Fethi

Revan, Anadolu, İran ve Kafkasya'ya geçişler açısından mühim bir mevkideydi. Şehirde bilinen ilk Türk varlığının, Timur'un Revan'ı ele geçirmesi sonrasında olduğu kaydedilmektedir. Orta Asya'dan Türk boyları gelerek buraya yerleşmişlerdi. Şehir, Timurlular'ın akabinde Akkoyunlu ve Karakoyunlu, onların arkasından da Şirvanşahlar, Gürcüler ve Safevîlerin idaresine geçmişti. Osmanlıların şehirle ilk teması, 1514 tarihinde Çaldıran Seferi'nden dönen Yavuz Sultan Selim'in Revan yakınlarında konaklaması ve şehre yaptığı akın olarak nakledilmektedir. Diğer bir akın, 1549 tarihinde Van Beylerbeyi İskender Paşa tarafından yapılmış ve 1554'de yapılan bir başka akının ardından da İran Seferleri devrine gelinmişti. Sultan III. Murad zamanında, Safevî saldırılarına mukabele için 1578'da yüzünü Revan'a çeviren Lala Mustafa Paşa'nın faaliyetlerinden sonra, 1582 tarihinde Ferhad Paşa, İran serdarlığıyla Revan'ın üzerine gidecekti.⁶⁶

3 Zilhicce 990/29 Aralık 1582 tarihinde Şark Seferi Serdarlığı⁶⁷ ile Revan'ın fethi için vazifelendirilen Ferhad Paşa'nın emri altına; *Rumeli, Anadolu, Karaman, Diyarbekir, Cizre, Zulkadriye, Erzurum, Şam, Haleb, Sivas beylerbeyileri ile mezkûr beylerbeyiliklere tâbi' sancak ve alaybeyileri* verildi.⁶⁸ Beylerbeyilerin askerleriyle Erzurum'da hazır olmaları için hükümler çıkarıldığı gibi ordunun

⁶⁵ Reyhan Şahin Allahverdi, *İsmiyle Yaşayanlar Siyavuş Paşa ve Vakıfları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 75-76.

⁶⁶ Mustafa Aydın, "Revan", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 26; Bilge, 2015, 91-92.

⁶⁷ "Vezîr Ferhâd Paşa'ya hüküm ki ... seni evvel bahâr-ı huçeste âsârda kızılbaş-ı bed ma'âş üzerine asâkir-i mansûreme serdâr nasb eyleyüp..." BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 202, Fî Zilhicce 990; BOA, A. DVNSMHM. d. 48, hk. 598, 3 Zilhicce 990.

⁶⁸ Kütükoğlu, 1993, 133. Yanya, Ohri, Tırhala, Selânik, İlbasan, Avlonya, Üsküp, Mora, Delvine, Vidin, İskenderiye ve Alacahisar sancaklarının üç bin ve yukarısı tımarlı sipahilerine sefer emri geldi. Segedin Sancağı sipahilerinin yarısı ve sancakbeyi sefer, diğer yarısı ise muhafaza ile vazifelendirildi. Hersek, Semendire, Prizrin ve Dukakin sancaklarının altı bin ve yukarısı sefere gidecekti. Vılçıtrın sancakbeyi ile üç bin ve aşağısı tımarlılar muhafaza için kalacak, gerisi sefere gidecekti. Çirmen sancakbeyi muhafaza için kalacak, sipahileri ise hep birlikte gidecekti. Kilis sancakbeyi muhafaza için kalacak, onar bin ve yukarı tımarlılar alaybeyleriyle sefere gideceklerdi. Mehmet Ali Ünal, *Mühimme Defteri 44*, Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s. 114-118, hk. 249, 250, 251, 252, 253, 254; Hasan Yıldız, *49 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 2-3, hk. 1, 2, 3, 4, 5, 6. Bilâhare Segedin beyi Ali Bey'e başka bir hüküm gönderilerek sancağını korunmasının daha mühim olduğu bildirilmiş ve sipahileriyle birlikte muhafazada kalması emredilmiştir. Yıldız, *49 Numaralı Mühimme Defteri*, 1996, 32, hk. 74, Selh-i Rebiülevvel 991.

levâzım ve mühimmâtının tedâriki için de hükümler yollandı.⁶⁹ Meselâ, Anadolu Beylerbeyi'ne ve beylerbeyliğindeki kadılara hüküm gönderilerek doğu seferine gidecek askerin zahiresinin temini için *avâriz*⁷⁰ *hânesi* gereğince *her otuz hânedan bir müdd*⁷¹ tahıl ki üç kısım olup iki kısmı arpa ve bir kısmı un olmak üzere hazır edilmesi emredildi. Bu hükmün birer nüshası da Karaman Beylerbeyi ile Zülkadriye ve Diyarbakır Beylerbeyileri ile kadılarına ve ayrıca Bozok beyi ve Sivas kadılarına gönderildi.⁷² *Mimarbaşı Koca Sinan'dan, yapı ustası, dülger, demirci, bıçakçı, kurbacı, meşaleci* gibi meslek erbabı talep edildi.⁷³ Ayrıca, Ferhad Paşa'nın, sefere götürmek için istediği on yedi mimarın hazırlanıp paşanın hizmetine girmeleri hususunda Mimarbaşı'na hüküm gönderildi.⁷⁴ Serdar Ferhad Paşa'ya seferde lâzım olan orduların⁷⁵ gönderilmesi için, birer sûreti Edirne ve

⁶⁹ Kütükoğlu, 1993, 133-134; Ferhad Paşa'ya hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 202, Fî Zilhicce 990; Ayrıca meselâ, Halep Defterdârı Mustafa'ya hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 49, hk. 9, 15 Rebiülevvel 991; Ferhad Paşa'nın hizmetine girilmesiyle alâkalı, Mısır Beylerbeyi'ne ve Mısır muhafaza beylerinden Sinan'a hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 208, 209, 210, Fî Zilhicce 990; Şam Beylerbeyi'ne hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 211, 20 Zilhicce 990; Rumeli Beylerbeyine hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 255; Diyarbakır Beylerbeyine hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 280, 23 Muharrem 991; Ünal, *Mühimme Defteri* 44, 1995, 133, hk. 295, 28 Muharrem 991; BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 316. Mühimmatla alâkalı meselâ: "Sâbıkâ Bağdâd Beylerbeyisi olup hâlâ Zülkadriye Beylerbeğisi Sinân'a hüküm ki; Bağdâd cânibinden Erzurum cânibine Serdâr'a müteveccih olduğunda sefer-i hümayunum mühimmâtı için Bağdâd hâzinesinden üç yüz kantâr barut alup düstûr-ı mükerrrem Serdâr Ferhâd Paşa'ya teslim olunmasını emr idüp buyurdum ki vardukda fermân olunan üç yüz barut emr-i şerîfim üzere Bağdâd hâzinesinden alup serdârına teslim eylesin husûs-ı mezbûr umûr-ı mühimmâtıdır ihmâl olunmaktan hazer idesin." BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 221, (hk. 223'ün de muhtevâsı aynı) 20 Zilhicce 990; Ünal, *Mühimme Defteri* 44, 1995, 140-141, 161, hk. 313, 372; Sefere giden askerin atlarına lâzım olan nal ve mihın temini için hükümler: BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 283, 284, 23 Muharrem 991.

⁷⁰ Osmanlı Devleti'nde fevkalâde hallerde ve *bilhassa harb sebebiyle tahsil olunan* verginin adıdır. Pakalın, I, 1993, 112.

⁷¹ *Değeri kullanıldığı yere göre değişen eski bir tahıl ölççeği ve bu ölçek miktârı tahıl.* İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, C. II, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, s. 2181. Ayrıca bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Dinî Lügat İzahlı, Misallı Metinlerle*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2018, s. 440; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 494.

⁷² BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 262, 13 Muharrem 991.

⁷³ Meselâ; "...yarar üstâd neccârlardan dört yüz nefer kimesneyi san'atlarına lâzım olan âlât u esbâbları ile..." BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 277, 23 Muharrem 991.

⁷⁴ BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 243, 25 Zilhicce 990.

⁷⁵ *Osmanlı Devleti'nde ordu ile birlikte sefere katılan ve askerin ihtiyacını sağlayan esnaf grubu.* Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 529. Meselâ, birer nüshası Bursa ve Edirne kadılarına olmak üzere İstanbul kadısına gönderilen hükümler: "Hâlâ Şark Seferi'ne fermân olunan asâkir-i nusret me'âsirime orducu ihrâc olunmak lâzım ve mühimm olmağın olgældüğü üzere mahrûse-i İstanbul'dan dört kasab sekiz nefer etmekci dört başçı ve altı aşçı altı bakkâl iki sofacı dört attâr dört sarâc dört pabuccu dört çizmecici altı derzi ve dört kazâz dört berber iki hâllâc iki na'lçacı dört bozacı altı na'lband sekiz nefer arpacı dört çakşırı iki mumcu ve dört müytâb dört semerci ve dört eskici ve iki nefer ... ve iki nefer kılıççı ve iki kilitçi ve iki harâz ki cümle yüz sekiz nefer olur ihrâc olunup şimdiden lâzım olan tedâriklerin ... görüp ve asâkir-i mansûreme serdâr olunan düstûr-ı mükerrrem Ferhâd Paşa edâmallâhü te'âlâ iclâlehü ile bile gitmelerin emr idüp buyurdum ki..." BOA, A. DVNSMHM. d. 44, hk. 286, 430.

Bursa kadılarına olmak üzere, İstanbul kadısına hüküm çıkarılarak bu işle vazifelendirildi.⁷⁶ Ayasofya Camii vâizi *Mevlânâ Şeyh Mehmed*, sefere giden askere va'z ve *nasihat etmek için* şark seferine memur edildi.⁷⁷ Sigetvar Seferi'nden itibaren kâtip olanların hepsinin Ferhad Paşa ile birlikte doğu seferine gitmeleri emredildi.⁷⁸ Sefer için gerekli olan ırgat ve neccarların aletleriyle birlikte gönderilmesi, Dulkadriye Beylerbeyi ile kadıları ve sancak beylerinden⁷⁹; cephe ve diğer vasıtaların nakli için kullanılacak beygir ve katırların temin edilmesi, Erzurum Beylerbeyi ile eski Trabzon beyinden⁸⁰; geçen senede ferman olunduğu kadar *sürsat*⁸¹ *koyunu* getirilmesi ise Diyarbakır Beylerbeyi'nden⁸² istendi. Van ve Bağdat Beylerbeyileri'nin de seferde *kendi cephelerinde* hücum maksadıyla hazır olmaları emredildi.⁸³ İleride alacağı *Kuyucu* lakabıyla tanınacak olan eski Yemen Beylerbeyi Murad Paşa'ya da 21 Şubat 1583 tarihli bir hüküm gönderilerek Serdar Ferhad Paşa'nın ordusuna katılması emredildi.⁸⁴

Serdar Ferhad Paşa, 20 Rebiülevvel 991/14 Nisan 1583 tarihinde Üsküdar'a geçerek⁸⁵ on beş günden fazla sefer hazırlıklarıyla meşgul oldu. Sonra 8 Rebiülahir 991/1 Mayıs 1583'de Şark Seferi için Erzurum'a doğru yola koyuldu.⁸⁶ Ferhad Paşa ilerledikçe beylerbeyleri de orduya katılıyordu. Erzurum'da yüz binden ziyade olan ordu mevcudu ile ağustos ayında Kars'a geldiler.⁸⁷ Bu arada, Serdar Ferhad Paşa

⁷⁶ BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 241, 25 Zilhicce 990. Ayrıca birer nüshası Seferhisar, Karahisar ve Ankara kadılarına olmak üzere Kütahya kadısına gönderilen hüküm. Ünal, *Mühimme Defteri* 44, 1995, 132-133, hk. 293.

⁷⁷ BOA, A. DVNSMHHM. d. 49, hk. 81, 85, 22 Rebiülevvel 991.

⁷⁸ Defter Emîni Mehmed'e hüküm: BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 232, 25 Zilhicce 990; Ayrıca, yine sefer gidecek kâtiplerle alâkalı hüküm: Ünal, *Mühimme Defteri* 44, 1995, 133-134, hk. 296, 28 Muharrem 991.

⁷⁹ BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 271, 15 Muharrem 991; hk. 288.

⁸⁰ BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 273, 15 Muharrem 991.

⁸¹ *Osmanlı Devleti'nde Tanzîmat'tan önce, savaş zamanlarında ordu için râyiç bedelinin bir kısmı ödenmek ve kalanına senet verilmek sûretiyle halktan sağlanan hayvanlarla buğday, arpa vb. erzak.* Ayverdi, III, 2005, 2883.

⁸² BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 276, 15 Muharrem 991.

⁸³ Kırzioğlu, 1998, 345.

⁸⁴ Abdulkasim Gül, *Celâlikaran Kuyucu Murad Paşa*, Klasik Yay., İstanbul 2018, s. 34.

⁸⁵ Rumeli Beylerbeyine yazılan bir hükümde Ferhad Paşa'nın Üsküdar'a geçtiği tarih, *Rebi'ü'l-evvel'in yirmi birinci günü* olarak kaydedilmiştir. BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 354; "Ve serdâr-ı bâ-vakâr Ferhad Paşa hazretleri şevket ü haşmet ile diyâr-ı Şark seferine tefîh-i memâlik-i İrân'a râyât-ı feth-âyât açup, Üsküdar'a geçüp a'yân-ı saltanat gönder-i gıtdiler. Fî sene 991." *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 139.

⁸⁶ BOA, A. DVNSMHHM. d. 44, hk. 392; Kütükoğlu, 1993, 135.

⁸⁷ Bu noktada, 1583'de Osmanlı Devleti'nin *dört koldan* düşman üzerine hücumuna dikkat çekilmiştir ki bunlar; Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 11 Mayıs 1583 tarihindeki *Baştepe/Meş'ale Savaşı* neticesinde Şirvan'ı kurtarması ile birlikte, *Şirvan, Revan ve Van'dan Azerbaycan, Bağdat'tan da İran-Irak'ı* üstüneydi. Kırzioğlu, 1998, 345. Ferhad Paşa'nın Kars yolu üzerindeki Akça Kale surlarını da tamir ettirdiği ve muhafazası için dört yüz asker ile bir miktar top bıraktığı

şark seferi için İran yolundayken birer nüshası Edirne ve Bursa kadılarına olmak üzere İstanbul kadısına gönderilen bir hükümle de ordunun muzafferiyeti için camilerde Fetih Suresi ile birlikte dualar edilmesi isteniyordu.⁸⁸ Ağustos ayında⁸⁹ Kars'tan ayrılan Serdar, takip edilen yol üstünde olan kötü hâldeki *Şuregel* ve *Talin* kalelerine de tamirat yaptırıp sancakbeyi ve muhafaza kuvveti vazifelendirdi.⁹⁰

Toplanan ordu ile ilerleyerek Revan kuşatıldı ve fethedildi.⁹¹ Esasen, ordunun Revan'a geldiğinde karşılaştığı manzara boş bir şehir olmuştu. Şehri tasarrufu altında tutan Vâli Tokmak Han çekilmiş⁹², şehir halkı da Ağrı Dağı'na sığınmıştı. Zîra, Ferhad Paşa'nın serdarlığındaki bu seferle eş zamanlı olarak Özdemiroğlu Osman Paşa da Karadeniz kıyılarından başlayarak Kefe'ye değin bir seferdeydi.⁹³ Ferhad Paşa henüz Erzurum'a gelmeden önce, Özdemiroğlu Osman Paşa İran ile yaptığı Meşaleler Muharebesi'nden muzaffer olarak çıkmıştı. Bu sebeple Şirvan'da direnme gücü kırılan İranlılar, bunun üzerine Ferhad Paşa'nın da yüz bin kişilik bir ordu ile gelmesinin tesiriyle Revan Kalesi'ni boşaltmışlardı. Böylece, 15 Ağustos 1583 tarihinde kan dökülmeden Revan'a girildi.⁹⁴ Revan alındıktan sonra, İran'ın Revan Valisi Tokmak Han'ın sarayı ortasında kalacak şekilde çevresine sur yapıldı. Mustafa Âli, Revan'da kalan kırk beş gün içerisindeki faaliyetleri, ki bu süre

da kaydedilmiştir. Nader Nejat, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502-1590, 1620)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986, s. 161.

⁸⁸ BOA, A. DVNSMHM. d. 51, hk. 115, 19 Şaban 991.

⁸⁹ Kırzioğlu, 15 Ağustos; Kütükoğlu, 11 Ağustos/22 Recep tarihlerini kaydetmişlerdir. Kırzioğlu, 1998, 345; Kütükoğlu, 1993, 135-136.

⁹⁰ BOA, A. DVNSMHM. d. 51, hk. 322, 25 Şaban 991.

⁹¹ Hasan Beyzâde Tarihinde Revan'ın fethine dâir iki ayrı şairin tarih düşürmesi kaydedilmiştir. Bunlar; Sâdık imzası ile; "*Pâdişâh aldı Revân'ın şâhun (= sene-i 991)*" ve *Sâ 'i-i Nakkâş'*ın mısrası ile; "*Revân'ı kıldılar âbâd u ihyâ, İd-i ekber'de*" şeklindedir. *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 308. Osmanzâde Ahmed Tâib, Ferhad Paşa'nın Revan Seferi'ni, *Hadikatü'l Vüzerâ*'da şu şekilde hülâsa etmiştir: "Vezîr-i zûr-âver-i kûh-endâz olmağın teshîr-i mülk-i Îrân'a debdebe-i serdârî ile revân oldukda tîşe-i kahr-ı kahramânîleri ile ma'mûre-i buldân-ı Îrân'ı vîrân ve leşker-i hezîmet-eser-i sûrh-serânı harseng-i beyâbân-ı hizlân idüp Kal'a-i Revân'ı dâhil-i kabza-i tasarruf-ı 'Osmâniyân eyledi." *Hadikatü'l Vüzerâ*, 2013, 82.

⁹² "Mezbûr Tokmak Han mukâvemeti kâdir olmaduğundan ihtiyâr-ı firâr itmeğle nefis-i Revan'da vâki' saraylarının âli binâları yıkılmış idi." Abdurrahman Sağır, *Mehmed b. Mehmed Er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âli Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 387.

⁹³ *Netâyic ül-vukuât*, 1992, 116-117; Alphonse de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, çev. Serhat Bayram, Kapı Yay., İstanbul 2008, s. 536.

⁹⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 68; Cezar, 2011, 1347. Nejat, 1986, 162; Bilge, 2015, 103.

zarfında yapılanlar içerisinde bir kervansaray, bir cami ve bir hamam da vardır⁹⁵, şu şekilde kaydetmiştir:

“8 kale, 725 beden, bir camiden iç kale ile 43 kule ve 1726 bedenden oluşan taş (dış) kale inşa edilmiş ve muhtelif yerlerine 53 adet top yerleştirilmiştir. O esnarlarda Van Beylerbeyisi olan Cığala-zâde Yusuf Paşa’ya⁹⁶ Revan Eyaleti verilmiş ve emrine yeterince asker tayin edilmiştir ki, bunların toplamı 5601 asker olup, senelikleri 253 yük⁹⁷ ve 35.072 akçeye ulaşmıştır. Öte yandan Ağalar, Tımarlar, Defterdar ve Mîr-i mîranın yıllık masrafları 264 yük ve 28962 akçe olup, çevrede bulunan muhtelif kalelerin yıllık masrafı 18 yük ve 52036 akçeye ulaşmıştır.”⁹⁸

Revan Kalesi’nin inşa tarihi *Ebced Hesabı ile “Eser-i Ferhad”* şeklinde kaydedildi.⁹⁹ İmârı, 1 Şevvâl 991/18 Ekim 1583 tarihinde, yani bir Ramazan Bayramı günü bitirilen Revan’ın hendeklerinin yapımı ise on üç gün sürmüştü.¹⁰⁰ Aynı tarihte kurulan Revan Eyaleti’nin beylerbeyliği Hızır Paşa’ya verildi. Cığalazâde Yusuf Sinan Paşa da Diyarbekir Beylerbeyliği ve vezirlikle Revan’ın muhafazası için tayin edildi.¹⁰¹ Ayrıca, Revan civarındaki *Süregel, Talın, Akçakale, Sürmeli/Iğdır-Karakalesi* ve *Beceni* kalelerine de muhafaza için asker yerleştirildi.¹⁰² Serdar Ferhad Paşa, tahkim ettiği Revan Kalesi’ne lâzım olan asker, mühimmat, hazine ve erzak işlerini tamamlayarak, önce Kars’a oradan da Kara Ardahan’a geçti. Buraların da hazine ve erzakını kontrol edip kâfi görerek, Şam Beylerbeyi Hasan Paşa ve Diyarbekir Beylerbeyileri ile Tiflis Kalesi’ne asker, hazine ve erzak gönderdi.¹⁰³ Onlar geri geldikten sonra da yaklaşan kış mevsimini geçirmek için Erzurum’a dönüldü.¹⁰⁴

⁹⁵ Kırzioğlu, 1998, 346.

⁹⁶ Bkz. 45 numaralı dipnot.

⁹⁷ Yük, *yüz bin akçe yerinde kullanılır bir tâbirdir*. Pakalın, III, 1993, 639.

⁹⁸ *Künhü’l-Ahbâr*, 2000, 203.

⁹⁹ Şeref Han, *Şerefnâme II Osmanlı-İran Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yay., İstanbul 1971, s. 268.

¹⁰⁰ Kırzioğlu, 1998, 346.

¹⁰¹ BOA, A. DVNSMHM. d. 52, hk. 82, 10 Ramazan 991; Kütükoğlu, 1993, 136-137; Bilge, 2015, 103.

¹⁰² Danişmend, 1972, 69.

¹⁰³ Şeref Han da *bu birlikle beraber* gittiğini kaydederek yolda yaşananları nakletmiştir. Birlik, Tomanis Geçidi’nde Gürcü ve İran askerlerinin saldırısına uğramış ve yine bir sonraki gün de *Samhud Nehri* yakınlarında kendilerine kurulan pusuya düşürülmüşler, lâkin üstesinden gelmişlerdir. *Şerefnâme*, 1971, 268-269.

¹⁰⁴ *Künhü’l-Ahbâr*, 2000, 203; Nurdan Çimen, *Abdülaziz Karaçelebi-zâde’nin Tarih-i Ravzatü’l-Ebrar’ı Metin-Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011, s. 432; *Nuhbetü’t-Tevârih*, 2000, 389. Bu noktada Peçevî ordunun içinde bulunduğu hâli şu şekilde ifade etmiştir: “...kışlağa, yani cennete benzer Erzurum’a yöneldiler ve kışlak tedarikini gördüler. Bu mübarek yılda İslam askeri huzur ve refah içinde oturup kalktı. Hiçbir zaman ne düşmandan bir rahatsızlık gördü, ne de yiyecek kıtlığından sıkıntı çekti. Son derece bolluk ve rahatlık içinde varıp döndüler.” *Peçevî Tarihi*, 1992, 80.

Bu arada Ferhad Paşa, bir önceki yıl Tiflis'e zahire götürülmesinde olduğu gibi bu yıl da Revan Seferi'nde faydalı hizmetlerini gördüğü Bitlis Hâkimi Şeref Han ile hizmetleri görülen paşalar ve diğer kişilerin mükafatlandırılmalarını da sağlamıştır.¹⁰⁵ Meselâ, Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'nın, Revan Kalesi'nin inşasındaki ve Gürcistan akınlarındaki hizmetlerinin Serdar Ferhad Paşa tarafından İstanbul'a haber verilmesi neticesinde paşa, hilat ve kılıç gönderilerek taltif edilmiştir.¹⁰⁶

Ayrıca, Erzurum'a dönmeden önce Rıdvan Paşa, Gürcü prensi Minuçehr'in üzerine gitmesi için vazifelendirilmişti. Vaktiyle müslüman olarak Mustafa adını almış olan Minuçehr, bir süre Osmanlı Devleti'ne hizmet etmişti. Sonrasında irtidat ederek Osmanlı'ya ihanet ettiği iddia ediliyordu.¹⁰⁷ Zira Altun Kale'de oturan Minuçehr, Gürcü beyi Simon'la bir olarak Osmanlılara saldırmış ve ayrıca kendisine gönderilen çavuş ile kapıcıyı öldürmüştü.¹⁰⁸

1583 sonbaharında Revan'ın fethinden sonra civardaki Kızılbaş Türk boylarının beyleri de Revan Muhafızı Çığalazâde Sinan Paşa vasıtasıyla Erzurum'da kışlayan Serdar Ferhat Paşa'ya gelerek Osmanlı Devleti'ne itaatlerini bildirdiler.¹⁰⁹ Böylece, tahkim edilen diğer kalelerle birlikte, fethedilip sancakbeyliğine tahvil edilmesi ile hassaten Revan, Osmanlı Devleti'nin sınır boylarındaki kaleleri içerisinde sağlam bir yer edindi. Netice itibarıyla, XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlıların Anadolu'nun doğusundaki hükümranlığı, Ferhad Paşa eliyle sağlanmış oluyordu.¹¹⁰

2.1.1.2. Gürcistan Seferi

Osmanlı Devleti'nin, Gürcü prensliklerine ilk olarak, 1454-1455 senelerinde akınlar yaptığı kaydedilmektedir. Bir donanmasını, Anadolu'nun kuzeydoğusundaki bu coğrafyaya gönderen devlet, Batı Gürcistan kıyılarına hücum

¹⁰⁵ Nebi Gümüş, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 239.

¹⁰⁶ BOA, A. DVNSMHM. d. 52, hk. 369, 13 Zilkade 991.

¹⁰⁷ Rahimi-zâde İbrahim Çavuş, Harimî, *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, s. 31, 33. Ayrıca, *Minuçehr Mustafa Paşa'nın isyanı meselesi* için bkz. Gümüş, 2000, 180-187. Gümüş'ün tezinde, bununla beraber, karşı iddialar ile Minuçehr'in kendini müdafaası ve İstanbul'un Serdar Ferhad Paşa'dan meselenin tahkikini istemesi de yer almaktadır.

¹⁰⁸ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, C. VII, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, s. 2073; Nejat, 1986, 162.

¹⁰⁹ Kırzioğlu, 1998, 348.

¹¹⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. III, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 410.

etmiş ve böylece ilk teması Karadeniz kıyılarıyla olmuştur. Fatih Sultan Mehmed devrinde Trabzon'un fethinin ardından yapılan akınlar, 1479 tarihinde yönünü Güneybatı Gürcistan'a çevirmiştir. 1508'de Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliği sırasında Osmanlı idaresine aldığı yerlerle birlikte, Karadeniz kıyılarından Batı Gürcistan'ın iç kısımlarına erişildi. 1514 tarihindeki Çaldıran galibiyetiyle Doğu Gürcistan topraklarına da hâkim olunmuş, fakat padişahın vefatının ardından bu yerler Safevîlerin eline geçmiştir. Güney ve Güneybatı Gürcistan'ın bir kısmı ise Kanuni Sultan Süleyman zamanında alınmıştır. 1541'den 1554'e kadar geçen zaman zarfında Doğu Gürcistan, Safevî hücumlarına maruz kaldı. Osmanlılar batı seferlerindeyken, Gürcüler, Safevî kuvvetlerinin de yardımıyla Osmanlı topraklarına saldırılarda bulunuyorlardı. Bu sebeple, 1549 tarihindeki İran Seferi esnâsında Gürcistan topraklarına akınlar yapıldı. 1549 ve 1551 tarihindeki faaliyetlerle pek çok şehir Osmanlıların eline geçti. 1555 Amasya Antlaşması ile Osmanlı ve İran arasında paylaşılan Gürcistan'ın bu hâli de uzun sürmedi. Osmanlı Devleti, Safevîlerin Anadolu'daki müfsit faaliyetleri üzerine, 1578 tarihinde, Gürcistan ve Şirvan'ın fethi için İran'a sefer kararı aldı. Lala Mustafa Paşa serdarlığındaki bu seferde Safevîlere karşı Çıldır'da kazanılan zafer, Gürcistan'daki fetihleri de hızlandırdı. Bu fetihler haricinde ayrıca Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Gürcü prensleri de oldu. Gürcistan'daki bu faaliyetlerinin ardından Osmanlılar, idareleri altına aldıkları yerlerde önce Çıldır Eyaleti'ni, Tiflis'in ele geçirilmesi sonrasında da Tiflis Eyaleti'ni tesis etmişlerdi.¹¹¹

Revan Seferi sonrasında kışı Erzurum'da geçiren Serdar Ferhad Paşa, beylerin de fikrini alarak Gürcistan'a sefer yapmaya karar verdi. Bu hususu, yani Tebriz'e veya Gürcistan'a gidilmesi arasında yapılan tercihi, İstanbul'a arzetti ve kabul gördü. Revan'ın ardından Nahçıvan'a geçen Tokmak Han üstüne gidilerek kale yapılması ihtimâli, İran şahının Azerbaycan'a gelmesi dolayısıyla ortadan kalkmıştı. Bunun üzerine Serdar Ferhad Paşa, Gürcistan Seferi için hazırlanmaya başladı.¹¹² Hammer, Sultan III. Murad'ın emriyle Tomanis, Lori ve Gori üzerinden Nahçıvan'a gidilmek üzere harekete geçildiğini kaydetmektedir. Bu sûretle, adı geçen şehirler ve Gürcistan'daki kaleler sağlamlaştırılacak ve vâridat askere verilerek *mâlî idare* intizama koyulacaktı.¹¹³ Ferhad Paşa, Erzurum'da kışlarken

¹¹¹ Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 314.

¹¹² BOA, A. DVNSMHM. d. 52, hk. 392, 15 Zilkade 991; Kütükoğlu, 1993, 139.

¹¹³ Hammer, 1985, 2073.

askere yerlerine geri dönme izni vermişti.¹¹⁴ 992/1584 ilkbaharında asker yeniden Erzurum'a gelerek orduda toplandılar.¹¹⁵

Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a seferinin diğer bir sebebi de Karthli Kralı Davud Han'ın kardeşi olan ve sürekli olarak İran'la birlikte hareket eden, Simon'du. Simon, bilhassa Şirvan ve Revan yolunda, Osmanlıların Tiflis'teki askerî kuvvetlerinin iâşe tedarikini baltalıyordu. Gori'de bulunan Simon'un tedibi için şehrin alınması lâzımdı. Bununla birlikte, yine mühim mevkilerden Lori ve Tomanis de tahkim edilecekti.¹¹⁶

Serdar Ferhad Paşa, sefer hazırlıklarını tamamlayarak 4 Recep 992/12 Temmuz 1584 tarihinde, askeri Erzurum'dan Gürcistan tarafına sevk etti. Anadolu, Karaman, Rum, Dulkadriye, Diyarbakir, Halep ve Şam eyaletlerinin beylerbeyleri ve askerleri de Ferhad Paşa ile birlikteydi. Erzurum ve Kars Eyaletleri ile Revan ve Van Beylerbeyleri ise gelebilecek İran hücumlarına hazırlıklı bir şekilde kendi mevkilerindeydiler.¹¹⁷ Yedi gün sonra Loru Kalesi'ne ulaşan Ferhad Paşa, 27 Temmuz 1584'te Loru'yu fethetmesinin ardından, kalenin imarı için 28 Temmuz'da faaliyete geçti. On iki gün sonra 8 Ağustos tarihinde çalışmalar tamamlandı. Loru'yu eyalet merkezi yapan Serdar, beylerbeyliğini Bosnalı Potur Ali Paşa'ya verdi. Serdar Ferhad Paşa, Loru'dan çıkarak Tomanis'e gitmek üzere harekete geçti.¹¹⁸

Ferhad Paşa öncelikle, Gürcü saldırılarına uğrayan, vaktiyle Lala Mustafa Paşa'nın bir miktar muhafaza kuvveti bıraktığı¹¹⁹ Ahilkelek ile Posof kalelerine asker tayin ederek emniyetlerini sağlamış, Küri ve Tomanis hisarlarının ihtiyaçlarını tedarik etmişti. İsyan eden Gürcü prensi Minuçehr'in sığınmak için aldığı¹²⁰ Şavşat'taki Şatlin (Satlil) Kalesi'ni ele geçirip korunması için asker tayin

¹¹⁴ BOA, A. DVNSMHM. d. 52, hk. 250, 19 Şevval 991.

¹¹⁵ *Hasan Bey-Zâde Târihi*, II, 2004, 306-309; *Târih-i Na'imâ*, IV, 2007, 1917.

¹¹⁶ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 21-22; Danişmend, 1972, 76; Cezar, 2011, 1348.

¹¹⁷ Kırzioğlu, 1998, 351-352.

¹¹⁸ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 21-22; Kırzioğlu, 1998, 352; Bilge, 2015, 103. Lori'yi muhafaza için, 500'er sağ ve sol gilmânı, 203 hisar eri, 203 rüesâ ve azebân, 23 cebeci, 43 topçu vazifelendirildiği ve daha sonra da *Erzurum kullarından 471, Geçivan Kalesi süvarisinden 104, Kars Kalesi kul karındaşlarından 412 ve Mağazberd kullarından 360 nefer* tayin edildiği kaydedilmiştir. Kütükoğlu, 1993, 141.

¹¹⁹ Gümüş, 2000, 187. Sultan III. Murad devrinde Safevilerle yapılan Çıldır Savaşı'nın ardından Mustafa Paşa, ordu ile Gürcistan'a sefere çıkmıştı. Mirza Bala, "Gürcistan" *İA*, C. IV, MEB Yay., İstanbul 1977, s. 841-842.

¹²⁰ Gümüş, 2000, 187.

etmişti. Küri Kalesi'ni tamir ettirip bin asker ile muhafaza altına almıştı.¹²¹ Mehmed b. Mehmed, Ferhad Paşa'nın Gürcistan'da önce Lori Kalesi'ni tamir ettirip oradan Tomanis Boğazı'na gittiğini, çünkü burasının Tiflis'e giden hazine ve erzaklara Gürcüler tarafından her defasında zarar verilen yer olduğunu ve Paşa'nın burada kırk günde taş ve kilden bir kale yaptırdığını¹²² kaydetmiştir. Ferhad Paşa'nın 30 Eylül 1584 tarihinde fethettiği¹²³ Tomanis Kalesi, Şah Tahmasb ve Simon zamanlarında harap olmuştu. Bu sebeple boğazı gören yüksek bir mevkiye, eylül ayında yeni ve muhkem bir kale inşa edilerek buraya da 1400 muhafız konulmuştu.¹²⁴ 8 Ağustos 1584'te Lori, kasım ayında da Tomanis eyaletlerinin kurulmasının ardından¹²⁵ beylerbeyilik rütbesiyle, o sırada Erzurum Beylerbeyi olan Hasan Paşa'yı Tomanis'in ve Mora Sancakbeyi olan Bosnalı Ali Bey'i¹²⁶ Lori'nin muhafazasına bırakmıştı. Bu arada Anadolu Beylerbeyi Rıdvan Paşa, Tiflis Beylerbeyi yapılan Safed Sancakbeyi Balcı Hasan Bey'le birlikte Tiflis'e hazine ve zahire götürmek için gönderilmişlerdi. Rıdvan Paşa Tiflis'te, Serdar Ferhad Paşa vasıtasıyla Osmanlı'ya itaatini ifade eden eski Kartli Kralı Davut Han'la görüştü. Paşa Tomanis'e dönerken, ittifak halindeki Kızılbaş ve Gürcü güçlerinin saldırısını, Tomanis'ten takviye olarak gelen askerlerin de yardımıyla alt ederek Davud Han'ın kardeşi Simon'u ve Kaçarlı İmamkulu Han'ı mağlup etti.¹²⁷ Ferhat Paşa, devlete bağlılığını ifade etmek için gelen Davud Han'ı kabul etti. Bu kabulde Kızılbaş başlığını çıkaran Davud Han ile oğlunu ve yanındaki Gürcistan beylerini pek çok ikramlar ile ağırladı¹²⁸ ve ardından İstanbul'a gönderdi. Sonrasında Davud Han, kardeşi Simon'un aldığı yerlerle birlikte Zulkadriye Beylerbeyliği de verilerek Gürcistan'a geri gönderildi.¹²⁹

Serdar Ferhad Paşa, Ahıska'da da bir kale yapmayı düşünürken, askerin kış mevsiminin yakın olduğunu ileri sürüp taşkınlık yapması üzerine Erzurum'a

¹²¹ *Künhü'l-Ahbâr*, 2000, 203-205.

¹²² Şeref Han da bu şekilde nakletmiştir. *Şerefnâme*, 1971, 269.

¹²³ Bilge, 2015, 103.

¹²⁴ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 22; Kırzioğlu, 1998, 353-354. Ayrıca, *Levana Sancağı'nda Şabrin, Macıl Sancağı'nda Varsihan Salınca ve başka Gürcistan şehir ve kalelerini de zapt ve tahkim ettiler*. Bala, 1977, 842.

¹²⁵ Bilge, 2015, 103.

¹²⁶ *Şerefnâme*, 1971, 269.

¹²⁷ BOA, A. DVNSMHM. d. 53, hk. 499, 26 Ramazan 992.

¹²⁸ Kırzioğlu, 1998, 355.

¹²⁹ Kütükoğlu, 1993, 141-143; BOA, A. DVNSMHM. d. 59, hk. 285, 21 Cemâziyelevvel 993. Davut Han'ın Osmanlı Devleti'ne itaat etmek isteğinin daha eski olduğu da kaydedilmiştir. Gümüş, 2000, 244-245.

dönmeye karar verdi. Ordu, Erzurum'a dönerken Gürcü Minuçehr'in askerlerinin hücumuna maruz kaldı. Bu esnâda bizzat Ferhad Paşa'nın nakil vâsıtası da zâyiate uğradı.¹³⁰ Hammer bu noktada, Ferhad Paşa'nın Ahilkelek'de ordugahta dururken, sakin durmaktan rahatsız olan askerlerin karışıklık çıkardığını ve asayişin temini için gelen Rıdvan Paşa'nın da tahkir edildiğini söylemiştir. Ayrıca, bu yaşananlar üzerine Ardahan'dan Erzurum'a dönülürken gasbedilen arabalarının Gürcüler ile yeniçerilerin hangisi tarafından ele geçirildiğinin belli olmadığını ifade etmiştir.¹³¹ Serdar Ferhad Paşa Erzurum'a döndükten sonra, Safevî saldırısı ihtimaline karşı¹³² yine Erzurum'da kışlanmasına karar verildi.¹³³

Bu sırada Veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa da kışlak için Kastamonu'daydı. Ferhad Paşa Gürcistan seferlerindeyken Osman Paşa, ordusu ile Dağıstan ve Tataristan içlerindeydi.¹³⁴ Osman Paşa, 15 Mart 1585 tarihinde İran üstüne serdar tayin edilince, bir ferman ile İran sınırındaki ordunun serdarı Ferhad Paşa'ya, Osman Paşa'nın doğu serdarlığı bildirildi ve kışladığı Erzurum'dan İstanbul'a dönmesi söylendi.¹³⁵ Rebiülevvel 993/Mart-Nisan 1585'te Ferhad Paşa'ya gönderilen bu hüküm, Selânikî'nin kaydettiği şekliyle şöyledir:

¹³⁰ *Şerefnâme*, 1971, 269-270. Mehmed bin Mehmed de, Erzurum'a dönüş yolundaki düşman saldırılarını şu şekilde kaydetmiştir: "Esnâ-i tarîkda Gürc kâfirleri ile mürted-i sâlifü'z-zikr Minuçehr la'in sa'bü'l-mürûr mahallerde leşger-i İslâmın önüne gelüb emvâl ve erzâk-ı leşger-i İslâma hasâret-i azîme isâl itdiler. Hattâ mûmâ-ileyh serdâr-ı devlet-yârın cevâhir ve âlât-ı murassa' ve sammur kürkleri ile memlû ve mabûbe câriyesi içinde has koç arabasını aldılar. Ve'l-hâsıl-ı kelâm serdâr ve asâkir-i İslâm şitâ eyyâmı karîb zamanda gelüb Erzurum'a vâsıl ve dâhil oldılar." *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 407.

¹³¹ Hammer, 1985, 2074.

¹³² Kütükoğlu, 1993, 144.

¹³³ BOA, A. DVNSMHH. d. 53, hk. 541, 26 Ramazan 992. Askerin yerlerine dönmelerine izin verilip verilmediği hususunda ise, *Nuhbetü't-Tevârih*'te; "Kendüsi nefsi-i Erzurum'da ke'l-evvel yine kışlamağı mukarrer idüp bâki asâkire yerlû yerlerine gitmelerichün izn-i âlî-şân erzânı kılındı." şeklinde bir ifade olmakla birlikte, Kütükoğlu, *Serdâr'a gönderilen 26 ramazan tarihli hükme atıfla*, izin verilmediğini kaydetmiştir. *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 407; Kütükoğlu, 1993, 144. Kırzioğlu da yine aynı tarihli hükme atfen şu cümleyi kaydetmiştir: "Tumanis'tan Ahilkelek-Ahıska-Ardahan yoluyla *Erzurum*'a gelen Serdar, "tavırları zebûn olup, defa'âtile sefer etmekte kharçlıkları dakhı kalma"yan emrindeki çerilerin, "dahı seferlemeğe aslâ bir vechile iktidârları yokdur" yolundaki arzına, 1 Ekim 1584 te yazılan cevapta, "*Yukaru-Cânib* ile ahvâl bertaraf olmamağla, kış zamânında düşmen tarafından memleket ü vilâyete zarar ihtimâli olmağın; bu sene dakhı ol cânibde kışlamak emr-ed"ildi." *Mühimme*, LIII. 530 (26 Ramazân 992) "*Serdâr'a Hüküm*". Kırzioğlu, 1998, 355.

¹³⁴ Hammer, 1985, 2074.

¹³⁵ *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 406-407. "Ve fasl-ı şitâ ortasında Ferhad Paşa İstanbul'a da'vet olunup sefer-i Şark'ın umumen umûru Sipehsâlâr-ı güzîn Osman Paşa-yı kâm-binin re'y-i rezînlerine havâle olundu." *Târih-i Na'imâ*, IV, 2007, 1921. "Çün ki sene-i sâlisede ... Osmân Paşa serdarlık nişân-ı âlişânıyla ünân-pezîr oldu." Bülent Özkuzugüdenli, *Ta'likî-zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye (Metin Transkripsiyonu, Eser ve Bilgilerin Değerlendirilmesi, Yazar Hakkında İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 29. İran kaynaklarında, Ferhad Paşa'nın, Erzurum'a dönerken verdiği kayıplar ve Tomanis'de tutulan Ali Kulu Han'ın kaçması sebebiyle vazifeden alındığı kaydedilmiştir. Nejat, 1986, 163.

“Hâlâ Sadrîa‘zam ve Serdâr-ı ekrem Osman Paşa hazretlerine buluşup, Şark seferine müte‘allik olan umûr-ı asker-i mansûre ana sipâriş olunmuşdur. Sefer-i zafer-rehber me‘mûr olan beğlerbeğiler ve ümerâ ve zu‘amâ ve sâ‘ir sipâh ana murâca‘at idüp, fermânına imtisâl ideler, diyü tenbih ü te‘kid eylesin. Ve ba‘de’l-mulâkât İstanbul’a gelüp-gidesin.”¹³⁶

Ferhad Paşa, ayrıca, beraberindeki askeri Osman Paşa’ya gönderecekti.¹³⁷ Osman Paşa da Kastamonu’dan Erzurum’a geçecek ve oradan da Tebriz’e hareket edecekti.¹³⁸ Özdemiroğlu Osman Paşa, ordusu ile birlikte 9 Nisan 1585 tarihinde Kastamonu’dan ayrıldı. Önce Amasya’ya sonra da Tokat’a geldi. Ferhad Paşa İstanbul’a dönerken Osman Paşa ile Tokat’ta buluştular. Halef selef olarak İran’ın eski ve yeni serdarlarının bu görüşmesi gâyet müspet geçti. Sadrazam ve Serdar Osman Paşa, Ferhad Paşa’yı birkaç gün göndermeyerek ağırlamış, paşa giderken de şehir dışına kadar uğurlamıştı.¹³⁹ Ferhad Paşa, 1 Cemâziyelâhir 993/31 Mayıs 1585’te İstanbul’a geldi. Rumeli Beylerbeyi, Yeniçeri Ağası, Defterdar ve Rikab Ağaları¹⁴⁰ tarafından “*Gazâ kutlu ola*” denilerek karşılandı. Ayın onuncu günü de Dîvân’da padişahla görüştü.¹⁴¹

2.1.2. İkinci Serdarlığı

İran Seferi’ndeki serdar değişikliğinden sonra Özdemiroğlu Osman Paşa, Kastamonu’dan ayrılıp Tokat, Sivas ve Erzurum üzerinden Tebriz’e doğru yola çıkmıştı.¹⁴² Tebriz’e gelen Osman Paşa, İran askerinin mukavemetini kırarak şehri ele geçirdi. Fetihden sonra kale inşasına başlandı. Bu arada, İran şehzâdesi Hamza Mirza’yla olan muharebeler devam ederken şehirde de kargaşa çıkmıştı. Ayrıca Paşa’nın hasta olduğu, hatta daha sefer yolculuğu esnâsında rahatsız olduğuna dâir rivayetler vardı. Yaşanılanlar sebebiyle üzüntüsü ve rahatsızlığı artan Serdar

¹³⁶ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 153.

¹³⁷ Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatihi Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016, s. 256.

¹³⁸ BOA, A. DVNSMHH. d. 59, hk. 156. Osman Paşa’nın şark seferi serdarlığı sebebiyle, yine beylere hükümler gönderilmiş ve ordunun toplanacağı Erzurum’da Paşa ile bir araya gelinip hizmetine girilmesi istenmiştir. Meselâ bkz. Oğuzhan Yüce, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, s. 75, hk. 56.

BOA, A. DVNSMHH. d. 59, hk. 56.

¹³⁹ Selânikî, Özdemiroğlu Osman Paşa ile Ferhad Paşa arasındaki iyilik sebebiyle padişahın, “*Gâziler bi-garazdur elhamdü- li’llâh*” dediğini kaydetmiştir. *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 153; Allahverdi, *Kafkas Fatihi*, s. 271-272.

¹⁴⁰ Özençi ağaları da denilen rikâb ağaları, padişahın atının yanında yürüyen yeniçeri ağası, mirahur, kapıcılar kethüdası... gibi ağalardı. Uzunçarşılı, 2014, 373; Ayrıca bkz. Abdülkadir Özcan, “Rikâb”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 110-111.

¹⁴¹ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 154-155.

¹⁴² Özdemiroğlu Osman Paşa’nın, 1585 Tebriz Seferi hazırlıkları için bkz. Orhan Kılıç, “1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi”, *Askerî Tarih Bülteni*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., S. 46, Şubat 1999, s. 109-135.

Osman Paşa, Cafer Paşa'yı Diyarbakır Beylerbeyliği ile Tebriz muhafazasına tayin etti. Ciğalazâde Sinan Paşa'yı da serdar kaymakamı yaptı. Sonrasında Tebriz'den ayrılan Paşa'nın peşine düşerek orduya saldıran Safeviler ile Ciğalazâde'nin serdarlık ettiği Osmanlı askeri arasında Şenb-i Gazan'da bir harp daha cereyan etti. Hasta olan Osman Paşa bu muharebeden sonra vefat etti.¹⁴³

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 29/30 Ekim 1585 tarihinde¹⁴⁴ vefatından sonra, sadaret mührü kendisine verilerek Mesih Paşa sadrazam tayin edildi. Serdar Kaymakamı Ciğalazâde Sinan Paşa, serdarın vefatı üstüne mührü İstanbul'a göndermişti.¹⁴⁵ Muharrem 994/Aralık/Ocak 1585/1586'da Hamza Mirza'nın, Tebriz kalesine muhafaza için bırakılan Cafer Paşa ile Osmanlı askerini kuşattığı haberi İstanbul'a geldi. Osman Paşa'nın ordusuyla birlikte Tebriz'den ayrılmasından sonra başlayan bu Safevî kuşatması on bir aydır sürüyordu.¹⁴⁶ Hamza Mirza, otuz bin askeriyle gelerek kış boyunca kaleyi topa tutmuştu. Kalenin zahiresi tükenmiş, ayrıca huruçlar esnâsında düşmana verdikleri zarar yanında kendileri de zayıata uğramıştı.¹⁴⁷ Dolayısıyla hem Tebriz'deki muhafızlara yardım hem de Tebriz civarındaki yerlerin ele geçirilmesi için bir serdar tayini gerekiyordu.¹⁴⁸

Sadrazam Mesih Paşa, seraskerlik beratı gönderilmiş olan Cağalazâde Sinan Paşa'nın serdarlığı kâfi gelir mi, yoksa başka bir serdar daha tayin edilmeli mi şeklindeki düşüncesini arzedince, Sultan III. Murad, meselenin devlet erkanı ile müşavere edilmesini emretti. Bunun üzerine Mesih Paşa, şeyhülislâma, vezirlere, memuriyette olan ve olmayan kazaskerlere ve bazı seyyidler ile şeyhlere; “*Her biriniz bu babda hâtırınıza hutur eden hususu yazıp tezkire edip gönderesiz*” şeklinde tezkere yazdı. Yapılan istişârelerin de neticesinde padişah, bir tane Veziriazam Mesih Paşa'ya, bir tane de Ferhad Paşa'ya olmak üzere iki hatt-ı şerif gönderdi. Veziriazama teslim edilende; “*Vezîr Ferhâd Paşa'yı diyâr-ı Şark'a me'mûr olan umûm-ı asker-i mansûra serdâr itdüm. Bugünden, sefer tedârükünde olmağ için, tenbîh idesin, [bilâ-te'hîr ü imhâl, edevât-ı harb u kîtâl ile Nevrûz-ı*

¹⁴³ Allahverdi, *Kafkas Fatihî*, s. 284-287; Kemal Çiçek, “Osman Paşa, Özdemiroğlu”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 472-473.

¹⁴⁴ Kırzioğlu, 1998, 357.

¹⁴⁵ Cezar, 2011, 1358.

¹⁴⁶ Allahverdi, *Kafkas Fatihî*, s. 291; *Tebrîziyye*, 2005, 84-85.

¹⁴⁷ *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 416; Nejat, 1986, 166-167.

¹⁴⁸ Kırzioğlu, 1998, 357.

pîrûzda, Üsküdar'a ubûr eyleyüp, mahall-i me'mûra varup, gide]" denilerek Ferhad Paşa'nın doğu serdarlığına tayini bildiriliyordu. Ferhad Paşa'ya ise; "*Seni umûmen, Acem-seferi'ne me'mûr askere bi'l-istiklâl, serdâr itdüm. Bugünden, umûr-ı seferle mukayyed olup, hâzırlanup, [Nevrûz-ı pîrûzda,] çıkasın*" denilerek, İran Seferi'ne serdar yapıldığı ifade ediliyor ve sefer hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkması emrediliyordu.¹⁴⁹ Ferhat Paşa böylece 14 Ocak 1586 tarihinde tekrar serdar tayin edilmiş oldu.¹⁵⁰

Sultan III. Murad'ın Ferhad Paşa'yı, Selânikî'nin kaydettiği şekliyle; "*Gayret-i dîn-i mübîn için bu denlû mihnet ü meşakkat ihtiyâr olunmuşken hebâ olmasun, asker ve hazîne pâdişâhlara nâm ve nâmûs içündür*" diyerek tekrar serdar tayin etmesiyle beraber, Yeniçeri Kethüdâsı Sinan Bey beş bin yeniçeriyle, Sipahi Ağası, Silahdarbaşı ve Sağulufeci bölükleriyle, Topçubaşı bin topçu, Cebeciler Kethüdâsı bin cebeci, bin Top arabacısı ve o zamana kadar sefere giden beylerbeyler de tekrar doğu seferine gitmeleri için vazifelendirildiler.¹⁵¹ Rumeli'nin sağ kol ve sol kol alaybeğleri ve sancakbeğlerine de Ferhad Paşa'nın yanında sefere hazır olmaları için hüküm ile hatt-ı hümayun gönderildi. *Hazine ile zahireyi de götürcek eyalet çerilerinin toplanması için hükümler yazıldı.*¹⁵² Rebiülahir ayında Üsküdar'da Serdar Ferhad Paşa'nın otağının kurulması ferman olundu (23 Muharrem 994/14 Ocak 1586). Serdar Ferhad Paşa, 8 Nisan 1586'da Üsküdar'a geçti. Asker için çadırlar kurularak, sefer hazırlıklarının tamamlanması için on beş gün kadar orada kalındı (18 Rebiülahir 994/8 Nisan 1586).¹⁵³ Ardından, Tebriz Kalesi'nde muhasara altına alınmış olanlara yardım için, beş bin Yeniçeri ve silahtar, biner topçu, cebeci ve arabacıyla sekiz bin kapıkulu da beraberinde

¹⁴⁹ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 332-338; *Peçevî Tarihi*, 1992, 98-99; *Târih-i Na'îmâ*, IV, 2007, 1923-1924. Hasan Beyzâde, her ikisinin de padişahın fermanı gereği hareket ettiğini, bununla birlikte Ferhad Paşa'nın serdarlıktan çekindiğini ve tayini üzerine üzüldüğünü kaydetmiştir: "Mûmâ-ileyh Ferhad Paşa, mukaddemâ, serdârlıktan ziyâde ibâ üzre olup, bu hatlar çıkmadın, muttasıl, kendüden sarf eylemekle mukayyed; [hattâ ol sırda, mukarreb-i pâdişâhî olan Dârü's-sa'âde ağası Mehmed Ağa'ya, serdârlık def'i için, mürâca'atda] idi. Bu hatlar, Dîvân-ı âlî'de, vürüd eyledükde, Ferhâd Paşa'ya bükâ galebe idüp, Dîvân, dağılınca, seylâb-ı eşki cârî olup, sarâyına varınca, hüzn ü bükâsı âdemlerine bile sârî olduğımı merhûm vâlid-i mâcid-i cennet-menzilet, Dîvân-ı âlî'den gelüp, hikâyet eylemiş idi." *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 338-339.

¹⁵⁰ Kırzioğlu, 1998, 357.

¹⁵¹ Ferhad Paşa'nın İstanbul'da yanına aldığı bu sekiz bin askere, Anadolu'dan sefere dahil olan beylerbeyler ve sancakbeylerin de askerlerinin katılmasıyla asker miktarının seksen bine ulaştığı kaydedilmiştir. Danişmend, 1972, 101-102.

¹⁵² Kırzioğlu, 1998, 357.

¹⁵³ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 165-167; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 340-341. Danişmend, Ferhad Paşa'nın, kış mevsimi olması ve sefer hazırlıkları dolayısıyla, serdar olarak tayininden üç ay sonra hareket ettiğini ifade etmiştir. Danişmend, 1972, 101.

olduğu hâlde, Recep ayının başlarında Sivas'a gelen Serdar, orada beklemeden Erzurum'a doğru yola çıktı ve şaban ayının ortalarında şehre girdi.¹⁵⁴ Bu arada Konya'ya gelindiği sırada veziriazam Mesih Paşa emekli olmuş, sadarete Siyavuş Paşa getirilmişti.¹⁵⁵

2.1.2.1. Tebriz Seferi

İran'ın kuzeybatısında yer alan Tebriz, 1502 tarihinde Safevîlerin başşehri olmuştu. Osmanlılar, şehre önce 16 Recep 920/6 Eylül 1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in eliyle girmişlerdi. Sonrasında cereyan eden muharebeler esnâsında tekrar girdiklerinde, zaman bu defa Kanuni Sultan Süleyman devrine denk gelen 25 Muharrem 941/6 Ağustos 1534 tarihini gösteriyordu. Bağdat'ın fethinden sonra şehre yeniden hâkim olmakla birlikte, akabinde Tebriz'den ayrıldılar. 995/1548 tarihindeki İran Seferi'nde şehri tekrar alan Sultan Süleyman, Tebriz'de bu defa da uzun müddet kalmadı. Osmanlılar, 1578-1590 tarihleri arasındaki Osmanlı-Safevî muharebelerinin sürdüğü on iki yıllık zaman zarfında, Tebriz'deki hükümlerlerinin en uzun vaktini yaşamış olacaktı.¹⁵⁶

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, 30 Ramazan 993/25 Eylül 1585 tarihinde şehri fethetmesinin ardından Cafer Paşa, Tebriz valisi olarak tayin edilmişti.¹⁵⁷ Şah Muhammed Hüdabende ve oğlu Hamza Mirza, Tebriz'deki Osmanlı askerini yaklaşık bir yıldır muhasara altında tutuyordu. Ferhad Paşa, Erzurum'da sefer hazırlıklarını tamamlayıp yola çıktı. Hammer, Cafer Paşa'yı, Tokmak Han ile Ali Han idaresindeki İran askerinin muhasara ettiğini kaydetmiştir. Ferhad Paşa gelmeden önce iki taraf arasında kırk sekiz muharebe olduğunu, İran tarafının on sekiz defa kaleye saldırdığını ve bu sırada Hamza Mirza'nın da Selmas ve Revan paşalarını yenerek Selmas'ı yağmaladığını nakletmiştir.¹⁵⁸ Ayrıca bu arada, Gürcistan hâkimi Simon da Tiflis'i zorluyordu.¹⁵⁹ Muhasaraya dayanan Cafer Paşa, biner kişilik huruç kolları ile çok sayıda huruç hareketi yapmış ve bu sûretle erzak, ganimet ve esir almıştı.¹⁶⁰ Ferhad Paşa Tebriz'e gelmeden önce, zahire ile mühimmatı Diyarbakır ve Van askerleriyle birlikte gönderdi. Ağustos sonlarında,

¹⁵⁴ *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 417; Kütükoğlu, 1993, 167; Kırzioğlu, 1998, 357.

¹⁵⁵ *Târih-i Na'imâ*, IV, 2007, 1924.

¹⁵⁶ Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 219-220.

¹⁵⁷ Bilgili, 2011, 220.

¹⁵⁸ Mustafa Cezar, Ferhad Paşa gelince, adı geçen şehirlerin de tehlikeden ve zarardan kurtulduğunu kaydetmiştir. Cezar, 2011, 1360.

¹⁵⁹ Hammer, 1985, 2133.

¹⁶⁰ Danişmend, 1972, 101.

Tebriz'e yakın bir yerde bulunan ve güzergâhı üzerinde olan Hamana Kalesi'ni zaptetti. Kaleyi tamir ettirerek, top ve muhafızlar bırakan serdar, 30 Ağustos 1586 tarihinde Tebriz'e ulaştı.¹⁶¹ Serdar askeri ile Tebriz'e girmeden önce Hamza Mirza çekildiği için aralarında bir muharebe olmadı. Ferhad Paşa'nın ordu ile Tebriz'e geldiği duyulunca, Hamza Mirza şehirden çıkarak Erdebil ve Karabağ'a doğru hareket etmişti. Paşa, seksen bin askeriyle birlikte Tebriz'e geldi. Cafer Paşa ile bir araya gelerek Sultan III. Murad'ın kendisini vezirlikle rütbelendirdiğini nakletti ve hizmetlerinin karşılığı olarak İstanbul'dan kendisine gönderilenleri verdi.¹⁶² Selânikî, Şark Seferi'ndeki Ferhad Paşa'dan İstanbul'a güzel haberler geldiğini nakletmektedir. Bu haberleri, Tebriz'in muhafazasıyla ilgilenen Diyarbekir Beylerbeyi Cafer Paşa'ya iki yüz on yük akçe teslim edildiği, gerekli zahirenin eksiksiz olarak tamamlandığı, kalenin korunması için on binden fazla askerin gönüllü olarak kaldığı ve Tebriz kalesinin tahrip olan yerlerinin de tamir edildiği şeklinde kaydetmiştir.¹⁶³

Serdar Ferhad Paşa, Tebriz'i kuşatmadan kurtardıktan sonra iki ay kadar daha faaliyetlerini sürdürdü. Bu esnâda gerçekleşen en mühim vaka olarak, Tebriz-Bağdat yolunda olan *Hân-ı Güherdân* adlı kalenin ele geçirilmesi ve sonrasında Bağdat yakınındaki Turna Çayırı denilen yerde on beş *Acem sultânı* emrindeki on beş bin kişiyle yapılan harp kaydedilmektedir. Asker takviyesiyle birlikte hemen düşmana saldıran Serdar, üç gün ve gece devam eden sert bir muharebenin ardından İran tarafını yendi. Ganimetlerin bir kısmını İstanbul'a yollayan Paşa'ya bunun üzerine *bir taltîfnâme, murassa bir kılıç ve iki kaftan* gönderildi.¹⁶⁴

Ferhad Paşa Tebriz'deyken çevredeki Kızılbaş muhitlerini de ele geçirmiş ve devlete tâbi kılmıştı. Karacadağ Sancağı, Merend, Dizmar, Zunuz, Gerger ve Ordubad itaat ederken, Nahçıvan, Kapan, Urut Kalesi ve benzeri mahaller de ahâlisinin arzusu üzerine Osmanlı'ya dâhil oldu.¹⁶⁵ Gürcistan'a da asker gönderip hem Demirkapı, Şirvan, Kars, Tiflis ve Revan kalesi gibi tâbi yerlerin istihkâm edilmesine çalıştı hem de vergilerini topladı. Yine Simon ve kardeşi Aleksandra Han da Osmanlı Devleti'ne itaatlerini pekiştirmek maksadıyla vergi ve

¹⁶¹ Kırzioğlu, 1998, 357.

¹⁶² *Şerefnâme*, 1971, 281; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 417.

¹⁶³ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 174-175. Selânikî'nin verdiği rakamların Bekir Kütükoğlu tarafından tetkiki için bkz. Kütükoğlu, 1993, 73 numaralı dipnot, 168-169.

¹⁶⁴ Hammer, 1985, 2135.

¹⁶⁵ Kırzioğlu, 1998, 358.

hediyeleriyle birlikte geldiler.¹⁶⁶ Ferhad Paşa, eylül ayının başlarında ordusu ile birlikte Tebriz'den çıkarak kışı geçirmek için Erzurum'a döndü.¹⁶⁷ İkinci defa Anadolu ordusuna serdarlık eden Ferhad Paşa, bu seferdeki faaliyetleri ile hem Tebriz'i kurtarmış hem de Van, Revan ve Tiflis gibi yerleri muhafaza edip elden çıkmalarının önüne geçmiş oluyordu.¹⁶⁸

2.1.2.2. Gürcistan Seferi

Serdar Ferhad Paşa, Tebriz Seferi sonrasında Erzurum'da kışlamıştı. 1587 senesinin bahar ayı yaklaşırken İran şahı barış arzusunu kendisine iletti. Elçilik heyetinin getirdiği mektupta şah, bir şehzâdenin de sulh için rehin olarak verilebileceğini söylüyordu. Şahın isteğine şüpheyle yaklaşan Paşa, bu hâli İstanbul'a bildirdi. Sonrasında, sulh görüşmeleri bir neticeye ulaşmadan İran'a doğru sefere çıkmayarak Gürcistan üzerine gitmeye karar verdi. Zira bazı Gürcistan emirlerinin Osmanlı'ya bağlılıkları hususunda sıkıntılar vardı. Bunların başında da Gürcü prensleri Simon ve âsi Minuçehr geliyordu. Müslüman olan Gürcü beyi Minuçehr irtidat etmiş ve sonrasında Osmanlı'ya âsi olmuştu. Doğudaki kargaşanın sebeplerinden biri de buydu. Bu sebepler dâhilinde Ferhad Paşa, çıktığı doğu seferinde Gürcistan'daki karışıklığı neticelendirmek üzere harekete geçti.¹⁶⁹

Serdar Ferhad Paşa, İran şahının saldırılarını da İstanbul'a arzetmiş, bu saldırılara karşı Şirvan sınırında kale inşası ve Gürcülerle Safevîler'i birbirinden ayırmak ile Simon ve Minuçehr'e hücum etmek arasında hangisinin gerekli olduğunu sormuştu.¹⁷⁰ Kendisine, Şirvan yolunu emniyete alacak kaleler inşa etmesi emredildi. Böylece, Karabağ'ın fethi vazifesi ile sefere memur edildi. Erzurum'dan hareket etmeden önce, seferde hizmete dâir beylere emirler gönderilmişti.¹⁷¹ Tedarikini tamamlayan Serdar, 24 Şaban 995/30 Temmuz 1587

¹⁶⁶ *Peçevî Tarihi*, 1992, 99-100; *Târih-i Na'îmâ*, IV, 2007, 1925; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 344-345.

¹⁶⁷ *Şerefnâme*, 1971, 281; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 417; Kırzioğlu, 1998, 357.

¹⁶⁸ Zinkeisen, 2011, 412.

¹⁶⁹ Uzunçarşılı, III/I, 2011, 61; Danişmend, 1972, 104; Cezar, 2011, 1361.

¹⁷⁰ Kütükoğlu, 1993, 188.

¹⁷¹ Meselâ, Ferhad Paşa'nın askerlerinin zahire ve sâir ihtiyaçlarının temin edilmesi ve Demirkapı'daki Cafer Paşa ile birlikte hareket etmesi için Dağıstan Hâkimi Şemhal'e hüküm: BOA. *Mühimme Defteri*, nr. 62, hk. 67, 21 Rebiülâhîr 995/31 Mart 1587; *Ferhad Paşa, Şirvan Muhâfızı Cafer Paşa ve bölgedeki diğer beylerbeyileri ile birlikte hareket etmelerine dâir Şirvan ümerâsı ve Şirvan defterdarına yazılan hüküm*: BOA. *Mühimme Defteri*, nr. 62, hk. 74, 22 Rebiülâhîr 995/1 Nisan 1587. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1993. Kezâ, Serdar Ferhad Paşa'nın isteklerini yerine getirmesi için Gazze Beyi'ne gönderilen hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 63, hk. 1, 26 Rebiülâhîr 995.

tarihinde şehirden ayrıldı.¹⁷² Yolu üzerindeki Kars'a geldiğinde Ahıska Kalesi'nin inşası ve Minuçehr'in yola getirilmesi maksadıyla Kars Beylerbeyi Hızır Paşa'yı, Çıldır Beylerbeyi Çerkes İskender Paşazâde Ahmed Paşa serdarlığında askerle beraber, Minuçehr'in kapandığı¹⁷³ Ahıska Kalesi'ne gönderdi. Ferhad Paşa, Kars'ta kalmadan ilerledi ve 24 Ağustos tarihinde *Yeni Tomanis Kalesi yanına* yerleşti. Diyarbakır Beylerbeyi Hüsrev Paşa ve Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'yı askerleri ile birlikte, aksi olursa alt edilmelerini de tembihleyerek, Osmanlı'ya tâbi olmalarını sağlamaları için Kazakların¹⁷⁴ üstüne yolladı. Kazak Han'ın itaat etmesi üzerine zor kullanmayan paşalar, Kazak Han'ı da beraberlerinde getirerek 23 Ramazan/27 Ağustos tarihinde Serdar'ın yanına, ordugâha geri geldiler. Ferhad Paşa, özür dileyerek tövbe ettiğini ifade eden Kazak Han'ı kılıç, kemer, hilat, at ile taltif etti. Ayrıca *emannâme* ve *berat* ile birlikte, memleketini de *eyâlet (ocaklık)* olarak geri verdi. Kendisine paşalık ile birlikte Loru Beylerbeyliği verildi. İhtida eden Kazak Han, Nazar Paşa olarak adlandırıldı. Ferhat Paşa, Kazaklar üzerindeki muvaffakiyetleri sebebiyle beylerbeylerine de hilat, kılıç ve atlar bağışladı.¹⁷⁵ XVI. yüzyıl Karabağ'ındaki mühim unsurlardan olmaları sebebiyle, Kazakların itaati, Osmanlı Devleti'nin o mıntıkadaki hakimiyetinin güçlenmesine tesir etti.¹⁷⁶

Serdar Ferhad Paşa, 24 Ramazan/28 Ağustos 1587 tarihinde bir meclis topladı. Bu mecliste alınan karar, Gence ve Karabağ'a gitmek yerine Şirvan Seferi'nden bu yana Osmanlı askerinin ve hazinesinin kayba uğramasına sebep olan *Luvarsab oğlu Simon*'un yola getirilmesi ve ona karşı, Gori'de kaleler inşa edilmesi

¹⁷² Serdar Ferhad Paşa'ya seferde lâzım olan asker, hazine, nüzül, ırgat, benna vs. tedarikin sağlanması için muhtelif yerlere gönderilen hükümler: Birer sûreti, Trablusşam, Şam, Rum, Karaman, Diyarbakır Dizdarları'na olmak üzere Halep Dizdarı'na hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 63, hk. 3, 25-26-27 Rebiülâhir - 3 Cemâziyelevvel 995; Diyarbakır Beylerbeyi'ne hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 63, hk. 4, 3 Cemâziyelevvel 995; Sefer için lâzım olan orduca esnafına dâir hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 63, hk. 5, 6 Cemâziyelevvel 995; Sancağındaki sipahileri alaybeyleriyle birlikte şark seferi için Ferhad Paşa'ya gönderip, kendisinin muhafazada kalmasına dâir, Kastamonu Beyi'ne hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 63, hk. 11, Evâil-i Cemâziyelâhir 995; İstenilenlerin, Erzurum'dan ayrılmadan önce Serdar Ferhad Paşa'ya ulaştırılmasına dâir hüküm: "...Hâlâ memâlik-i mahrûse de vâkı' olan asâkir-i zafer me'âsir ve nüzül ve bennâ ve ırgat ve sâir mühimmât-ı sefer tedârik olunub gurre-i Şa'bân'da serdâr-ı zafer şî'ârıma varub irişmek fermân olunub beğlerbeğlere müekked ahkâm-ı şerife gönderilmişdir..." BOA, A. DVNSMHM. d. 63, hk. 15.

¹⁷³ Danişmend, 1972, 104; Kütükoğlu, 1993, 188.

¹⁷⁴ "Bugün Gence-Tiflis arasındaki Akıstafa-Çayı boyuna "Kazakh" adını verdiren bu yaylakçı-kışlakçı, Türkler, 626 yılından önce Kür boyuna yayılan Hazarlar'ın kalıntılarıdır." Tafsîlât için bkz. Kırzioğlu, 1998, 316 numaralı dipnot, s. 361-362.

¹⁷⁵ Kırzioğlu, 1998, 359-362. Danişmend, Kazak Han'ın ilk olarak, 992/1584 tarihindeki Gürcistan Seferi sırasında maiyetiyle birlikte Serdar Ferhad Paşa'nın ordugâhına gelerek *itaat ve ihtida* ettiğini kaydetmiştir. 995/1587'deki bu itaatini ise *ikinci defa olarak kat'i surette Osmanlı hizmetine girmesi* şeklinde ifade etmiştir. Danişmend, 1972, 77.

¹⁷⁶ Gümüş, 2000, 248.

oldu. 30 Ağustos'ta yola çıkıldı. 3 Eylül'de Gori Nehri kenarında konaklayan Serdar, 4 Eylül Ramazan Bayramı günü Gürcü beylerinden Varazaoğlu Mahmud Han'ın itaatini kabul etti. Kendisine hilat ile birlikte ihsanlarda bulundu. 6 Eylül'de harekete geçen Paşa, aynı gün ve ertesinde Simon ve ona tâbi olanların mabetlerinin bulunduğu yerler ile birlikte Simon'un maiyetini de zaptetti. Aynı zamanda Şam, Sivas ve Karaman (Konya) Beylerbeyileri de askerleriyle Gürcistan içlerine akın yaparak muhtemel Gürcü saldırılarını ve kale inşasının sekteye uğramasını engellediler.¹⁷⁷

Serdar Ferhad Paşa, 8 Şevval 995/11 Eylül 1587 tarihinde Gori'ye girdi ve bu fethin ardından aynı tarihte Gori Eyaleti kuruldu.¹⁷⁸ Bir sonraki günü, yapılacak yeni kale için çevreyi tetkik etmekle geçiren Paşa, 13 Eylül sabahı *tevhîd ve tekbîr* ile kale inşâsını başlattı. Serdarın, inşâ için kısım kısım Beylerbeyilerine taksim ettiği kalede, ilk olarak Halep Beylerbeyi Hasan Paşa kale kapısını bitirdi ve bu hadise kutlanarak kaleye *Hasanâbâd* adı verildi. Gori'deki büyük bir kilise de cami yapıldı. 28 Şevval/2 Ekim tarihinde Cuma namazı ile birlikte hutbe okundu. Varazaoğlu Mahmud Han'a Gori Beylerbeyliği, Trabzon Beylerbeyi Çerkes Haydar Paşa'ya ise Gori Muhafızlığı verildi. Gori'nin asker, hazine, zahire ve cephanesini hazır eden Serdar, 7 Ekim tarihinde Erzurum'a dönmek üzere Gori'den ayrıldı.¹⁷⁹ Yüzünü Tiflis'e çeviren Ferhad Paşa, Tiflis Kalesi'ni de yenileyerek Ömer Paşa'yı beylerbeyliğine bıraktı.¹⁸⁰

Rahimi-zâde İbrahim Çavuş'un, *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence* eserinde, Ferhad Paşa'nın Gürcistan Seferi ve Gori Kalesi'ne dâir kaydettiği şiirlerden bir tanesi şu şekildedir:

“Fâtih-i şark husrev-i gâzî
Pâdişâh-ı cihân Han Murâd
İdicek Gürcî fethine emri
Oldı ser-‘askeri anın Ferhâd
Cünd-i İslâm yek-cihet olıcak
Mülk-i Sîmôn’u itdiler ber-bâd
Kal’a-i Gûri’yi idüp ta ‘mîr

¹⁷⁷ Kırzioğlu, 1998, 362-363; Kütükoğlu, 1993, 189.

¹⁷⁸ Bilge, 2015, 105.

¹⁷⁹ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 38-41; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 419; Kırzioğlu, 1998, 363.

¹⁸⁰ Kütükoğlu, 1993, 190. Ferhad Paşa'nın Gürcistan'ı zaptının bildirilmesi ve bunun kutlanmasına dâir, birer nüshası Temeşvar ve Bosna Beylerbeyilerine olmak üzere, Budin Beylerbeyi'ne hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 62, hk. 246; Kezâ, Erdel Kralı'na nâme: BOA, A. DVNSMHM. d. 62, hk. 247.

*Sa'y-ı 'asker ü himmet-i evtâd
Yapdı bu bâbı bir hasen-sîret
Eyledi nâmını Hasan-âbâd'*¹⁸¹

Ferhad Paşa Erzurum'a dönerken yolda Ahıska'dan haber geldi. Kars'tan Menuçehr'in üstüne asker gönderilmişti. Simon'dan yardım isteyen Menuçehr, onunla birlikte Ahıska'da kale inşa eden Kars askerine saldırmıştı. Bu esnâda Simon, Gori'deki maiyetinin başına gelenleri haber alarak Kartli'ye¹⁸² dönmüştü. Böylece Çıldır ve Kars Beylerbeyleri Ahıska Kalesi'ni tamamlamışlardı. Ayrıca Kakhet Hâkimi Aleksandır Han, ödemesi gereken vergi ile birlikte gönderdiği hediyeler haricinde, kalelerin zahire ihtiyacını da karşılayacağını taahhüt etmişti.¹⁸³

Ferhat Paşa, Eylül ayında İstanbul'a bir arz göndermişti. Bu arzında, Gori ve Ahıska'da kaleler inşa edildiğini, vergilerin kesilerek ödeneceğine dâir sözlerin alındığını ve böylelikle seferin sona erdiğini bildiriyordu. Bunun yanında, kışlamak için döneceği Erzurum'da veba salgını olması sebebiyle, Diyarbakır veya Amasya'da kışlamak arzusunu da ifade eden Paşa'ya, 14 Ekim tarihli bir cevap geldi. Cevapta, serhade mesafesi dolayısıyla Amasya'da, maişet hususunda elverişli olmaması itibarıyla de Diyarbakır'da kışlaması tavsiye edilmeyerek Erzurum'da kalınmasının lüzûmu ifade ediliyordu. Ayrıca gerek Gürcistan gerekse de İran ile devam eden mücadeleye işaret edilerek, bilhassa, İran ile aradaki sulh müzakerelerinden henüz netice alınmamış olması hasebiyle dikkatli olunması ve sulh tahakkuk etmeden serhaddin tahliye edilmemesi emrediliyordu.¹⁸⁴

Ferhad Paşa, ordu ile birlikte önce Kars'a, oradan da Şahpınarı mevkiine geldi. Bu arada, İstanbul'a *fetihnâmeler* yollandı. Kış mevsiminin ağır hava şartları sebebiyle yolda zahmet çekilse de Erzurum'a ulaşıldı ve Serdar emir gereği şehirde kışlarken askerler kendi kışlaklarına gönderildi.¹⁸⁵ Ferhad Paşa, Gürcistan'daki Osmanlı hâkimiyetini güçlendiren bu faaliyetlerinin neticesinde, gayretlerinin karşılığı olarak İstanbul'dan kendisine gönderilen iki hilat ve bir kılıç ile mükâfatlandırıldı.¹⁸⁶ Gürcistan'da daha önce kurulan Tiflis ve Çıldır Eyaletlerinin

¹⁸¹ *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence*, 2010, 38-39.

¹⁸² Kütükoğlu, 1993, 189. *Kart'lar veya Kartl'lar ülkesi* mânâsına gelen Kartli, *Kartveli (Gürcü) ve Sakartvelo (Gürcistan) kelimeleri* ile aynı köke sahiptir. Gürcü kaynaklarında *Kartli*, Osmanlı'da ise *Kartil* şeklinde yer aldığı kaydedilmektedir. Gümüş, 2000, 197.

¹⁸³ *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence*, 2010, 42-44; Kırzioğlu, 1998, 363-364.

¹⁸⁴ Kırzioğlu, 1998, 364-365; Kütükoğlu, 1993, 190.

¹⁸⁵ Kırzioğlu, 1998, 365.

¹⁸⁶ BOA, A. DVNSMHM. d. 62, hk. 394, 26 Safer 996/26 Ocak 1588.

ardından, Ferhad Paşa'nın serdarlığındaki seferler sonrasında, 1584'de Tomanis, 1587'de de Gori Eyaletleri'nin kurulmasıyla birlikte, fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine giren Gürcü toprakları bu dört eyalet dahilinde idare olunmaya başlandı.¹⁸⁷

2.1.2.3. Gence'nin Fethi

Gence, 1501 tarihinde kurulan Safevî Devleti'nin on üç vilayeti içerisindeki mühim merkezlerden birisiydi. Karabağ veya Gence şeklinde isimlendirilen vilayet, Kaçar boyundan gelen emirler tarafından idare olunuyordu. XVI. yüzyılın sonlarında elan devam eden Osmanlı-İran muharebelerinden tabii olarak Gence ve civarı da payını alacaktı.¹⁸⁸

1587 senesinde, Kazvin'de tahta çıktıktan sonra Safevîlerin yeni şahı olan Abbas'ın Osmanlı Devleti'ne saldıracağına dâir haberler gelmişti.¹⁸⁹ Abbas, 1587-1588 kış mevsiminde, Osmanlı Devleti'den almaya çalıştığı *Tebriz*, *Maraga*, *Merend*, *Salmas*, *Tasuç*, *Urumi*, *Nahçıvan* ve *Revan* üzerine akınlar yapıyordu. Şah Tahmasb'ın torunu ve Muhammed Hüdâbende'nin oğlu olan Abbas, Osmanlı ile yapılacak sulha muhalif olmasının da tesiriyle, babası, kardeşleri ve onların çocuklarını saf dışı bırakmış ve taraftarlarını öldürmüştü. Sulh taraftarlarını ve vaktiyle babasını tahta çıkaran Türkmen emirlerini, devlet idaresindeki nüfuzlarını ortadan kaldırmak ve hakimiyet sağlamak için ortadan kaldırmıştı.¹⁹⁰ Bu sebeple iki devlet arasında yapılan ateşkesin hükmü ortadan kalkmış oldu ve Osmanlı Devleti İran'a sefer kararı aldı.¹⁹¹ Tebriz muhafızı Cafer Paşa, Abbas'ın sikke ve hutbeyi kendi adına yaptırdığını, hanlara ve sultanlara hilatler verdiğini, babası Şah Hüdabende'yi on bin askerle Horasan muhafazasına gönderdiğini, kendisinin de sürekli asker toplayarak otuz binden fazla askerle kışı Erdebil'de geçirip etrafa akınlar yapmak niyetinde olduğunu haber vermiş ve Tebriz Kalesi'ne yardım

¹⁸⁷ Karamanlı, 1996, 314.

¹⁸⁸ Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 18.

¹⁸⁹ Kütükoğlu, 1993, 191. Ferhad Paşa, Şah'ın tahta çıkışının tebrik edilip edilmeyeceğini sorması üzerine kendisine gönderilen hükümde, Abbas Mirza'nın sulh ile alâkalı niyeti anlaşılacak ona göre hareket edilmesi bildirilmiştir. Serdar Kar, *63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996/1587-1588) Özet ve Transkripsiyon*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 33, hk. 50, 25 Muharrem 996.

¹⁹⁰ Sümer, 1988, 17-18.

¹⁹¹ Gence ve Karabağ'ın fethine dâir: BOA, A. DVNSMHM. d. 62, hk. 70, 72, 74, 75, 76, 22 Rebiülâhır 995; Kırzioğlu, 1998, 366-367; Kar, *63 Numaralı Mühimme Defteri*, 2002, 19-22, Bitlis Hâkimi Şeref Han'a hk. 24, 25, 23 Safer 996; Serdar Ferhad Paşa'ya hüküm: Kar, *63 Numaralı Mühimme Defteri*, 2002, 28, hk. 51, 13 Muharrem 996; Tebriz muhafazasındaki Vezir Cafer Paşa'ya hüküm: Kar, *63 Numaralı Mühimme Defteri*, 2002, 41-43, hk. 56.

edilmesini istemişti. Bunun üzerine Cafer Paşa'ya bağlı eyalet sahiplerinin, Kürt beylerinin ve Osmanlı'ya tâbi olan Kahkaha (*Alamut*) Hâkimi Sultan Muhammed'in, Tebriz'in muhafazası için Cafer Paşa'nın hizmetinde olmaları emredildi.¹⁹²

Rebiülevvel 996/Ocak/Şubat 1588'de Erzurum'da bulunan Ferhad Paşa'ya; *"Bu def'a düşmen-i dîn üstüne varup kîtâl eyleyesin, kal'a yapmak ile mukayyed olmayasın"* şeklindeki bir hüküm ile tekrar şark seferine çıkması, beylerbeyiler ve ilgili erkânın da kendisine katılması¹⁹³ emredildi. Hazırlıklar için çıkarılan hükümlerle de dört bin yeniçeri, bin cebeci ve topçu ile dört yüz top arabacısının sefere katılması emredildi.¹⁹⁴ Bu arada I. Şah Abbas, muharebe halinde olduğu bir diğer taraf olan Özbeklerin üstüne gitmek için yüzünü Horasan'a çevirmişti.¹⁹⁵

Serdar Ferhad Paşa, 25 Şaban 996/20 Temmuz 1588 tarihinde askeriyle birlikte Erzurum'dan yola çıktı. Bir gün sonra Hasankale'ye geldi.¹⁹⁶ Kars'ta, gelecek olan asker ve zahire için on gün beklendi ve bu sırada İstanbul'dan hüküm, hatt ve mektuplarla birlikte bir ulak geldi. Bunun üzerine divan yapılarak padişahın fermanı okundu. Fermanda, Gence ve Karabağ'a değil, Kazvin'e gidilmesi emrediliyordu. Bu emir asker arasında münakaşalara sebep oldu. Zira bütün sefer hazırlığı Gence üzerine planlanmış ve yapılmıştı. Netice olarak Ferhad Paşa'nın da; *"Uğurumuzdan dönmezüz, istihâremüz dürüstdür, bu sefer-i zafer-rehberde bi-*

¹⁹² Bitlis Hâkimi Şeref Han'a hüküm: Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 45-46, hk. 58, 23-24 Rebiülevvel 996.

¹⁹³ Meselâ, Serdar Ferhad Paşa'ya bu yıl da hizmet edilmesine dâir Anadolu Beylerbeyine gönderilen hüküm: BOA, A. DVNSMHM. d. 62, hk. 350, 26 Muharrem 996. Bu hükmün birer nüshası, Maraş, Rum, Karaman, Halep ve Batum Beylerbeyileri ile Hizan, İmadiye, Cizre hakimlerine ve Sehrani Süleyman Bey'e, ayrıca Karesi, Sultanönü, Karahisar-ı Sahip, Bursa, Hamid, Ankara, Aksaray, Akşehir, Beyşehir, Kayseri, Malatya, Ayntab, İçel, Kars ve Samsad Beyleri'ne de gönderilmiştir; Kezâ, on iki sancağının şark seferine tayini hususunda Rumeli Beylerbeyi'ne hüküm: Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 28, hk. 41, 16 Rebiülâhîr 996; Kezâ, asker ve nüzül temin edilip Serdar Ferhad Paşa'ya teslimine dâir, Anadolu Beylerbeyi ile birlikte Şam'da vezir Sinan Paşa'ya, Karaman, Batum, Dülkadir, Rum, Diyarbakır, Halep ve Trablusşam Beylerbeyileri'ne gönderilen hüküm: Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 29-30, hk. 42, 11 Cemaziyelevvel 996; Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 37-39, hk. 53, 15 Rebiülâhîr 996.

¹⁹⁴ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 199. Selânikî Mustafa Efendi 22 Zilhicce 995/23 Kasım 1587 tarihinde Silahdarlar kâtipliğine getirilmişti. Gence'ye sefer kararı verilince, Silahdarlar bölüğü kâtibi olarak, Ferhad Paşa'nın emri altında sefere katılmakla vazifelendirilmiştir. Böylelikle sefer kaydını bizzat müşahede sûretiyle tutmuştur. Mehmet İpşirli, "Selânikî Mustafa Efendi", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 358; Danişmend, 1972, 109.

¹⁹⁵ Kırzioğlu, 1998, 367; "...Ve Özbek'den Abdullah Hân dahi hayli asker ile Horasan'a müstevlî olup Meşhed ve Nişabur nâm kal'aları feth idüp her bir şehrin alup kal'asın muhâsara idüp anı dahi almak üzere olduğun i'lâm idüp..." Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 46-48, hk. 59, 23 Rebiülevvel 996.

¹⁹⁶ Kırzioğlu, 1998, 367.

inâyeti'llâhi ta'âlâ mansûr ve muzafferüz, niçe fütûhât müyesser ola. İnşâe'llâhu ta'âlâ gelecek yıl Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin emri üzre tedârük görüp, Kazvîn'e gidelüm..." demesi üzerine Kars'tan çıkılarak Gence'ye doğru harekete geçildi. Bu arada alınan karar İstanbul'a arzedilmiş ve oradan da; "*Gence ve Karabağ'dan dönmeyüp gidesin, Kazvîn tarafından ferâgat idesin*" denilerek muvâfakat gelmişti (26 Ramazan 996/19 Ağustos 1588).¹⁹⁷

1 Eylül 1588'de Gence'ye ulaşıldı. Gence Beylerbeyi olan Ziyadoğlu Muhammed Han şehri boşaltmıştı.¹⁹⁸ Asker, götürülemeyip saklanmış olan yiyecek, giyecek vesâireyi ganimet olarak aldı. Gence'nin tabiatı itibariyle güzel bir şehir olmasını dikkate alan Ferhad Paşa, harap edilmesine izin vermedi. Bahçe, bina, çarşı, kervansaray, hamam, dükkân gibi yerler korundu. Sonra 3 Eylül 1588'de hisar inşasına başlandı.¹⁹⁹ Kırk üç gün içerisinde inşâ edilen iç kaleli bu hisarın çevresi 3800, yüksekliği 10, genişliği 3 zira idi. 43 kulesi ve 7 demir kapısı vardı. Beylerbeyiliğine Çerkes Haydar Paşa getirildi.²⁰⁰ Böylece Osmanlı Devleti, İran ile arasında on senedir süren bu muharebelerde, *Doğu Anadolu, Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'da* yaptığı kalelere bir kale daha ilave etmiş oluyordu. Esâsen kale inşası, husûsen bu kalelerde olduğu gibi, devletin fethettiği yerlerde yerleşebilmesini temin için mühimdi. Alınan kaleler yıkık vaziyette bırakılmayıp tamir ediliyor, gerekli asker ve mühimmat ile teçhiz edilerek yeni sahiplerinin istihkâmı hâline geliyordu.²⁰¹

İnşaat biterken, kuvvetleriyle birlikte Aras kenarına gelen eski Gence Vâlisi Muhammed Han'ın, Ustaclular ve Tokmak Han ile de anlaşarak, serdarın dönüşünün ardından Gence'yi kuşatacağı haber alındı. Gence'den sonra da Nahçıvan, Revan ve Azerbaycan'ın talan edileceği anlaşıldı. Bu sebeple düşmanı ortadan kaldırmak üzere 8 Zilkade/30 Eylül Cuma günü otuz bin asker hazırlanıp yola çıkıldı. Kalan askerin muhafazası, Gence'ye Ferhad Paşa'nın yanına gelen Şirvan Muhafızı Vezir Cafer Paşa'ya bırakıldı. Serdar Ferhad Paşa Aras nehrini

¹⁹⁷ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 202-204.

¹⁹⁸ Kütükoğlu, 1993, 193.

¹⁹⁹ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 206-207; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 419.

²⁰⁰ *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence*, 2010, 49.

²⁰¹ Cezar, 2011, 1362; Şahin Fazıl Ferzelibeyli, *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV-XVI. Yüzyıllar)*, çev. Nazım Muradov, Teas Press, İstanbul 2017, s. 277.

geçerek düşmanı bozguna uğrattı. Hatırı sayılır miktarda ganimet elde edilerek üç gün içerisinde Gence'ye geri dönüldü.²⁰²

Ferhat Paşa, döndüğünde Cafer Paşa'nın vefatını öğrendi. Bunun üzerine Şirvan'ın muhafazası için Anadolu Beylerbeyi Hasan Paşa tayin edildi. Kışlağa dönülmeden önce, 9 Ekim 1588'de kurulmuş olan Gence/Karabağ Eyaleti'nin ihtiyaçları ikmal edildi. Beylerbeyi Çerkes Haydar Paşa, şehri boşaltan ahaliyi yeniden iskân ederek, Gence'yi tekrar imar etmekle vazifelendirildi.²⁰³ Muhafaza için bırakılan askerin senelik tahsisatı dışında, Gence'de ipekçilik yapılması hasebiyle, hazineye her sene *yüz elli yük ipek* gönderilmesi maksadıyla defterdar vazifelendirildi. 23 Zilkade 996/15 Ekim 1588²⁰⁴ günü de Gence'den ayrılarak Erzurum'a geri dönüldü.²⁰⁵

Erzurum'a dönülürken, haraçlarını göndermedikleri için üzerlerine akın yapılması düşünülen Gürcü prensleri Aleksandr Han²⁰⁶ ve Simon²⁰⁷, özür dileyerek haraçlarını gönderdiler. Ayrıca İskender Han²⁰⁸, Berde Hâkimi Ali Sultan ve Berde meliklerinin itaatlerini ifade etmeleri üzerine memleketleri kendilerine emannâme ile birlikte verildi. Gence ve Berde'nin Osmanlı hâkimiyetine alınmasının, "*fütuhât-ı azimü'l-bereket*" ("*büyük menfaati olan zaferler*") şeklinde değerlendirildiği nakledilmiştir.²⁰⁹

Netice itibariyle, Lala Mustafa Paşa ile başlayan Gürcistan seferlerinde, son olarak Serdar Ferhat Paşa'nın Gence'yi de fethetmesiyle, bütün Karabağ'ın Osmanlı'ya tâbi olması sağlanmış oldu. Bu arada Bağdat valisi yapılan Cîğalazâde Sinan Paşa da Irak üzerinden girdiği İran'da Nihavend'i ele geçirmişti.²¹⁰ 1588 senesindeki seferini tamamlayan Ferhat Paşa, ordu ile birlikte 17 Zilhicce 996/8 Kasım 1588'de Erzurum'a geldi. Erzurum'da kışlayacak askerin haricindekileri

²⁰² *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 51-53; *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 207-208; Kütükoğlu, 1993, 193-194.

²⁰³ Bilge, 2015, 105.

²⁰⁴ Kütükoğlu, 1993, 194.

²⁰⁵ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 53-54; *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 206-209; *Peçevî Tarihi*, 1992, 100-101. Selânikî, şark seferinde kâtiplik hizmetindeydi. Erzurum'da Ferhad Paşa'nın yanındayken Şaban 997'de gelen bir hükümle çağrılmış ve Ramazan'da İstanbul'a dönmüştür. *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 215.

²⁰⁶ Kaheti Kralı Aleksandr'ın Osmanlı Devleti'ne itaati meselesi için bkz. Gümüş, 2000, 265-290.

²⁰⁷ *Simon'un itaati meselesi* için bkz. Gümüş, 2000, 252-256.

²⁰⁸ "Kaçar Muhammed Han'ın akrabasından İskender Han" Kütükoğlu, 1993, 194.

²⁰⁹ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 54-55; Kütükoğlu, 1993, 194; Ferzelibeyli, 2017, 279.

²¹⁰ Uzunçarşılı, III/I, 2011, 62.

kendi mahallerine geri gönderdi.²¹¹ Paşa Erzurum'dayken, Nahçıvan halkının isteği üzerine Revan Beylerbeyi Hızır Paşa'yı Nahçıvan'ı zaptetmesi için gönderdi. Halk, Hızır Paşa'nın gelmesiyle kendi rızaları ile itaat etti. Revan Eyaleti'ne bağlanan Nahçıvan'ın civar yerlerini de ele geçiren Paşa, Balaban mevkiinde bir kale inşa ettirdi.²¹² Fahrettin Kırzioğlu, Revan Eyalet Defteri kayıtlarında da Nahçıvan'ın, kendi ahalisinin arzusu ile Osmanlı Devleti hakimiyetine girdiğinin görüldüğünü kaydetmektedir. Kırzioğlu ayrıca, Gence'nin alınmasını; "Osmanlıların Kafkas- Elleri'ndeki son büyük kazancı, 1588'de fethedilen koca Gence Eyâleti'dir." ifadesiyle değerlendirmiştir.²¹³ Gence ve havâlisinin fethinden sonra buradaki Osmanlı hâkimiyeti on sekiz yıl devam etmiştir.²¹⁴ Yine, Ferhad Paşa'nın Karabağ ve Gence'yi fethi, Osmanlı Devleti'nin İran seferlerindeki *son mühim silahlı faaliyetleri* olarak ifade edilmiştir.²¹⁵

2.2. OSMANLI-SAFEVÎ MÜZÂKERELERİ VE 1590 İSTANBUL ANTLAŞMASI/FERHAD PAŞA SULHU

Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan ilk antlaşma, 11 Recep 962/1 Haziran 1555 tarihli Amasya Antlaşması'dır. Osmanlı Devleti, Amasya Antlaşması'nın imzalandığı 1555 yılından 1578'e kadar geçen zamanda, antlaşma şartlarına riayet ederek İran'la arasındaki barışa sadık kalmaya çalışmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb ile yaptığı bu sulh, Sultan II. Selim (1566-1574) devrinde de sürdürülmüştür. İki devlet arasında, Sultan III. Murad devrinde de devam ettirilen barışın sonuna, İran'da Şah II. İsmail'in (1576-1577) tahta geçmesinin ardından ortaya koyduğu sulha aykırı hareketler neticesinde yaklaşılmıştır. 1578 tarihine gelindiğinde Sultan III. Murad, II. İsmail'in ölümünün ardından yerine geçen Şah Muhammed Hüdabende zamanında, Lala Mustafa Paşa'yı İran Seferi'ne serdar tayin etmiş ve böylece barış sona ermiştir.²¹⁶ Amasya Antlaşması'dan sonra bu iki devletin yaptığı ikinci antlaşma ise 21 Mart 1590 tarihli İstanbul Antlaşması olacaktı. Ferhad Paşa Antlaşması²¹⁷ olarak da adlandırılan bu antlaşma neticesinde 1578-1590 arasında süregelen muharebeler sona erecekti.

²¹¹ Kütükoğlu, 1993, 194.

²¹² *Şerefnâme*, 1971, 290; Bilge, 2015, 105.

²¹³ Kırzioğlu, 1998, 372, 374.

²¹⁴ Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 18.

²¹⁵ Zinkeisen, 2011, 413.

²¹⁶ Remzi Kılıç, *Osmanlı-İran Siyâsî Antlaşmaları (XVI. ve XVII. Yüzyıl)*, Niğde 1999(a), s. 79-84.

²¹⁷ Tufan Gündüz, "Safevîler", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 454.

Osmanlılar ile Safevîler arasında, 1578'den 1590'a kadar on iki yıldır devam eden muharebelerin sona ermesi elbette bir anda olmadı. Osmanlıların harpteki üstünlüğü üzerine, İran şahı Muhammed Hüdabende tahttayken sulh teşebbüslerinde bulunulmuştu. 1579'da Revan hâkimi Tokmak Han'ın sulh teklifleri olmuştu. Osmanlı Devleti, İran'ın, Serdar Lala Mustafa Paşa'yı oyalamak maksadıyla yaptığını düşündüğü bu teklife aykırı hareketlerinin de tesiriyle barışa sıcak bakmamıştı.²¹⁸ Bir diğer sulh isteği 1582 tarihinde, Koca Sinan Paşa'nın sadrazamlığı ve İran serdarlığı sırasında olmuştu. Fakat bu teşebbüs de neticesiz kalmıştı.²¹⁹ Bunun ardından gelen sulh teşebbüsü 1586 senesinde Ferhad Paşa'nın ikinci şark serdarlığı esnâsında tahakkuk etti.

Serdar Ferhad Paşa ile Şah Hüdabende ve Veliaht Hamza Mirza, sulh için 1586 yılının yaz aylarında, Paşa Tebriz'deyken haberleşmeye başlamışlardı.²²⁰ Serdar, Eylül ayında Safevî tarafından gelen sulh isteğine, mektup göndererek cevap vermişti. Ferhad Paşa bu mektubunda, karşılıklı olarak Müslümanların birbirini öldürmesinin önüne geçilmesi niyetinde iseler ve *Osmanlı Kanunlarına göre, ele geçirilen herhangi bir yerin bırakılmayacağı* da hesaba katılarak sulh yapılabileceğini, aksi hâlde, *Erdebil ve Irak'ın da (Hemedan-Nihavend) ele geçirileceğini* söyledi. Safevî veliahtı Hamza Mirza da Ferhad Paşa'nın mektubuna, *Tebriz/Azerbaycan'ın geri verilmesi takdirinde*, aldığı diğer yerlerin Osmanlı Devleti'nde kalabileceği şeklinde cevap verdi. Ferhad Paşa da rehine olarak bir şehzâde verilirse bunun görüşülebileceğini ifade etti. Hamza Mirza bu teklifi kabul ederek oğlu Haydar Mirza'nın İstanbul'a yollanacağını haber verdi. Serdar Ferhad Paşa, Erzurum'a döndükten sonra, şehzâdenin getirilmesi için Çaşnigirbaşı Veli Ağa'yı, Şah'a elçi olarak gönderdi. Taraflar arasında bu minval üzere görüşmelerin sürdürüldüğü esnâda, veliaht Hamza Mirza 4/5 Aralık 1586 gecesi kendi adamları eliyle öldürüldü. Hamza Mirza'nın öldürülmesi, hem Osmanlı-İran muharebelerine hem de Şah Hüdabende'nin saltanatına menfî mânâda tesir etti.²²¹ Şah Hüdabende, öldürülen oğlunun yerine yeni veliaht olarak şehzâde Ebûtâlib Mirza'yı getirdi ve

²¹⁸ Kılıç, 1999(a), 92-94.

²¹⁹ Bilge, 2015, 100-101.

²²⁰ "...Şâh Hudâbende'den ve oğlundan ve hânlar ve sultânlarından mektûblar gelüp "bir nice yıldan berü re'âyâ pâyâmâl olmağla, şimdiye değin alınan yerlerden ferâgat olunup, sulh u salâh olup, âsûde-hâl olalım" demekle ve bu ma'nânın istihkâmı için mirzâlarından birisin atebe-i ulyâma göndermek murâd idilmekle, Şâh'ın recâsı hayyiz-i kabûlde vâkı' olup, kal'a yapılması te'hîr olunmuşıdi..." Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 35, hk. 52, 23 Cemaziyelevvel 996.

²²¹ Nejat, 1986, 168; Ferzelibeyli, 2017, 279-280.

ardından Kazvin'e geldi. Şah'ın büyük oğlu Abbas Mirza Horasan'daydı. O ve taraftarlarının Şah'ın bu kararını kabul etmemeleri üzerine İran, yeni veliaht ile Abbas'ı destekleyenler arasında ikiye bölündü. Bu sırada (Şubat 1587), Özbekler de Herat'ı ele geçirmiş ve Horasan'a hücum etmişlerdi. Bunun üzerine Abbas Mirza, Ebû tâliblileri mağlup etti ve ardından Kazvin'e²²² gelerek tahta çıktı (7-16 Haziran 1587). Yeni Şah Abbas Mirza, babası Hüdabende ile kardeşi Hamza Mirza'nın aksine, sulha ve Azerbaycan'ın Osmanlı'ya verilmesine rıza göstermeyerek²²³ tahta çıkmasının akabinde Osmanlı Devleti ile yapılacak sulha taraftar olanları öldürttü.²²⁴ Hammer bu noktada, Abbas'ın, Ustaclu, Şamlı, Rumlu ve Zülkadiriye aşiretlerinin reislerini öldürmek suretiyle hakimiyetini temin ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Şah Hüdabende'nin sulh istemesi ve bu sulha teminat için Haydar Mirza'yı gönderme teklifindeki sebebin, ya Mirza'nın Abbas'a rakip olmaması veya esasen Mirza'yı Abbas'tan muhafaza için olduğu da düşünülmektedir.²²⁵

Bu arada, yukarıda da etraflıca kaydedildiği üzere Ferhad Paşa, İran şahı Muhammed Hüdabende'den gelen sulh teklifini İstanbul'a bildirmişti. Şah, ölen oğlu Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'yı da rehin olarak vermeyi teklif ediyordu.²²⁶ Paşa'ya cevap olarak gönderilen hükümle, bu teklifin seferden alıkonulmaları için yapıldığı, dolayısıyla harekâtına devam etmesi gereği emredildi. Ferhad Paşa, Gori, Tomanis, Lori, Demirkapı, Şirvan, Tiflis ve Revan gibi kalelerle meşgul olmaya devam etti. Yapılan kalelere beylerbeyleri tayin edildi. Asker, hazine ve erzakları temin edildi.²²⁷

Ferhad Paşa, Temmuz/Ağustos 1587'de İstanbul'a tekraren arzlar göndererek şahın sulh için istekli olduğunu, bu sebeple mektup ve elçi göndermeye devam ettiğini bildirdi. Selânikî, Sultan III. Murad'ın sulha dâir şu ifadelerini naklederek padişahın anlaşılmaya bu defa izin verdiğini kaydetmiştir; "Dürûğ-ı bî-fürûğlarına nihâyet yokdur, velî bunca yıldur re'âyâ-yı memleket ve sipâh-ı saltanat

²²² Şeref Han, Abbas Mirza'nın saltanatını Meşhed'de ilân ettiğini kaydetmiştir. *Şerefnâme*, 1971, 283.

²²³ Kırzioğlu, 1998, 359.

²²⁴ *Şerefnâme*, 1971, 281-282-283; Kırzioğlu, 1998, 359-360; *Serdâr Vezîr Ferhâd Paşa'ya hüküm: Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri*, 2002, 56-58, hk. 65, 22 Safer 996; Nejat, 1986, 170.

²²⁵ Hammer, 1985, 2134-2135.

²²⁶ BOA, A. DVNSMHM. d. 62, hk. 24.

²²⁷ "Asker-i İslâmı seferden avk itmek isterler, murâdları seyf-i İslâmdan emân bulmakdur, ekâziblerine hadd u gâyet yokdur üzerlerine sefer ü hareketden hâlî olmayasın" *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 185, 187; *Peçevî Tarihi*, 1992, 100.

ayağında pây-mâl olmadadır, rehnleri gelince sefer u hareketden bir zemân ârâm u âsâyîşe sebep ü bâ'is ola".²²⁸

Fakat bu arada, Osmanlı Devleti ile İran arasında devam eden harbin bitirilmesi için barış yapılması isteğinde bulunan İran şahı Muhammed Hüdabende'nin, oğlu tarafından tahttan indirilmesi ve artık söz sahibi olan yeni şah Abbas'ın da sulh fikrine uzak durması sebebiyle yapılmak istenilen barış akim kaldı.²²⁹ 996 senesi Muharrem ayı başında Ferhad Paşa İstanbul'a, Şah Hudâbende'nin oğlu Abbas Mirza'nın şahlık tahtına geçtiğini ve sulha razı olmadığını bildirdi.²³⁰ Şah Abbas, Ferhad Paşa'nın sulh görüşmeleri için İran'a elçi olarak gönderdiği Çaşnigirbaşı Veli Ağa'yı kabul etmemişti. Bu sebeple Veli Ağa iki senedir Kazvin'de bekliyordu.²³¹

998/1590 yılına gelindiğinde ise, Ferhad Paşa'nın serdarlığında doğu seferlerinin üstesinden gelmeyi sürdüren Osmanlı ordusu karşısında fikrini değiştiren Şah Abbas, kardeşinin oğlu Haydar Mirza'yı rehin olarak İstanbul'a göndermek yoluyla anlaşma isteğini Ferhad Paşa'ya ilettili.²³² Şahin Fazil Ferzelibeyli'nin, Feridun Bey'in Münşeât'ından naklettiğine göre Şah Abbas, Serdar Ferhad Paşa'ya yazdığı mektupta, Paşa'nın sulh teminine yardım etmesi için şu ifadelerle yer veriyordu;

"...Aramızdaki fitnenin ortadan kaldırılması için vekilim olan Mürşidkulu Han "İslâm padişahının" huzuruna yollandı. Bu han, bizim şahzadenin gönderilmesi hakkında size bir şeyler söyleyecektir... Ben ayrıca o ihtişamlı vezirden (Ferhad Paşa) aramızda barışın sağlanması için büyük çaba göstermesini ve onun bu fedakârlığının tarih sayfalarına geçmesini bekliyorum."²³³

Babası Şah Hüdabende'yi tahttan indirerek kendisi Kazvin'de tahta geçen Şah Abbas'ın sulh isteği esasen bir mecburiyete dayanıyordu. Zîra ülkesi, batıdan Osmanlılar, doğudan ise Özbeklerin baskısı altındaydı.²³⁴ Batıda Osmanlıların

²²⁸ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 187-188.

²²⁹ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 245.

²³⁰ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 196.

²³¹ Cezar, 2011, 1364.

²³² *Şerefnâme*, 1971, 291; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 421; Uzunçarşılı, III/II, 2011, 245.

²³³ Ferzelibeyli, 2017, 282.

²³⁴ Nejat, 1986, 170-171; Uzunçarşılı, III/II, 2011, 245-246; *Netâyic ül-vukuât*, 1992, 117; Ayrıca tafsîlât için bkz. Remzi Kılıç, "Osmanlı Padişahı III. Murat ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması", *Bilig Dergisi*, S. 10, Ankara 1999, s. 49-59.

fethettiği yerler haricinde doğuda Özbek Tatar Hanı Abdullah Han, Horasan, Hirî, Meşhed, İsfahan, Nişapur, Sebzvar ile birlikte başka pek çok yeri muhasara edip fethetmişti. Şeybani hükümdarı II. Abdullah, Ferhad Paşa'nın İran serdarlığı sırasındaki doğu seferlerinde Osmanlıların yanında yer almıştı.²³⁵ Ayrıca İran'daki iç karışıklıklarla da meşgul olan Şah Abbas, Hindistan hâkimi Ekber Şah ile de anlaşmazlık içerisindeydi. İran'ın, *Yezd*, *Şiraz* ve *Kûhigîlûye* gibi yerleri de istiklal iddialarını sürdürüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin himayesine giren Kahkaha Hâkimi Mehmed Sultan da Ferhad Paşa Gence Seferi'nde, Tebriz Muhafızı Cafer Paşa ile birlik olarak Erdebil'in alınmasına yardım etmişti.²³⁶ Bütün bunların neticesinde Osmanlı Devleti ile sulhu bir çıkış noktası olarak gören Şah Abbas, yeğeni Haydar Mirza'yı, yapmak istediği bu sulhun rehinesi olarak, başında Erdebil Hâkimi Ustaclu Mehdî Kulu Han'ın olduğu bir elçilik heyeti²³⁷ ile birlikte Kazvin'den yola çıkardı.²³⁸ Abbas böyle yaparak, Erzurum'da kışlayan Ferhad Paşa'nın, 1589'da başkent Kazvin ve ülkesinin diğer yerlerine yapabileceği muhtemel seferin de önüne geçmiş oluyordu.²³⁹

Serdar Ferhad Paşa, 1 Muharrem 998/10 Kasım 1589 tarihinde İstanbul'a arzlar göndererek Şah Abbas'ın mektuplar gönderdiğini, kardeşinin oğlu Hamza Mirza'yı İstanbul'a göndermek suretiyle iki devlet arasındaki ihtilaf ve düşmanlığa son verilmesini istediğini bildirmişti.²⁴⁰ Ferhad Paşa ayrıca, Abbas'la yaptığı barış görüşmeleri sırasında Özbek Hanı'na da mektup göndererek haberdar etmiş ve onların da aralarında anlaşmaya varmalarını söylemişti.²⁴¹ Ferzelibeyli, yine

²³⁵ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 254-255. "...Zirâ tahkîk Abdullah Hân Özbek'den bî-kıyâs ve bî-hesâb askeriyle Horasan'a gelüp ba'zı mahalli alup zirâ'at eylemişler. İstimâ' olunur ki şâh kendüsi veyâhud küllî askeri Horasan'a Özbek def'ine göndereler. Eğer kızılbaş Özbek def'i için musâlaha tarîkân tutarlar ise amel olunmaya ki az zemânda Azerbaycan, Gence ve Karabağ ve Karacadağ ve gayrı taht-ı tasarruf-ı şehinşâhiye dâhil olur..." Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 49-50, hk. 60, 23 Rebiülevvel 996.

²³⁶ Kırzioğlu, 1998, 376-377; Kar, 63 Numaralı Mühimme Defteri, 2002, 48-51, hk. 60, 23 Rebiülevvel 996.

²³⁷ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*'de bu heyete dâir kayıt şu şekildedir: "...Erdebil hanı olan Mehdî-Kulu Han baş u buğ ta'yîn idüp ve Mirzâ'nın atabegi yerine olan Şâhim Kulı Halife ve 'Ali Kulı Sultân diğer Mehdî-Kulı Sultân ve altı yüz mikdârı nâm-dâr korçılar ve yarar adamlar ile irsâl eyleyip..." *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 60-61.

²³⁸ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 216-217.

²³⁹ Kırzioğlu, 1998, 377. Şeref Han, barış sonrasında Osmanlı'dan yana kendisini emniyete alan Abbas'ın gücünü toplayarak yüzünü iç karışıklıklara çevirdiğini ifade etmiştir. *Şerefnâme*, 1971, 291.

²⁴⁰ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 216.

²⁴¹ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 246.

Münşeât'dan naklen, Ferhad Paşa'nın sulha dâir Özbek hanına söylediklerini şu şekilde kaydetmiştir;

“... Halihazırda Acem şahı olan Şah Abbas... bizim itaat kapımızdan geçti, kendi yeğeni Haydar Mirza'yı dergâha gönderip bizden inayet ricasında bulundu. Yeryüzü padişahının (Sultan III. Murad) saray kapıları dostun ve düşmanın, Şark'ın ve Garb'ın yüzüne her zaman açıktır ve bu nedenle de biz o şahın ricasını raiyyetin refahı olarak kabul ettik. Barış fermanı verildi. Eğer karşı taraf itaat yolundan... çıkmazsa, cihana ümit veren padişah da yapılan antlaşmaya uyacaktır...” “... Sizin fethettiğiniz vilayetler kendi elinizde kalacaktır, elinizdekilerle yetinin ve başka vilayetlere hücum etmeyin.”²⁴²

Sulh müzakereleri, Ferhad Paşa'nın elçisi, iki senedir Kazvin'de olan Veli Ağa ile Şah'ın veziriazamı Şirazlı Mirza Lütfullah ve diğer vezirler tarafından sürdürülüyordu.²⁴³

İran'la barış yapılması, Osmanlı Devleti'nin de istediği bir neticeydi. Zîra, yaşanan sıkıntılara rağmen Azerbaycan ve Hazar'a ulaşmak hedefi tahakkuk etmişti ve Safevîlere karşı üstünlük kendisindeydi. Yıllardır yapılan doğu seferleri sebebiyle batıdaki sefer faaliyetlerinin aksamasının yanında, ayrıca mâlî darlık da yaşanmaya başlamıştı. Kazanılan topraklarla birlikte artan maddi yükün de ilavesiyle, devletin içinde bulunduğu bu hâl daha fazla hissediliyordu. Uzun seferlerin asker üzerindeki menfî tesirleri de gün yüzüne çıkıyordu.²⁴⁴

Sultan III. Murad, Ferhad Paşa'ya, “*Sulhı kabûl idüp, rehinleri olan Haydar Mîrzâ'yı makbûl tutup, alup, gelesin*” şeklinde bir ferman gönderdi.²⁴⁵ Bu esnâda Sadrazam Sinan Paşa da İstanbul'a gelecek olan Haydar Mirza'ya *mihmandarlık* yapması için Selânikî'yi görevlendirmişti.²⁴⁶

²⁴² Ferzelibeyli, 2017, 283.

²⁴³ Kırzioğlu, 1998, 377.

²⁴⁴ Emecen, 2017, 337-338. “Sulhün te'sisi yalnız mâlî ve iktisâdî değil, askerî ve siyâsî bakımdan da elzemdi. İmparatorluğun şimâl-batısındaki vaz'iyet, İran sulhünün imzâsından üç sene sonra muhârebeye girmegi icâb ettirecek hâdiselere gebe bulunuyordu.” Kütükoğlu, 1993, 195.

²⁴⁵ Hasan Bey-Zâde Târîhi, II, 2004, 364. “Âsitân-ı muhalledü'l-ikbâlimizden sulh u salâh murâd idenlerün temennâları redd olunur değildir. Re'âyâ ki, vedâyi'-i Hâlıkü'l-berâyâ'dur, birkaç eyyâm istirahat ve refâhiyyetleriçün “es-sulh-ı hayr” muktezâsınca amel olunsun” *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 421.

²⁴⁶ Safer 998/Aralık/Ocak 1589/1590. Selânikî, Sinan Paşa'nın bu emrini şu şekilde kaydetmiştir: “Diyâr-ı Şark'dan ferzend-i Şâh-ı Acem ağır ilçiler ile Âsitâne-i sa'âdete geliyor, binden ziyâde güzide Kızılbaş ayyârları bile koşulup, şevket ü haşmet gösterüp, tâlib-i sulh u salâh olup, barışıklığa niyyet eylemişlerdür. Elünde hidmetin yok, battâl turma, gelecek konukların konakları yeri içün merhûm Pertev Paşa sarâyını tahliye itdürüp ve merimmete muhtâc olan yerlerini ta'mîr itdürüp, âb u tâb virdürüp, rüşen ü mücellâ eyle ki 'Ekrimü'd-dayfe ve lev kâne kâfiren' hadisiyle amelden gaflet eyleme, var Baş-defterdâr Emîr Efendi'yle söyleşüp mihmândarlığa müte'allik umûr ve mesâlihde lâzım olan harc akçasın virsün ve döşenecek odaların esbâbını a'lâ ve evsat i'tibârı üzre onat vechile dikkat ve ihtimâm ile nâm ve nâmûs-ı devlete münâsib ne ise ana göre kılınup, itlâf u

Kazvin'den gelen elçilik heyeti henüz İstanbul yolunda olduğu zaman zarfında, Şah Abbas, Osmanlı'nın İran'dan aldığı yerleri geri almak için bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Nihavend Kalesi'ne asker göndermiş ve bunlar Bağdat Paşası tarafından bozguna uğratılmıştı. Yine, Gence/Karabağ üzerine de asker yollamıştı. Fakat bunu haber alan Tebriz Muhafızı Cafer Paşa, kendisine bir elçi gönderdi. Paşa'nın, sulh müzakereleri esnâsında bu tarz usûlsüz işler yapmanın barışa zarar vereceği ikazı üzerine Şah, askerlerini geri çağırdı.²⁴⁷ Ferhad Paşa da Şah'ın hareketlerini öğrenince, Erzurum'dan Hasankale'ye geçmiş ve askerleriyle birlikte gelmeleri için beylerbeylerine haber göndermişti. Hasankale'de askerler bir araya gelirken Şah'ın geri durduğu bilgisi geldi. Erzurum Beylerbeyi Hasan Paşa, bir grup askerle Gence'ye yollandı. Bu sırada, Haydar Mirza ile kalabalık²⁴⁸ elçilik heyeti Kağızman'a gelmişlerdi. Serdar Ferhad Paşa, onları 4 Zilhicce 997/14 Ekim 1589 tarihinde Hasankale'de karşıladı.²⁴⁹ Şehzâde'nin geldiğini İstanbul'a haber veren Serdar'a, kış mevsiminde olursa da İstanbul'a gelmesi bildirildi.²⁵⁰ Ferhat Paşa 8 Rebiülevvel/15 Ocak Pazartesi, Haydar Mirza ise 12 Rebiülevvel 998/18 Ocak 1590 Perşembe günü İstanbul'a ulaştı.²⁵¹

Haydar Mirza, beraberindeki heyetle İstanbul'a geldiğinde, onu karşılamakla bizzat vazifelendirilen Anadolu Beylerbeyi Sokulluoğlu Hasan Paşa ile birlikte diğer vezirler, devlet adamları ve askerler tarafından Üsküdar'da Fenerbahçe yakınında karşılandı.²⁵² Kendilerine pek çok hediyeler verildi. Kalmaları için Pertev Paşa Sarayı hazırlandı ve yemekleri saray mutfağından,

isrâfdan dahi hazer eyle ve hâssa harcdan ve matbah-emîninden ve arpa-emîninden lâzım olan mesârif-i me'kûlât ve sâ'ir ihrâcât senün ma'rifetünle olsun" *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 217-218.

²⁴⁷ Kırzioğlu, 1998, 378.

²⁴⁸ "Elçilik heyeti binden ziyade şahsı ihtiva ediyordu. Kafiyle 1500 at ve 360 yük beygiri mevcuttu." Cezar, 2011, 1364.

²⁴⁹ Kırzioğlu, 1998, 379.

²⁵⁰ Kırzioğlu, 10 Kasım 1589 tarihinde hüküm gönderildiğini kaydetmiştir. Kırzioğlu, 1998, 379.

²⁵¹ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 64; Kütükoğlu, 1993, 195-196; "...şâh-ı 'Acem ile sebîke-i sulhî kâleb-i icâb u kabûle ifrâğ idüp şâhın birâder-zâdesi Mîrzâ Haydar'ı 'alâ-tarîki'r-rehn istishâb ve taraf-ı devlet-i 'aliyyeye tahrîk-i kâdime-i şitâb eyledi." *Hadîkatü'l Vüzerâ*, 2013, 82. Koca Sinan Paşa bir telhisinde, Haydar Mirza'nın öğle vakti gelmesi kararlaştırılmışken geç gelerek akşam ezanıyla şehre girdiğini kaydetmiştir. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA Yay., İstanbul 2004, s. 134-135. Bizzat şehzâdenin mihmandarı olan Selânikî de bu akşamı ve sonrasında yaşananları tafsilatıyla anlatmaktadır. *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 217-219.

²⁵² Danişmend, 1972, 115. Koca Sinan Paşa, Haydar Mirza'nın yaşının küçük olması ve babası Hamza Mirza'nın şah olmaması sebebiyle, karşılanması esnâsında vezirlerin bulunmasının münasip olmayacağı, bununla birlikte Mirza'nın lâyıkiyle karşılanacağına dâir padişaha bir telhis sunmuştur. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 164-165. Ayrıca bir başka telhisinde, Haydar Mirza geldiğinde, ilk olarak padişahın kendisini pek çok lütuflara garkeylediğini kaydetmiştir. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 204.

tahsisatları da hazineden temin edildi. Padişah, Ferhad Paşa'nın hizmetlerini takdir ederek kendisini ikinci vezirliğe getirdi.²⁵³ Elçi Mehdi Kulu Han, 18 Rebiülevvel 998/24 Ocak 1590 günü ulaştırmakla vazifeli olduğu mektupları veziriazama verdi. 22 Rebiülevvel 998/28 Ocak 1590 tarihinde Dîvân-ı Hümâyûn'a getirildiler. Mehdi Kulu Han, Sultan III. Murad tarafından kabul edildiğinde, Şah Abbas'ın mektubunu teslim ederek sulh isteği ile birlikte, Şah'ın itaatini de ifade ettiğini nakletti. Abbas, Osmanlı Devleti'nin fetihlerini kabul ettiğini söylüyor ve devletlerin sahip oldukları yerlerin kendilerinde kalmasını istiyordu.²⁵⁴ Selânikî, o gün Sadrazam Sinan Paşa ile Serdar Ferhad Paşa'nın da saraya gelen elçi Mehdi Kulu Han ve Haydar Mirza için verilen ziyafette bir arada olduklarını kaydetmiştir.²⁵⁵ Bu görüşmeler sonrasında, iki ülke arasındaki sınırların tayin edilmesi için elçi Mehdi Kulu Han, Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Hüseyin Çavuş'la birlikte İran'a geri gönderildi.²⁵⁶

2.2.1. İstanbul Muâhedeşi/Ferhad Paşa Musâlahası

Osmanlı Devleti'nin sulh için öne sürdüğü şartları belirttiği, muâhedenin hükümlerini ihtiva eden metni, Hoca Sadeddin Efendi kaleme almıştı. 21 Mart 1590 tarihinde Sultan III. Murad nâmına Şah Abbas'a hitaben yazılan bu metinde yer alan ve sulhun temini için devletin kati sûrette istediği şartlar şu şekildeydi:

- Eshâb-ı kirâm'a, üç büyük İslâm halîfesi Hazreti Ebû Bekir, Hazreti Ömer ve Hazreti Osman ile Hazreti Ayşe'ye kötü söz söylenmesinin

²⁵³ *Şerefnâme*, 1971, 293. *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 423.

²⁵⁴ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, 2010, 64-65; Kütükoğlu, 1993, 196-197. "Dünki gün Kızılbaş elçisi bu kullarına gelüb sulh ve salâha müte'allık ba'z-ı kelimât oldukda "Rızâ-i pâdişâhîden hâric vaz'ımız yokdur sizin aldığınız sizin olsun, alınmayub bizim elimizde olan bizde olsun" deyu cevap virdiler..." *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 208.

²⁵⁵ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 217-219; *Peçevî Tarihi*, 1992, 111-112; *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 365. Haydar Mirza bir süre sonra tâundan vefat etmiştir. *Ebi Eyyûb-i Ensârî* türbesinin yakınlarına defnedilmiş ise de bir müddet sonra *ba'z-ı eşkıyâ'-i revâfız* tarafından mezarının açılarak kemiklerini memleketlerine götördükleri söylenmiştir. *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 366.

²⁵⁶ Kütükoğlu, 1993, 196-197. Padişah, Sinan Paşa'nın, sınırların kararlaştırılması işinin halledilmesi için elçilerin bir an önce geri gönderilmesine dâir; "...Ba'dehu inşâallahu Ta'âlâ Dîvân-ı Hümâyûn'a gelüb rikâb-ı şerîfe yüz sürüb sa'âdetlü pâdişâhımıza olan nâmelerin teslim idüb görüldükde ne vechle rızây-ı âlîleri olursa cümle a'yân ve erkân ile müşâvere olunub Ferhâd Paşa kulları ma'rifetiyle bir yerde cem'olunub kat'-ı hudûd ve sınır olunur. Devletlü pâdişâhım, çünkü geldiler, bunlar, eğlendirilmeyüb ne ise hudûd ve sınır kesilüb ahvâlları ber-taraf olub şimden sonra fetholunan yerlerin tashihine mübâşeret olunmak gerekdir. Bunlarla kat'-ı alâka olunmayınca serhadler ahvâlinin tashihi mümkün değil idi..." şeklinde kendisine arzettiği bir telhisine; "Kanun-ı kadim üzere 'amel idesin, 'ırz-ı saltanat tekâmül olunmak gerekdir. Sana gelen mektubu görüb ne ise 'arzidesin. Muhassal hemân ber-taraf etmek gerekdir. Vara gideler." diyerek cevap vermiştir. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 243.

yasaklanması, onlara düşmanlığın ortadan kaldırılması ve Sünnî müslümanlara nefret duyulmasının aşılınmaması;²⁵⁷

- 15 Cemaziyelevvel 998/22 Mart 1590 tarihine değin her iki devletin sahip oldukları yerlerin, bulundukları hâl üzere kalarak, Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihâvend, Luristan, Şehrizer ile buralara bağlı yerlerin İran saldırılarından korunması;
- Adı geçen yerler korunduğu sürece, karşı tarafın elindeki yerlere hücum edilmeyerek barışa sadık kalınacağı;
- Yapılan barıştan sonra, himâye altına girmek isteyen isyankârlara müsaade edilmemesi.

Bu şartlar çerçevesinde sınırların tespit edilebileceği kaydedilerek bu iş için de Revan Beylerbeyi Hızır Paşa ve Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Hüseyin Çavuş vazifelendirilmişti. İstanbul tarafının tasdik ettiği antlaşma, Şah Abbas'ın da tasdiki için Kazvin'e gönderildi. Padişah, İran elçilerine de dönmeleri için izin verdi.²⁵⁸

Barış görüşmeleri devam ederken esirlerin değiş tokuş edilmesi de ele alındı ve karşılıklı olarak serbestlik sağlandı. Osmanlı ile Safevî müzakerelerinde, hudut tayyini ve mülteciler meselesiyle birlikte, İstanbul'a gönderilen Haydar Mirza'ya dâir şartlar da ele alındı. Önce Revan ve Tebriz, sonra Nihâvend sınırı tespit edildi.²⁵⁹ Bu arada Kazvin'e dönen İran elçisi Mehdi Kulu Han, Şah Abbas

²⁵⁷ Osmanlı Devleti'nin doğu seferlerinin sebeplerinden biri olan bu husus, belge diline de aksetmiştir. Meselâ, dalâlet içinde olanların ve Cihâr-ı Güzin'e hakaret edenlerin bulunduğu Diyâr-ı Şark'a sefer için Ferhad Paşa'nın serdar tayin edilmesi ve onun hizmetine girilmesine dâir: BOA, A. DVNSMHM. d. 60, hk. 478.

²⁵⁸ Kütükoğlu, 1993, 197; Kırzioğlu, 1998, 380-381.

²⁵⁹ Kütükoğlu, 1993, 197-200, 215; Nejat, 1986, 171-172.

tarafından öldürülünce²⁶⁰ barış görüşmeleri, İstanbul'a gelen yeni elçi Şamlu (Kara) Ahmed Sultan ile sürdürüldü.²⁶¹

Osmanlı Devleti ve İran arasında on iki senedir devam eden muharebeler, 21 Mart 1590/14 Cemaziyelevvel 998 tarihinde İstanbul'da imzalanan antlaşma ile nihâyete erdi. Bu antlaşma ile birlikte yukarıda adı geçen yerler Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda olmaya devam etti. Şah Abbas, bu mıntıkları Osmanlılar'a bırakmak hâricinde, evvela, İran âlimlerinin ilk üç İslâm halifesi ve Hazret-i Ayşe'ye dâir kötü sözler söylemelerinin ve yaymalarının önüne geçileceğini taahhüt ediyordu.²⁶² Feridun Emecen bu mevzuyu şu şekilde değerlendirmiştir:

“Buradaki ilk maddelerin her iki taraf arasındaki dinî-mezhebî tezada yönelik olması şaşırtıcı değildi. Osmanlılar daha Amasya Antlaşması sırasında ilk olarak dinî maddeleri öne sürmüşlerdi. Sünnileri derinden yaralayan ve Safevîlerce bir merasim haline getirilen “teberrâilik” meselesinin yasaklanması ön şart durumundaydı. Hz. Peygamber'in ahabına, Hz. Ayşe'ye, Hz. Ali hariç diğer üç halifeye yönelik ağır küfrün ve bunun merasim halinde tekrarlanması ritüelinin, yani teberrâiliğin men edilmesi gerekiyordu. Vaktiyle Amasya Antlaşması'nı ihtiva eden Kanunî'nin name-i hümayununda, teberrâilik konusunun yasaklanmasının ümit edildiği gibi yumuşak bir ifade mevcuttu; şimdi bu antlaşmada, çok açık şekilde yasaklanması karşı tarafa kabul ettirilmişti. Sünnîlere karşı nefret telkin edici söylemlerin önlenmesi de bu cümlede mündemiçti.”²⁶³

Bu muâhede ile Tebriz, Azerbaycan'ın tamamı, Şirvan, Gürcistan, Lûristan ve Şehrizar Osmanlı Devleti'nin oldu.²⁶⁴ Böylece İran, Gürcistan'ın tamamı ile

²⁶⁰ Şah Abbas'ın Tebriz'deki Cafer Paşa'ya gönderdiği bir mektubunu padişaha nakleden Koca Sinan Paşa, elçi Mehdi Kulu Han'ı, padişahın emri gereğince sınır tayininde ihmali olduğunu ileri sürerek öldürdüğünü söyleyen Şah'ın sözlerindeki doğruluğun şüpheli olduğunu kaydetmiştir. Şah Abbas'ın mektubu şu şekildedir: “Ta'zîm ve du'âdan sonra ma'lûm ola ki Sâbikan Haydar Mirza ile Âsitâne-i Sa'âdet'e varan elçimiz Mehdi Kuluhan evvel gidişde yüzüzlük idüb size mülâkat eylemeden âhar yoldan varub gitmiş. Ba'dehu öteden geldükde fermân-ı pâdişâhî mücebince sınır ve hudûda bir karâr virdürmekle mukayyed olmayub, Âsitâne-i Sa'âdet'den kendüye mükerreren bu bâbda e[vâ]mir-i şerîfe dahi gelmiş iken yine ihmâl idüb kat-ı sınır ve ta'yin-i hudûd husûsunda taksiri mukarrer olmağın gazabımıza uğrayub hakkından gelindi. Ve müte'akiben mu'teber ümerâmızdan birisini iki üç ak sakallu mukarreblerimiz ile ta'yin idüb 'ankarıyb gonde[rü]rüz ki varub fermân-ı pâdişâhî mücebince hazretiniz ile sınır ve hudûdu ta'yin eyleyeler, eşik ağamız Nizâmüddin Ahmed Ağa'yı dahi südde-i sa'âdete irsâl iderüz. Hâlen Mehdi Kuluhan'ın katli bir âhar ma'nâya hamlolunmamak için cenâb-ı şerîfinize dahi eşik ağamız Ali Ağa'yı gönderdük ki tafsîl-i ahvâl hâtır-nişanınız olub sınır kat'ına müstakıl kimesneler ta'yin olunduğun i'lâm eyleye. Bu bâbda erbâb-ı garaz bir âhar kelîmât iderlerse i'timâd olunmaya ki mâ-beynün sulh ve salâhi husûsu tamam istihkâm üzere olub hâle ve noksan kabûl eylemeyüb sa'âdetlu pâdişâhın emr-i şerîfinden tecâvüz eylemek ihtimâli yokdur. Murâdımız ra'âyâ ve berâyânın huzûr ve istirahatidür, hazretiniz dahi bu bâbda sâ'î olası.” *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 139-140.

²⁶¹ *Şerefnâme*, 1971, 293; Kütükoğlu, 1993, 198-199.

²⁶² *Netâyic ül-vukuât*, 1992, 118; Uzunçarşılı, III/I, 2011, 63.

²⁶³ Emecen, 2017, 339.

²⁶⁴ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 245.

Azerbaycan ve Dağıstan'daki Osmanlı hükümranlığını kabul ediyordu. Esasen, 1578-1590 arasında süren muharebelerle, Kafkasya ile Hazar Denizi'nin kâhır ekseriyeti Osmanlılar'ın kontrolüne geçmiş ve Osmanlı Devleti'nin doğudaki sınırları en geniş hududuna ulaşmıştı.²⁶⁵ Şah Abbas, içerideki karışıklıklar ve dışarıdaki Özbek tehlikesini durdurana kadar yapılan bu antlaşmayı gözetecekti.²⁶⁶

Sulh ile birlikte, seferler esnâsında Osmanlılar tarafında yer alan Özbeklerin ele geçirdiği İran toprakları da kendilerine bırakılmıştı. Buna mukabil olarak ise Özbeklerin İran'a saldırmaması sağlanmaya çalışıldı. Bu yönde adımlar atıldığı, Ferhad Paşa'nın ilk sadrazamlığı sırasında (1 Ağustos 1591-4 Nisan 1592) Özbek Han'a yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Fahrettin Kırzioğlu bu mektubu, Münşeâtüsselâtin'den naklen şu şekilde kaydetmiştir:

«Khakan-ı Mu'azzam ve Khan-ı A'zam *Abdullâh Khan*», Elçiniz *Hâfiz Khatayî*'nin getirdiği mektubunuzu, Pâdişah aldı. Önceleri Pâdişah'ın gönderdiği mektuba göre, «Ehl-i-Fesâd ve Zümre-i Rafz ü İlâhî'un» kökünü kesmeye koyuldunuz. *Herat* şehri ile, «Vilâyet-i *Bastâm* ve *Damgan* nâm kasabalar dahi fetholunup, taa *Kazvin*'e nüzûlleri mukarrer» olduğunu bildirdi. Beriden ise, İran'dan çok yerler alınıp, yağmalandı. Fakat, *Şâh Abbâs*, «âkıbet-endîşlik edüp, izhâr-i 'ubûdiyyetle, Karındaşioğlu *Hayder-Mîrzâ*'yı» İstanbul'a gönderdi. «Re'âyâ vü berâyâ râhatı için, 'ahd ü amân» verilmiştir. «Mâdâm ki ol cânib, câdde-i itâ'atden 'udûl ü inhirâf göstermeye, Sa'âdetlü Pâdişâh-i Cihân-penâh Hazretleri cânibünden dahi, şerâyit-i 'ahd ü amâna ri'âyet olunur.»

«Ve cânib-i Sa'âdet-Meâbınız savbına dahi bir nâşâyeste vaz' u hareket zâhir olmayup, kuvvet-i kaahire ve savlet-i bâhire ile *fethetdiğiniz vilâyetler, kemâkân elinizde durmak üzere*; Cenâb-i Sa'âdet-Nisabınızdan, *sâyir yerlerine tacâvüz olunmayup, kanâ'at oluna*. Eger alınan vilâyetlerine gerü dâhl ü tecâvüz edüp, üzerlerine asker gönderürse, Sa'âdetlü Pâdişâh-i rub'-i meskûn ile mün'akıd olan müvâlât ü musâfâtınız, Sedd-i-Sedîd-i İskender gibi sâbit ü üstüvâr olduğu, mahall-i iştibâh değüldür. *Size mukhâlefet eden, bu cânibe dâkhî 'adem-i itâ'at etmiş olur.*»²⁶⁷

Kırzioğlu'nun, «...12 yıllık savaşlar, tam bir Osmanlı galibiyetiyle sonuçlanmış ve III. Murad'ın isteğine göre dikte ettirilen yukarıdaki şartlarla yapılan 21 Mart 1590 Muahdesiyle, şimdiki bütün Kafkas-Elleri de, hiçbir sınır ihtilâfı olmadan, Osmanlılar'da kalmıştır.»²⁶⁸ şeklinde değerlendirdiği bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Batı İran'daki mücadele sebebi olan

²⁶⁵ Şah Abbas, sulh yapmasına da sebep olan, içinde bulunduğu hâlin geçmesinin ardından, yine Osmanlı Devleti'ne savaş açarak kaybettiği toprakları geri almaya çalışacaktır. Sonrasında da yapılacak olan 1612 tarihli antlaşma ile Amasya Antlaşması'na geri dönecektir. Gümüş, 2000, 189-190.

²⁶⁶ Kütükoğlu, 1993, 200. *İstanbul Musâlahası ve Osmanlı-Safevî Diplomatik Münâsebetleri* ile alakalı tafsîlât için bkz. Kütükoğlu, 1993, 194 vd..

²⁶⁷ Kırzioğlu, 1998, 381-382.

²⁶⁸ Kırzioğlu, 1998, 381.

fetihleri muhafaza etmiş oluyordu. Bu mücadelenin bitmesi, her iki devleti de rahatlatacaktı. Zira, Safevîler yüzlerini Özbeklere çevirebilecek, doğu sınırını emniyete alan Osmanlılar da batıya dönerek, Avusturya ile mücadelesine Batı Seferleri mihverinde devam edebilecekti.²⁶⁹

Nebi Gümüş, yapılan bu antlaşma ile İran'ın elindeki *Transkafkasya transit ticaret yollarını* da kaybettiğini nakletmektedir. Böylece Osmanlı Devleti, *İran ipeğinin Batı Avrupa'ya, Avrupa ürünlerinin de İran'a taşındığı Volga-Astarhan transit ticaret yolunu* kontrol edebileceklerdi. Ayrıca bu barış antlaşmasının Rusları endişelendirdiği, Avrupalıları da telaşlandırdığı kaydedilmiştir. Zira Ruslar, Osmanlı'nın Transkafkasya ile iktifa etmeyeceğini, Avrupalılar da İran'ın ardından yüzünü Avrupa'ya çevireceğini tahmin ediyorlardı.²⁷⁰ Bu sebeple, Şah'ı Osmanlı'ya karşı destekleyen Avrupalılar, ona elçiler göndererek savaşı için teşvike çalışıyorlardı. Katoliklerin başı olan Papa, İran gibi, Hristiyan Avrupa'nın da kendisine tehdit olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin karşısında, Şah'ın yanında olduklarını ve onunla anlaşma yapmak istediklerini belirtiyordu. Sulhtan bir süre sonra Şah Abbas, Afganistan, Horasan, Hindistan Cihangiri ve Özbek Han'la olan meseleleriyle ilgilenip iç karışıklıkları da bertaraf ettikten sonra, yüzünü tekrar Osmanlılar'a çevirecekti.²⁷¹

Osmanlı Devleti ile İran'ın, 1 Haziran 1555 tarihli Amasya Antlaşması'ndan sonraki ikinci sulhu, Ferhad Paşa Antlaşması da denilen İstanbul Antlaşması'dır. Amasya Antlaşması ile sağlanan ve yirmi üç sene süren ilk sulh, İran'ın ihlâlinin ardından Osmanlıların açtığı Şark Seferi ile 1578 tarihinde sonlanmıştı. İran seferi, Danişmend'in kaydettiği şekilde ifade etmek gerekirse, *Kafkasya ile Azerbaycan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ilhâkiyle neticelenen bu uzun sefer, o tarihten bu tarihe kadar Milâdî takvim hesâbiyle tam 11 sene, 11 ay, 16 gün sürmüştür.*²⁷²

Kaynaklarda, ele geçirilen yerler ve sulh şartları itibarıyla yapılan barışın Osmanlı Devleti'nin lehine olduğu ortaya konulmakla beraber, uzun süreli Osmanlı-İran savaşları, insânî, askerî ve mâlî pek çok zayıata da sebep oldu. Devam eden zaman içerisinde yaşananlara dâir yapılan değerlendirmeler, bu muharebeler

²⁶⁹ Allahverdi, *İsmiyle Yaşayanlar*, s. 68.

²⁷⁰ Gümüş, 2000, 190.

²⁷¹ Nejat, 1986, 173-175. Bu sayfalarda, Papa'nın Şah'a teklifleri ve gönderdiği temsilcilerin sözleri de nakledilmiştir.

²⁷² Danişmend, 1972, 117.

öncesinde, İran seferi hakkında menfi fikirlere sahip olan ve seferin *çok masraflı ve yıpratıcı olacağını* ifade eden Sokollu Mehmed Paşa'nın haklı çıktığı yönünde olmuştur. Mehmed Paşa'nın, öne sürdüğü fikirlerden biri de “*İran ülkesi fetholunsa bile ahalisinin bizi kabul etmeyeceği*” şeklindeydi.²⁷³ Halil İncılık da sulhtan sonra, ele geçirilen yerlerde *Osmanlı hâkimiyetinin yerleşemediğini* ifade etmiştir. Türkçe konuşan, fakat Sünnî Şirvan haricinde Şîî olan halk Safevîlere bağlıydı ve ilk fırsatta şah tarafına dönmeye hazırlardı. Kendilerini Şahseven²⁷⁴ olarak adlandıran ve Anadolu'dan kaçarak gelen *Kızılbaş aşiretler* de böyleydi.²⁷⁵ Yılmaz Öztuna ise, Kafkasya'nın tamamen Osmanlı'ya geçtiğini, bunun Batı ve Doğu Türkleri'nin ortadaki Şîî Türkler'e karşı iş birliğiyle, Türkiye-Türkistan iş birliğiyle olduğunu kaydetmiştir. Öztuna, İncılık'tan farklı olarak şu ifadelere yer vermiştir: “Kafkasya'nın Osmanlı'ya geçmesi, şu bakımdan da mühim olmuştur: Safevîler tarafından zorla Şîî yapılan Kafkasya Türkleri'nin bir kısmı, üç çeyrek asırlık bir Şîî hayattan sonra, gene, asırlardan beri kabûl ettikleri Sünnî/Hanefî mezhebine dönmüştür. Bu mezheplerini de bugüne kadar muhafaza etmişlerdir.”²⁷⁶ Fernand Braudel'in, 1583 ve 1584 senelerinde Ferhad Paşa'nın yaptığı savaşlara dâir değerlendirmeleri de dikkat çekicidir. Braudel, Paşa'nın meşguliyetini, *bizzat padişahın emirleri doğrultusunda, çatışma konusu olan sınırların tahkimatına* çevirdiğini ve bu meşgalesi neticesinde, *1583'te Erivan gibi büyük bir kale; 1584'te Lori ve Tomanis arasında bir dizi kale ve tahkimat* yapıldığını kaydetmiş ve şu ifadelere yer vermiştir: “Böylece çok ilginç bir şey olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda kaleleri, garnizonları ve iaşe kabileleriyle, Batı tarzında bir sınır oluşmaktaydı. Bu bir temkinlilik siyasetidir, ama aynı zamanda ... askere zor gelen bir sabır siyasetidir de.”²⁷⁷

2.3. İRAN SEFERLERİ, CELÂLİLER VE FERHAD PAŞA

On iki yıl süren İran seferleri, Celâli isyanlarının ortaya çıkma sebeplerinden biri olarak da kabul edilmektedir. Seferler sebebiyle Anadolu'da yaşanan karışıklıklar, isyanların yapı taşlarından olmuştur. 1578-1590 arasındaki bu harplerde esas yükü üstlenen *Anadolu timarlı sipahileri* çerçevesinde mesele,

²⁷³ Bilge, 2015, 106-108; *Peçevî Tarihi*, 1992, 32.

²⁷⁴ “Şahseven” maddesine bkz. Richard Lionel Tapper, “Şahseven”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 295-297.

²⁷⁵ İncılık, 2014, 182.

²⁷⁶ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 4, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977, s. 446.

²⁷⁷ Braudel, 1990, 350.

seferlerin, Ferhad Paşa'nın serdarlığında yapılan kısmına da aksetmiştir. Sefere gitmek istemeyen timar sahipleri çeşitli yollara başvuruyorlardı. Bunun için kendilerini, işleri haricinde farklı emirler altında gösteriyorlar veya *feragat* etmek için uğraşıyorlardı. Lâkin artık merkez bu isteklerine; “*sefer zamanlarında dirlikten feragatin kanun ve nizama aykırı olduğu*” cevabını veriyor ve rızâ göstermiyordu. Meselâ, Mustafa Akdağ'ın naklettiğine göre, *Ferhad Paşa ile 1584'te seferden dönen Anadolu askerlerinden ihtiyar ve hastalıklı olanlar, feragat etmek için müracaat etmişler, fakat hükûmet kabul etmemişti. Sonradan hakiki ihtiyar ve hasta olanların dirliklerini başkalarına vermek isteyen hükûmet, bu sefer de bu halde olanların itirazlarıyla karşılaştı.* Bir şekilde seferden geri kalmak isteyenler son olarak vazifeden kaçmak yoluna girince, Anadolu'da boş dirlikler çoğalmaya başladı.²⁷⁸

Serdarlar, boşa çıkan bu dirlikleri başkalarına vermek hakkına sahipti. Fakat, alıp verilen bu timar tevcihleri hem sefer hem de timar nizamında karışıklığa sebep olmaya başladı. Meselâ Özdemiroğlu Osman Paşa, Demirkapı seferinden kaçanların dirliklerini, hak eden diğer kişilere vermişti. Bununla beraber, 1583 tarihinde, Demirkapı seferinden bir sene sonra Ferhad Paşa'nın İran seferine katılarak hizmet eden bu kaçakların suçları affedildi. Lakin bu mesele kargaşaya sebep oldu. Zîra bu seferdeki hizmetleri sebebiyle firârî dirlik sahipleri timarlarını ellerinde tutuyorlardı ama Osman Paşa dirliklerini kaçmayanlara vermişti. Eski ve yeni bu dirlik sahipleri, kendi serdarlarından aldıkları hizmet vesikaları üzerinden şikayetle bir mücadele içerisine girdiler. Hükûmet mütadın aksine, bu sefer firâîlerini, daha menfî hadiselerle yol açılmaması için azletmedi ve onlara teminat verdi. Çünkü, devam eden suhte isyanları ve Celâlilerin çıkarmaya başladıkları karışıklığın büyümesi istenmiyordu. Bununla birlikte, Ferhad Paşa da Osman Paşa'nın yaptığı gibi yoklama neticesinde bu dirlik tevcihlerinde bulunmuştu. Yani, kimsenin timarını elinden almamış, var olmayanlarıki tevcih etmişti. Merkez ile serdarların zıt kararlarının sebep olduğu bu karmaşa, hükûmetin ilk kararından geri dönmesi ile bir nebze çözüldü. Hiçbir sebep ve bir emir dahilinde olmadan sefere gitmeyenlerin dirlikleri yeni hak sahiplerine verildi. Akdağ, hükûmetin Demirkapı seferi firâîlerine *daha yumuşak* davrandığını, *hem Ferhad Paşa ile sefere giderek hizmet kâğıdı alanların haklarının tanındığını, hem de, hiçbir sebep ve bahane*

²⁷⁸ Akdağ, 2013, 288, 291, 311.

bulamayanların timarlarından çıkan iki yıllık geliri “mirî”ye zaptetmek gibi, hafif bir ceza verildiğini kaydetmiştir. Bunun yanında, bu cezalar da Özdemiroğlu Osman Paşa’nın 1585 tarihinde çıktığı İran seferi esnâsında affedilmişti.²⁷⁹

Timar nizamındaki bu karışıklık ve bundan duyulan rahatsızlık, birbiri ardınca yapılan serdar değişiklikleri ile birlikte daha da karmaşık bir hâle geliyordu. Halef selef olarak gelen serdarların aldığı kararların devamlılık göstermemesi kargaşayı büyütüyordu. Yukarıda anlatılan sebepler dahilinde, bir dirliğin farklı kişilerce sahiplenilmesi, bu hadiseler içerisinde yer alan mühim bir meseleydi. Şark serdarlarının timar tevcihleri hususundaki geniş salâhiyetlerini, Anadolu timar sistemini karıştıran sebepler içerisinde kaydeden Akdağ, bunu çeşitli misallerle ortaya koymuştur. Doğu seferlerinin ilk serdarı Mustafa Paşa ile başlayarak, onun ardından gelen serdar Sinan Paşa’nın ve sonrasında Tebriz Muhafızı Vezir Cafer Paşa’nın bu yöndeki icraatlerini anlatan Akdağ, son olarak Ferhad Paşa’ya dâir şunları kaydetmiştir:

“Ferhad Paşa, 1586 (994 hicrî) serdarlığında, daha geniş ve kesin bir yetkiyle hareket ederek, kendisinden önceki serdarların bütün kararlarını bozmaya kalktı. Sinan Paşa’nın Dönme Mustafa Paşa’ya sonradan tevcih ettiği bütün timar ve zeametleri geri almak için İstanbul’a başvurduğu gibi, Cafer Paşa’nın, Tebriz Kalesi muhafızlığından kaçanlar hakkındaki cezasını affedip, mâzullere dirliklerini “geri mukarrer etti”. Anadolu ümerâsı hakkında pek sert davranarak, yeniden birçok zeamet ve yüksek timar erbabına ceza uyguladığından başka sancakbeylerini bile sık sık değiştirdiği ve işten çıkardığı oldu. Hulâsa itibariyle, XVII. yüzyılın başlarında, Nasuh Paşa’nın Celâli isyanlarına yaptığı kötü etkiyi, Ferhad Paşa daha önce bu iç karışıklıklarda yaptı.”²⁸⁰

“Timar ve zeamet erbabı gibi, mâzul beylerin isyana karışmaları da, İran harplerinde, serdarların “azl ve nasp” yetkilerini geniş ölçüde kullanmalarından ileri geliyordu. 1582’den sonra, bilhassa Ferhad Paşa’nın İran seferinde meşhur olmasıyla, Anadolu ümerâsının yer değişimi veya azlolunmaları gibi işlemler, iç hadiseler için de hiç yapıcı olmayacak derecede artmıştı. Hattâ, hükûmet bu halin doğuracağı sonuçları hesap ederek, bu konuda Ferhad Paşa’ya itidal tavsiye etti.”²⁸¹

²⁷⁹ Akdağ, 2013, 292-294.

²⁸⁰ Akdağ, 2013, 294-295.

²⁸¹ Akdağ, 2013, 299-300.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SADRAZAMLIĞI/VEZİRİAZAMLIĞI

3.1. BİRİNCİ SADRAZAMLIĞI

İran savaşlarını, kazandığı başarılarla taçlandırıp sulh ile neticelendirmesi sebebiyle ünü artan Ferhad Paşa, Koca Sinan Paşa'nın azli üzerine sadrazam oldu.²⁸² Şeref Han, Şerefnâme'de, Ferhad Paşa'nın Haydar Mirza ile İstanbul'a geldiğinde padişahın paşayı alâka ile karşıladığını ve kendisini sadrazamlık ve büyük vezirlik ile vazifelendirdiğini ifade etmiştir.²⁸³

11 Şevval 999/2 Ağustos 1591 perşembe günü öğle namazından önce Sultan III. Murad, Kapıcılar Kethüdâsı Veli Ağa'ya; “*Ne denlû nevbetci kapucı var ise önüne düşüp varsunlar, Sadrîa'zam Sinan Paşa'dan vezâret-i uzmâ mührin alup, Serdâr-ı ekrem Ferhad Paşa'ya teslîm eylesün*” diyerek bir ferman gönderdi. Bu emir üzerine sadaret mührü hemen Ferhad Paşa'ya ulaştırıldı. İleri gelen devlet adamları kendisini tebrik ettiler. Ferhad Paşa, sadrazamlığının üçüncü gününde, İran seferlerinde kâtip olarak yanında bulunan Selânikî'yi de rûznâmecilik ile vazifelendirdi.²⁸⁴

Ferhad Paşa sadrazam olduktan sonra, beylerbeyiler arasında birtakım azil ve tayinler ile değişiklikler yapıldı. 14 Şevval 999/5 Ağustos 1591 tarihinde, önceden Cığalazâde Sinan Paşa'nın yerine Erzurum Beylerbeyi yapılan Sofi Mehmed Paşa ile Trablusgarb Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın yerine tayin edilen ve Arnavud Memi Paşa olarak bilinen Korsan Bey, el öpmeye Divan'a geldiler. Bir gün sonra, Sinan Paşa'nın oğlu Şam Beylerbeyi Mehmed Paşa azledilerek yerine Karaman Beylerbeyi Halil Paşa getirildi. Karaman Beylerbeyliği'ne de Şehrizol'den azledilen Hasan Paşa tayin edildi. Sinan Paşa'nın kardeşinin oğlu Sivas Beylerbeyi Mustafa Paşa da azledildi ve onun yerine de Basra'dan azledilmiş olan Çerkez Haydar Paşa getirildi. Bu azillerin ardından Selânikî, “*Ve bi'l-cümle Sinan Paşa tevâbi'i ma'zûl olsunlar*” şeklinde bir hatt-ı hümayun geldi, denildiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Reîsülküttâb Dal Mehmed Çelebi de azledilmiş ve yerine

²⁸² *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518; *Peçevî Tarihi*, 1992, 16. “Tokuz yüz toksan tokuz şevvâlinde vezîr-i sâni bulunmağın Sinân Paşa yerine âsaf-ı cihân-bahsâ oldu.” *Hadikatü'l Vüzerâ*, 2013, 82.

²⁸³ *Şerefnâme*, 1971, 293. “Ferhad Paşa: İki def'a Şark'a serdar olup ba'dehû sulha bâ'is olmakla sadrîa'zam olup bade'l-azl vefât ve rikâb-ı padişahîde kaymakam dahi bulunmuştur.” *Târih-i Na'imâ*, I, 2007, 81.

²⁸⁴ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 248-249.

Lâm Ali Çelebi Efendi tayin edilmiştir. Müellif, bu değişikliğin, hakkın yerini bulduğu şeklinde değerlendirildiğini nakletmiştir.²⁸⁵ Sinan Paşa'dan mührün alınmasının ardından yapılan bu azil ve tayinler, genellikle yeni sadaret tevcihleri sonrası görülen kadro değişikliği çerçevesinde de ele alınabilir.

Selânikî, Ferhad Paşa'nın sadrazamlığı esnâsında, vilayet tahririnin yasaklandığını ve “*Zarûrî lâzım gelürse ve ihtiyâc olur îcâb iderse otuz yılda bir fermân oluna*” denilerek *ru'ûs-ı dîvâna* da kaydedildiğini, değişen zaman ve değişen emirler başlığı altında nakletmiştir.²⁸⁶ 10 Şevval 999/1 Ağustos 1591 tarihinde veziriazam olan Ferhad Paşa'nın bu ilk sadareti fazla uzun sürmeyecek ve yaşanan birtakım hadiseler sebebiyle 21 Cemaziyelahir 1000/4 Nisan 1592 tarihinde sadrazamlıktan azledilecekti.

3.1.1. Sadarettten Azli

Ferhad Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesi, Erzurum esnafı ile yeniçeriler arasında çıkan vakalar sebebiyle olmuştur. Erzurum'da halk, şehirde kışlayan yeniçerilerin taşkınlıklarından rahatsız olmuş ve şikayetçi olarak bu sıkıntının giderilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Ferhad Paşa da bu zulmü ortadan kaldırmak için “*Der-i devlete odalarına geleler*” diye bir emir gönderdi. Bu emri duyan halk, yeniçerilerin şehirden ayrılmasını beklemeyip bu emre dayanarak, yeniçerilere saldırdı. İki taraf arasındaki atışma, vuruşmaya ve birkaç yeniçerinin ölmesine sebep oldu. Geri kalan yeniçeriler şehirden çıktılar. İstanbul'a gelince, Ferhad Paşa'dan gelen emri ve bunun neticesinde Erzurum halkının yaptığı fenalıkları anlatarak şikayetçi oldular. 20 Cemaziyelahir 1000/3 Nisan 1592 tarihinde Sadrazam Ferhad Paşa Dîvân'a geldiğinde, “*Yeniçeriler bizi kırmağa Erzurum'a emir gönderilmiş, padişahın buna rizâsı var mıdır?*” diyerek paşaya saldırdılar. Zabitler olayı yatıştırdılar fakat sonrasında Divan dağıldı. Padişah durumdan haberdar olunca Ferhad Paşa'ya sebebini sordu. Paşa, yaşananları öncesi ve sonrasıyla detaylı olarak anlatmaktan kaçınıp kısaca; “*Yeniçeri'lerin ağalarından şekvâları var idi def' olundu*” diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Yeniçeri Ağası Satırcı Mehmed Ağa azledilerek, bu vazife Silahdar Halil Ağa'ya verildi. Fakat Sultan Murad, bir gün sonra, yeniçerilerin şikayetinin ağalarından

²⁸⁵ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 249-250. “*Kad vasale'l-hakku ilâ ehlihî*” didiler. *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 250.

²⁸⁶ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 276.

değil de Ferhad Paşa'dan olduğunu öğrenince, Ferhad Paşa'yı sadareten azletti ve yerine Siyavuş Paşa'yı sadrazam yaptı.²⁸⁷ Sadaretin, önce Sinan Paşa'ya verilmesi üzerinde durulmuş fakat halkın Paşa'nın tayininden hoşnut olmayacağı fikri ile vazifeye Siyavuş Paşa getirilmişti.²⁸⁸

Selânikî, 21 Cemaziyelâhir 1000/4 Nisan 1592 Cumartesi tarihini verip, yaşananları yeniçeri fitnesi olarak nitelendirmiştir. Yeniçeri Ağalığı'ndan azledilip ardından Anadolu Beylerbeyliği verilen Mehmed Paşa'nın, ağalıktan azledilmesinin üzüntüsü ile kaleme aldığı yazıyı padişaha arzemesi neticesinde, Ferhad Paşa'nın azledildiğini kaydetmiştir. Padişahın; "...şehirde turmasun" emri üzerine İstanbul'dan ayrılan Ferhad Paşa, taşradaki çiftliğine geçti. İstanbul'daki evine gelmesi için 1 Ramazan 1000/11 Haziran 1592'de izin verilmiş, fakat bazı devlet adamlarının, karışıklığa sebep olabileceğini söylemesi üzerine bu karar tehir edilmiştir.²⁸⁹

29 Ocak 1593 Perşembe günü sadaret mührü Siyavuş Paşa'dan alındı ve ardından Sinan Paşa'ya verildi. Na'îmâ, Sinan Paşa'ya üçüncü kez sadrazamlık verildiğini ifade ederken, haksızlığa uğrayan ve azledilen vezirlerin de gönüllerinin alındığını nakletmektedir (03 Şubat 1593).²⁹⁰ Sultan III. Murad, bunlar arasında olan ikinci vezir Ferhad Paşa'ya da İstanbul'a giriş izni vererek Sinan Paşa'yı sadrazamlığı için tebrik etmesini emretti. Din ve devlet işlerinde, kalben ve fikren bir olunması, kin ve kibrin terk olunarak güzel geçimle birlikte, hak ve adalet üzere ehemmiyetli işler yapıp sakin olunması ve ikinci vezarete kalmasına dâir bir buyruk alan Ferhad Paşa'ya, Selânikî'nin naklettiğine göre; "*Ab u âteş cem' ola*" denilmişti.²⁹¹

²⁸⁷ *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 50; *Peçevî Tarihi*, 1992, 112-113; *Şerefnâme*, 1971, 294. *Ravzatü'l-Ebrar*, 2011, 438; Zeynep Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 220. "Sene elf cümâde'l-âhiresinde cünha-i taksîr ü irtikâb-ı dürûğ ile giriftâr-ı sekte-i 'azl vâki' olup makâm-ı evveline i'âde olunmuş idi." *Hadîkatü'l Vüzerâ*, 2013, 82. Hasan Beyzâde, bazı şairlerin Ferhad Paşa'nın azli için, "*Koca Ferhâd bu gün düşdi kayadan*" mısrasını tarih düşürdüklerini kaydetmiştir. *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, II, 2004, 370.

²⁸⁸ Şahin Allahverdi, 2019, 50.

²⁸⁹ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 264-265, 273.

²⁹⁰ "Bu esnâda sa'ir mağdûr u ma'zuller tatyîb ve vüzerâ-i Âsaf-re'y Dîvân'da bu gûne tertib olundu." *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 60.

²⁹¹ "Umur-ı dîn ü devletde yek-dil ü yek-cihet olup, kin ü kibr terk olunup, hüsn-i zindegânî üzere hakk ve adl ile mesâlih ve mühimmat görölüp, ikinci vezâret ile oturup, her kişi âsûde hal ola" *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 304-305.

3.1.2. Sadaret Kaymakamlığı

İkinci vezir Ferhad Paşa, 1 Zilkade 1001/30 Temmuz 1593 tarihinde sadaret kaymakamlığı²⁹² ile vazifelendirildi. Zîra Sadrazam Sinan Paşa, Rumeli'ye gitmeye memur olmuş, Avusturya Seferi için serdar tayin edilmişti.²⁹³ Na'îmâ, Ferhat Paşa'nın doğu seferleri ile kazandığı şöhretin, Sinan Paşa'nın Macar Seferi'ne çıkmasında etkili olduğunu kaydetmiştir.²⁹⁴ Sadrazam Sinan Paşa, bir senedir vergisini vermeyen *Beç kralı* ile yaşanan çatışmayı, yapılan antlaşmanın bozulmasına sebep sayarak Avusturya Seferi'ne karar vermişti. Gerek Rumeli sınırlarının gerek sefer hazırlıkları ve mevsimin uygun olmadığı yönündeki tavsiyeler, kararını değiştirmede. Sefere çıkmasının, Ferhad Paşa tarafından engellenmeye çalışıldığı fikriyle, kararından vazgeçmeyerek, on beş gün içerisinde hazırlık yapıp yola çıktı (12 Şevval 1001/12 Temmuz 1593). Bunun üzerine Ferhad Paşa, sadaret kaymakamı olarak tayin edildi.²⁹⁵

Peçevî İbrahim Efendi, Sinan Paşa'nın serdarlığında yapılması düşünülen seferin müzakeresi için, Sultan III. Murad'ın bir meşveret meclisi emrettiğini kaydetmiş ve orada bulunan Musahip Derviş Paşa'nın ağzından, mecliste konuşulanları nakletmiştir. Bu mecliste, düşmandan intikam alınması gerektiğini söyleyen Sinan Paşa'ya mukâbil Ferhad Paşa, seferlerde askerin yaşadığı sıkıntı ve zahmetlerden bahsetmişti. Hoca Sadeddin Efendi ile Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi de İran seferleri sebebiyle askerin yorgun düştüğünü, bunun üzerine yeni bir seferin doğru olmayacağını ve mesele daha kolay hallolabileceken

²⁹² *Sadrazamların sefere memur oldukları zamanlarda devlet merkezindeki işleri görmek üzere vezirlerden bıraktıkları vekil hakkında kullandıkları bir tâbirdir.* Pakalın, III, 1993, 79.

²⁹³ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 327; *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518; *Peçevî Tarihi*, 1992, 16-17.

²⁹⁴ Kâtib Çelebi, bu hususu, Hasan Beyzâde'den naklen şu şekilde kaydetmiştir: "Hasan Beyzâde dimişdir, çün Ferhâd Paşa 'Acem seferlerinde kişver-güşâlık nâmı ile iştihâr buldı, Sinan Paşa'ya 'âr galebe idüp küffâr semtine sefer murâd eyledi.'" *Fezleke*, 2007, 229-230.

²⁹⁵ "Çünkü Ferhad Paşa kişver-küşâlık ile iştihâr buldu. Sadria'zam Sinan Paşa'ya dahi gayret düşüp, bir seneden berü Beç kralı harâc vermeyip Bosna Beylerbeyisi Gâzî Hasan Paşa dahi küffâr-ı bâhirü'd-dalâl cenerali ile ceng ü kıtâl edip ol savaştâ inhizâm-ı küllî vukû' bulup Hasan Paşa ve Mustafa Paşa ve nice ümerâ nice bin asker-i İslâm ile şehid oldukları sebeb-i nakz-ı ahddir deyüp, Üngürus seferine câzim oldu. Her çend ki "Şimdi Rumili serhadleri Sultan Süleyman devri gibi şüc'ânla memlû değildir. Serhad dirlikleri iç-ile düşmekle ol dirliklere İstanbul ve sâ'ir şehir sâye-perverleri üşmekle umûr-ı serhad ihtilâl üzredir. Hâl-i küffârdan habîr kimesne kalmadı. Sefer olduğu sûrette dahi zaman-ı şitâ karîb olmakla maslahat görölmez, bâri bahara sabr olunsun ve tamam-ı mühimmât görölsün" dediler. Bu mukaddemeler netîce-bahş olmayıp Sinan Paşa'nın azmî men' olunmadı ve bu men'i Ferhad Paşa tarafından desîseye haml edip men' edenlerin ikfârını mutazammın fetvâlar ettirip, on beş gün içinde tedârükün görüp azamet-i mâlâ-kelâm ile sefere çıkıp, sene-i ihdâ ve elf şevvalinin on ikinci [12.07.1593] penç-şenbih günü azîm alay ile hareket eylediler. ...Ve yevm-i mezburda çıkılıp şevval-i şerîfin on sekizinci günü [18.07.1593] göçüp revâne oldular. Ve Ferhad Paşa Âsitâne'de kaymakam oldu." *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 62-63.

zor olanın tercih edilmemesini söylemişlerdi. Hoca Sadeddin Efendi ayrıca, yazdığı tarih kitabının sonuna geldiğini, kitabı, Ferhad Paşa'nın İran'da yaptığı fetihler ve şahın yeğenini de getirmek yoluyla sağladığı sulh ile Beç kralının iki yıllık haracının gelmesini yazarak bitirmek istediğini ifade etmişti. Buna karşılık Sinan Paşa, Hoca'ya, o şekilde değil de padişahın ehemmiyetsiz bir kulunun İran'da bu kadar fetihlerin ardından şahın yeğenini alıp geldiği, diğer bir kulunun da Beç kralının üstüne giderek memleketini aldığı ve kralı bağlayarak gönderdiği şeklinde yazmasını söyledi. Bunun üzerine Hoca Sadeddin Efendi, “*Estağfirullah-ı teâlâ paşa hazretleri bu söz aşırı bir gururdan ileri gelmektedir, bu sözün sonu felaket olacağından pek korkarım*” demiş ve sonrasında meclis dağılmıştı.²⁹⁶ Dîvân'daki bu konuşmalar, Hoca Efendi ve Şeyhülislâm ile birlikte Ferhad Paşa'nın barış taraftarlığına, Koca Sinan Paşa'nın ise savaş taraftarlığına da işaret sayılmıştır.²⁹⁷

Sultan III. Murad, Avusturya Seferi hazırlıklarının yapılması için Şubat/Mart 1593'te Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa'ya bir hatt-ı şerif gönderdi; “Sefer-i Üngürus ahvâllerin ‘ale’t-ta‘cîl görüp, nevrûzdan kırk gün mukaddem Yeniçeri Ağası, cemî‘ neferâtı ile Belgrâd’a ‘azm etmek gerekdir”.²⁹⁸ Sefer hazırlıklarından bahsedilirken, Kaymakam Ferhad Paşa, Vezir İbrahim Paşa ve Cerrah Mehmed Paşa ve Hadım Hasan Paşa, Vezir Halil Paşa ve Vezir Cîğalazâde Kapudan'ın donanma tedarikinde oldukları da kaydedilmiştir.²⁹⁹

Ferhad Paşa'nın kaymakam olduğu sırada yine bazı azil ve tayinler yapıldığı görülmektedir. Meselâ önce Rumeli muhasebeciliğine yeni bir tayin yapılmış, sonra 15 Safer 1002/10 Kasım 1593 tarihinde Anadolu Muhasebecisi Işık Ali Çelebi azledilmiştir. Selânikî bu azli, “*Ol defâtir-i sülehâ anun cinâyet ü habâsetinden halâs oldı.*” diyerek değerlendirmiştir. Onun yerine, Yeniçeriler Mukabelecisi Molla Kasım Efendi getirildi. Mukabelecilik vazifesi de Ferhad Paşa'nın kitabet hizmetinde olan Kara Kaymak Mehmed Çelebi'ye verildi. Selânikî bu yeni tayini naklederken onu da “*küttâbun zübdesidür*” diyerek methetmiştir. Beytül mâle emîn ve kâtip tayin edildi. Safer ayının sonlarında, Diyarbakır ve Erzurum Defterdarları değiştirildi. Bu değişiklik, merkeze gönderilen mukâtaa bedellerinin, beklenenin

²⁹⁶ *Peçevî Tarihi*, 1992, 121-122.

²⁹⁷ Zinkeisen, 2011, 419.

²⁹⁸ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, C. I, TTK Yay., Ankara 2003, s. 29.

²⁹⁹ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 30.

altında çıkması üzerine yapılmıştı. Azledilen Diyarbakır Defterdarı Mahmud Bey yerine, Erzurum Defterdarı Kara-batak Mehmed Efendi getirildi. Erzurum Defterdarlığı da Sarı Mustafa Efendi'ye verildi. Selânikî, Mehmed Efendi'nin Ferhad Paşa'nın akrabası olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca, 1 Rebiülevvel 1002/25 Kasım 1593 günü, bu hadiseyi teftiş için Ferhad Paşa'nın adamlarından Kâtib Mustafa Çavuş gönderilmiştir. 23 Ramazan 1002/12 Haziran 1594'te, önceden Sinan Paşa'nın kethüdâsı olan Revan Beylerbeyi Mustafa Paşa hakkında şikâyet dilekçeleri gelmesi üzerine, padişahın emri ile beylerbeyi olarak yerine Hüdâverdi Paşa tayin edildi. Gence ve Karabağ Vilayetinin defterdarlığı, eski Diyarbakır Defterdarı Zarif Mehmed Efendi'ye verildi.³⁰⁰

Ferhad Paşa'nın sadaret kaymakamlığı sırasında yeniçerilerin ulûfelerinin verilmesinde sıkıntı yaşanmıştı. Üç ayda bir verilen ulûfeden, recep, şaban ve ramazan aylarına âit olanın hazır edilmesi, donanma hazırlığının maliyeti sebebiyle zorlaşmıştı. Selânikî bu ulûfelerin, Ferhad Paşa'nın tedariki ile verilebildiğini, aksi takdirde mümkün olmadığını kaydetmiştir.³⁰¹

Donanma ve tersane tedariki, çok fazla akçe isteyen, oldukça masraflı bir işti. Tersane emini, bu zahmetli iş için lâzım olan malzemelerin temini ile vazifeliydi. Bununla birlikte, donanmaya gemi inşası için paşaların da ellerini taşın altına koyacaklarına bir misal olarak, Ferhad Paşa'nın serdarlığı sırasında yaşanan şu hadise nakledilebilir. Sultan III. Murad, Cemaziyelevvel 999/Şubat/Mart 1591'de donanma için gemiler yaptırılmasını emretmişti. Sadrazam Sinan Paşa ve Serdar Ferhad Paşa başta olmak üzere paşalar da kendi mallarıyla bu işe iştirak ettiler. Sadrazam Sinan Paşa yedi adet kadirga ve başarda, Serdar Ferhad Paşa beş adet kadirga, Nişancı Mehmed Paşa üç adet kadirga ve Hızır Paşa iki adet kadirga yaptıracaklardı. Rumeli Beylerbeyi, Anadolu Beylerbeyi ve diğer beylerbeyleri ile sancak beylerine de sırasıyla hâllerine göre mal tayin edilmiş ve ardından gerekli yerlere gemilerin siparişi verilmişti. Paşaların niyetleri böyle olmakla birlikte, Cemaziyelahir ayının sonlarında çıkan bir ferman ile “...*tâ ki gemiler Beytûlmâl'den yapılmış ola, kimsenün hakkı olmaya diyü...*” bu iş için verilen akçelerin geri alınması emredilmiştir.³⁰²

³⁰⁰ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 337-339, 375.

³⁰¹ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 375.

³⁰² *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 234.

Ferhad Paşa ve donanma tedariki ile ilgili bir başka hadise de Paşa'nın kaymakamlığı sırasında, 9 Cemaziyelahir 1002/2 Mart 1594 tarihinde yaşanmıştır. Karacı olan ve yeniçeri ağalığından gelen Ferhad Paşa ile bahriyeli bir paşa olan Kapudan Cığalazâde Sinan Paşa arasında yaşanan donanma münakaşasını kaydeden Selânikî, Sinan Paşa'nın Ferhad Paşa'ya karşı sözlerini şu şekilde nakletmiştir:

“Ve evâhir-i cumâdelâhirede Vezîr ve Kapudan Cığala-zâde Sinan Paşa hazretleri, Ferhad Paşa hazretleri evine varup Donanma-yı Hümâyûn çıkmasına müte'allık bî-bâk çok kelâm-ı nâfizde ikdâm u ihtimâm eylediler. «Deryâ seferi esbâbı gayri âlât gibi değildir. Askeri dahi sen bildüğün anladüğün üzre olmaz, fenninde kâmil ü mâhir olmayıcak ana dirlik tevcih olunmaz. Ehli vardur, istihkâksız re'is ve azeb istihdâm olunmak mümkün değildir. Müstahıkk olanların bir yıldan mütecâviz ulûfeleri virilmedi, donanmanın mühimmâtı böyle görülmez, mukayyed değilsin. El-hamdü li'llâh Südde-i sa'âdetde hiç bir mansıbdâ bila-istihkâk istihdâm olunmadım. Harem-i muhteremde pâdişâhlar nazarında sıdk u istikâmetimle hizmet eyledim. Beni serhadd-i mansûrede vezâretle koyup terbiye eyledinse niçe bin kerre burnumdan getürdün» diyüp ref'-i savt-ı a'lâ ile Hüseyinî perdesinde söyleşildi ve halka sebep-i güft ü şinûd oldu. Ve irtesi gün Tersâne-i Âmire emîni Derviş Çelebi'ye mevâcib-i rû'esâ vü azebân için ve sa'ir ihrâcat için vâfir ü müstevfî akçalar rûz-nâme-i hümâyûndan virildi. Ve hâricden dahi virilüp îrâd u masraf oldu.”³⁰³

Serdar Sinan Paşa'nın 1593 tarihinde çıktığı bu Avusturya Seferi'ne asker tedarikinde sıkıntı yaşanmıştı. Bir kısım asker, on iki yıl süren İran savaşlarının ardından Sinan Paşa'nın ısrarı ile vuku bulduğu nakledilen bu sefere gelmekte gönülsüz davranıyordu. Mustafa Akdağ, bu seferin *Anadolu'da doğurduğu karışıklığın*, Celâli isyanlarının ayak seslerinden biri olduğunu kaydetmiştir. Koca Sinan Paşa 1593'de Belgrad'a giderken, uzaklık sebebiyle Anadolu askeri sefere çağrılmamıştı. Lâkin, seferden düşündüğü neticeyi alamayan Sinan Paşa yardım isteyince, 1594 tarihinde ordu tedariki için Anadolu'ya emirler gönderildi. Fakat kapıkulu, ümerâ ve timarlı sipahi gibi dirlik sahibi asker sefere çıkmamak için çeşitli bahaneler ortaya koyuyorlardı. Bu hadiseler Serdar Sinan Paşa ile

³⁰³ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 358. “...Ve taşra Hazîne-i Âmire'den Vezîr-i sâhib-tedbîr Ferhad Paşa hazretleri himmet-i vâlâ-nehmetle dakîka fevt itmeyüp yüz elli yük akça sarf eylediler...” Bu cümlede de görüldüğü üzere, Sadaret Kaymakamı olarak Ferhad Paşa'nın da içinde bulunduğu faaliyetler ve hazırlanan donanma ile Şevval ayında sefere çıkma teşebbüsü için bkz. *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 376-377. Hicri 1003 senesine âit donanma faaliyetine dâir bir kayıt da şu şekildedir: “Ve şehri rebi'ulevvel evâhirinde mukaddemâ Donanma-yı Hümâyûn ihrâcatı için sa'âdetlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri Hazîne-i Enderun'dan yüz altmış yük akça gönderüp bi-tarîkı'l-karz vermişdi buyurulmağın seferden kalanların bedel akçalarından edâ olunmak üzre Ferhad Paşa hazretleri yetmiş iki yük ve elli bin akça Hazîne-i Âmire'den çıkarup vüzerâ-i izâm nazarlarında kiseler add olunup içeri pâye-i serîr-i saltanata irsâl olundu. Fî 25 Rebî'ulevvel, sene 1003.” *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 414-415.

Kaymakam Ferhad Paşa arasında tekrar bir gerginliğe sebep oldu. Zîra Sinan Paşa, askerin kendisine yardıma gelmemesinden Ferhad Paşa'yı mesul tutuyordu. Akdağ'ın kaydettiğine göre;

“...askerin zamanında yetişmemesi yüzünden ordu Avusturya kuvvetlerinin karşısında zor durumlara düşmüştü. Serdar bu yol sorumluluğu Ferhad Paşa'nın kasten ihmaline verdiğiinden, ona acı ve ihtar mahiyetinde bir mektup yazmıştı. Fakat, Ferhad Paşa cevabında, bunu reddederek, askerin yollarda nasıl oyalandıklarını ve cepheye gitmek istemediklerini bildirdi.”

İstanbul'daki Sadaret kaymakamı Ferhad Paşa, seferdeki Sadrazam Serdar Sinan Paşa'ya bir mektup yazarak, *Avusturya seferlerinin, askerlerin sefer mevsimini kasten yollarda, çadırlarda geçirmeyi âdet haline getirmelerinden dolayı uzayıp gittiğini, acı bir dille ifade ediyordu.*³⁰⁴

Ferhad Paşa'nın sadaret kaymakamlığı sırasında, 15/16 Ocak 1595 tarihinde on ikinci Osmanlı padişahı Sultan III. Murad, vefat etti. Valide Sultan'ın, padişahın vefatını, Manisa'daki oğlu Şehzâde Mehmed'e haber verene kadar gizlediği kaydedilmiştir. Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa ile diğer vezirler de buna dâhil edilmektedir. Selânikî, Valide Sultan'ın, padişahın hâli sorulunca, “*El-hamdü li'llâh dahi sağ ve sâlimdür*” şeklinde kaymakam Ferhad Paşa'ya cevap verdiğini nakletmiştir. Padişahın hasta olduğuna dâir rivayetlere karşı, devlet adamları Dîvân'daki işlerin aksamaması için çalışmalarına devam etmişlerdir. Sonrasında Ferhad Paşa da mevzuyu anlamış ve Şehzâde'ye bir *taziye ve tebrik tezkiresi* göndermiştir.³⁰⁵ Na'îmâ, Ferhad Paşa'nın, yeni padişah Sultan III. Mehmed Manisa'dan gelip cülûs edinceye kadar, intizamı sağlamak için bazı faaliyetlerde bulunduğunu nakletmektedir.³⁰⁶ Esasen, halef olarak tahta çıkacak olan sancaktaki şehzâde gelinceye kadar padişahların vefatı umumen gizlenirdi. Sancağa çıkan son

³⁰⁴ Akdağ, 2013, 311n-313, 347. Akdağ, *1593 Avusturya Seferinin Anadolu'da Doğurduğu Büyük Karışıklık* başlığı altında, askerin sefere gitmek istememesinin sebeplerini ve *sefer mevsimini geçirmek için yaptıklarını* kaydetmiştir.

³⁰⁵ *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 425-426; Danişmend, 1972, 142.

³⁰⁶ “Ba'dehû kaymakam Ferhad Paşa istimâ' edip tahsîl-i yakîn için son dîvânda iki hüccet ve telhis irsâl edip çıktıkta yazılan hat padişah hattına taklîd olmakla kendüye yakîn gelip ol gün bilâ-arz birkaç sancaklar tevcih eyledi. Ve ta'ziye ve tehniye-nâme ile bir ağasını gönderdi. Ertesi zindandan birkaç vâcibü'l-izâle çıkarıp tahvîf-i avâm için katl ve lâşelerin i'lân etti. Ve kol gezip zabt u rabta meşgul oldu.” *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 78.

şehzâde olan Manisa Sancakbeyi Şehzâde Mehmed'in cülûsu öncesinde de muhtemelen böyle olmuştu.³⁰⁷

16 Cemaziyelevvel 1003/27 Ocak 1595 Cuma günü, Ferhad Paşa da dahil olmak üzere bütün devlet erkanı, vezirler ve ulemâ, Sultan III. Murad'ın vefatı için taziye ve yeni padişah Sultan III. Mehmed'in cülûsuna biat etmek için Dîvân'a geldiler.³⁰⁸ Hazret-i Eyyûb-i Ensârî türbesindeki kılıç kuşandırma merasiminde, II. Vezir ve Sadaret Kaymakamı olarak Ferhad Paşa da bulunuyordu.³⁰⁹

3.2. İKİNCİ SADRAZAMLIĞI

Sultan III. Mehmed, 27 Ocak 1595 tarihinde tahta çıktığında Sinan Paşa veziriazam ve serdâr-ı ekremdi. Kendisinin Avusturya cephesinde olması sebebiyle sadaret kaymakamlığında ikinci vezir Ferhad Paşa vardı. Padişahın değişmesi, sadrazamın ve seferin serdarının değişmesini de beraberinde getirdi. Sinan Paşa, ikram görmek ve hasmı olan Kaymakam Ferhad Paşa'dan intikam almak ümidindeyken, beklediğinin aksine yeni padişah Ferhad Paşa'ya yakınlık gösterdi. Sinan Paşa, Avusturya muharebelerinin ve çıktığı Eflak Seferi'nin menfî gidişatı dolayısıyla azledildi ve yerine Ferhad Paşa veziriazam tayin edildi. 6 Cemaziyelâhir 1003/16 Şubat 1595 Perşembe günü Sultan III. Mehmed, sadaret mührünü Kapıcılar Kethüdâsı Ahmed Ağa ile Ferhad Paşa'ya gönderdi. Ayrıca, veziriazam olarak isyan hâlindeki Eflak'a sefere gitmesi ferman olundu. Eski mührün kendisinden alınması için de Sinan Paşa'ya adam gönderildi. Paşa, Malkara'ya ferman olunarak sadrazamlıktan azledildiği ve sadrazamlık mührünün Kaymakam Ferhad Paşa'ya verilerek onun veziriazam yapıldığı bildirildi. Ferhad Paşa, böylece 6 Cemaziyelâhir 1003/16 Şubat 1595'de ikinci kez sadaret makamına gelmiş oldu.³¹⁰ O sırada Belgrad'da kışlayan Sinan Paşa, orduyu Serdar Kaymakamı

³⁰⁷ Zinkeisen, 2011, 426.

³⁰⁸ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 434-435.

³⁰⁹ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 54. "Bin yüz cümâde'l-ülâsında esnâ-yı cülûs-ı hümayûnda kâ'im-makâm-ı sadr-ı sadâret-i 'uzmâ bulunmağın selefi Sinân Paşa'ya hayru'l-halef olup..." *Hadikatü'l Vüzerâ*, 2013, 82.

³¹⁰ *Hasan Bey-Zâde Târîhi*, III, 2004, 438-439; *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 448; *Târîh-i Na'imâ*, I, 2007, 86; *Künhü'l-Ahbâr*, 2000, 245; *Uzunçarşılı*, III/II, 2011, 348; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 444; *Fezleke*, 2007, 268; *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518. Reyhanlı'nın, "Sultan Murad'ın ölümü ve III. Mehmed'in tahta çıkışının hikayesini anlatan, Salamon adında Yahudi bir doktorun, İngiliz elçisi Barton'a gönderdiği İtalyanca rapor, aynı yıllarda İstanbul'da bulunan Venedik balyosu Marco Venier'in raporları ve Osmanlı kaynakları ile bazı noktalarda uyumsuzluk da belge niteliği ve dramatik anlatımı yönünden ilginçtir." notuyla naklettiği bir metinde, babasının vefatı sonrası İstanbul'a gelen Sultan III. Mehmed'in *Lala (Ferhad Paşa)* ile birlikte saraya girdiği, cenaze ve cülûs işleri sonrasında da *hocası Lala Ferhad Paşa'yı* vezir yaparak, *imparatorluğun bütün gelirinin ve gümrüğünün sorumluluğunu* ona verdiği kaydedilmiştir. Tülay Reyhanlı, 1983, 62-63. Burada

Satırcı Mehmed Paşa'ya teslim edip kendisine emredildiği üzere Malkara'ya gitti. Böylece, İran seferleriyle ün kazanan Ferhad Paşa'nın önüne geçmek isteğiyle bu sefere çıktığı kaydedilen³¹¹ Paşa, bu arzusu hilâfına bir neticeyle geri dönüyordu.

3.2.1. Eflak Seferi

Osmanlı ordusunun Avusturya cephesindeki faaliyetleri sürerken, güneydeki *haraca tâbi* ülkeler Boğdan, Eflak ve Erdel'in isyanı, devlet için daha tehlikeli bir hâl ortaya çıkarmıştı. Çünkü bu ülkelerin voyvodaları *Erdelli Sigismund*, *Boğdanlı Aron* ve *Eflaklı Mihail*, Osmanlılara saldırılarının ardından *Kayser Rudolf* 'la ittifak yoluna gireceklerdi.³¹² Peçevî İbrahim Efendi, Serdar Sinan Paşa'nın, yaptığı yanlışlar üzerine Üngürüs seferini uzattığını ve ayrıca isyan çıkmasına sebebiyet verdiğini ifade ettikten sonra, Erdel, Eflak ve Boğdan'ın, Osmanlı'nın Avusturya Seferi karşısındaki ittifaka katılmak maksadıyla isyana karar verdiklerini ve Tuna kıyılarındaki yerlere saldırdıklarını kaydetmiştir. Ferhad Paşa, isyanı açığa çıkıp kendisini ikaz için gönderilenleri geri çeviren voyvodaya karşı yardım istenmesi üzerine Mustafa Paşa'yı gönderdi. Fakat, o esnâda Yanık seferinden dönen ve yakında olan Gazi Giray Han'ın yardımını beklemeden asilerin üzerine gidilince mağlup olundu. Mustafa Paşa da şehit oldu. Sonrasında isyan daha da alevlendi.³¹³

Esasen, Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda Eflak'ta kuvvetli bir nüfûzu vardı.³¹⁴ Lâkin buna rağmen tâbi olduğu Osmanlı Devleti'ne âsi olan Eflak voyvodası Mihail, önce Yergöğü'ye, sonra da Rusçuk'a saldırmış ve halkı kılıçtan geçirmişti. Halk, Rusçuk'u terk etmek zorunda kalmış, Pravadi ve Balkan içlerine doğru uzaklaşmışlardı. Mihail ve askerleri, kış mevsiminin başında, buz tutan Tuna Nehri'ni geçerek, Rusçuk, Tutrakan, Zıştovi, Rahova, Silistre ve Hırsova beldelerini yaktılar. Bunun üzerine İstanbul'a *feryatçılar*³¹⁵ geldi. Padişaha, Eflak'ta Mihail kumandasında asilerin Tuna'dan geçerek Rusçuk'a ve civar yerlere saldırdıkları ve halkın zayıyatı arzedildi. Selânikî, 11-21 Rebiülevvel 1003/24

Ferhad Paşa hakkında, devrin metinlerinde hemen hiç rastlanmayan *Lala/Hoca* tabiri kullanıldığı görülmektedir. Ferhad Paşa'nın o esnâda sadaret kaymakamı olması hasebiyle yeni padişah ve diğer devlet meseleleriyle yakından alakadar olması tabiidir.

³¹¹ Cezar, 2011, 1593.

³¹² Zinkeisen, 2011, 426; Braudel, 1990, 372. Halil İnalcık, *papanın Osmanlılara karşı bir haçlı ittifakı meydana getirdiğini ve Erdel (Transilvanya), Eflak, Boğdan ve Lehistan'a bağlı Dinyeper Kazakları'nın bu ittifaka dahil olduklarını* kaydetmiştir. İnalcık, 2014, 186.

³¹³ *Peçevî Tarihi*, 1992, 144-147.

³¹⁴ Kemal Karpat, "Eflak", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 468.

³¹⁵ *Kuşatılmış bir askerî kuvvetten yardım istemek için gelen haberci*. Ayverdi, I, 943.

Kasım-4 Aralık 1594 tarihli kayıtlarında isyanı ve sonrasında yaşananları anlatmıştır.³¹⁶ Eflak voyvodasının isyanı ile yaşananların haberi üzerine padişah bir hatt-ı şerif çıkararak “*Kâyim-makâm’a Eflâk seferi lâzım ve mühimdir. Bizzât hâzır olup, rûz-i hıızırda ‘azîmet edesin*”³¹⁷ emriyle, Sadrazam Ferhad Paşa’yı Eflâk seferi için serdar-ı ekrem tayin etti.³¹⁸

12 Şaban 1003/22 Nisan 1595 günü, Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Ferhad Paşa, Avusturya ile muharebe devam ederken ayrıca Eflak, Boğdan ve Erdel beylerinin de isyan etmeleri üzerine, seferin nereye yapılması gerektiğine tek başına karar vermemek için padişahın izni ile evinde bir istişare toplantısı yaptı. Selânikî’nin kaydettiğine göre, İbrahim Paşa, Cerrâh Mehmed Paşa, Kapudan Halil Paşa, Hadım Hasan Paşa, Lala Mehmed Paşa, Rumeli Kazaskeri Abdülbâkî Efendi, Anadolu Kazaskeri Ebusu‘ûd-zâde Mustafa Efendi, Mîr-tevkî‘î Hamza Paşa, Baş-defterdâr Hasan Efendi, Anadolu Defterdârı Mahmud Efendi, Şıkk-ı sâni Defterdârı Derviş Efendi, Tuna Defterdârı Mustafa Efendi, Yeniçeriler Ağası Ahmed Ağa, Rikâb-ı hümâyûn Ağaları, Bölük-ağaları ve Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi oradaydılar. Ferhad Paşa, “*Küffâr-ı hâksârın kangısı üstine varılmak münâsibdir*” diye sordu. İbrahim Paşa ile Mehmed Paşa, Budun’a gidilmesinin daha iyi olacağını, Eflak ve Boğdan’ın ise serdar ve asker tayini ile korunabileceğini söylediler. Kapudan Halil Paşa ise, Eflak ve Boğdan’daki karışıklığın ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu ifade etti. Ferhad Paşa da bu fikirde olmakla beraber diğer paşalara da sordu. Ortaya konulan teklifleri dinleyen Serdar Ferhad Paşa, en son Molla Efendi’nin, zaman ve yer itibarıyla yakın tarafa doğru meyledilmesinin ve isyankâr halkın fesadının Müslümanlar üzerinden bertaraf edilmesinin daha münasip ve ehemmiyetli olduğuna dâir sözleri üzerine Eflak ve Boğdan’a gidilmesine karar verdi. Böylece önce isyanlar bastırılacak ve sonrasında Avusturya’ya sefere gidilebilecekti.³¹⁹

Ferhad Paşa, sefer hazırlıkları ile meşgul olduğu esnâda, Selânikî’nin kaydettiğine göre, 14 Şaban 1003/24 Nisan 1595 günü³²⁰ Padişah Dîvânı’ndan

³¹⁶ Fezleke, 2007, 269; Tarih-i Selânikî, I, 1999, 409-410.

³¹⁷ Topçular Kâtibi Tarihi, 2003, 55.

³¹⁸ Peçevî Tarihi, 1992, 153-154. “...sefer-i Eflâk’a ref’-i livâ-yı lâmi‘u‘l-işrâk eyledi.” Hadîkatü’l Vüzerâ, 2013, 82.

³¹⁹ “*Karîbine atfevlâdur mes’eleşi üzre isyân u tuğyân iden ra‘iyyetün fesâdını ehl-i İslâm üstinden def’-i şerr u şûr itmek harbî kâfirden ehemdür*” Tarih-i Selânikî, II, 1999, 467-468.

³²⁰ Na‘imâ ve Mehmed B. Mehmed, günü 12 Şaban olarak kaydetmişlerdir. Târih-i Na‘imâ, I, 2007, 88; Nuhbetü’t-Tevârih, 2000, 444.

kendi sarayına dönerken *Bölük-halkı*³²¹ ile aralarında *cülûs in ‘âmî*³²² meselesi çıktı ve Paşa, bir sipahi ayaklanmasıyla karşı karşıya kaldı. Sayıları bini aşan kuloğulları, Gence’de muhafaza için üç yıllık bölük şartıyla kaldıklarını söyleyerek ulûfe ve inamlarını istiyorlardı. Ferhad Paşa, taleplerini görevli oldukları yerden, Gence ve Tebriz hazinesinden alabileceklerini, fermanın böyle olduğunu söyledi. Bölük-halkı ısrarcı olunca, onların sefere gitmemek için böyle davrandıklarını, durumu padişaha arzettiğini ve onun da inam, ulûfe ve cülûs terakkilerini seferde vermesini söylediğini ve sefere gitmeleri gerektiğini ifade etti. Paşa, askerin kendisini zorlaması üzerine; “*Siz bilâ-emr serhaddi ve serdâr hazretlerini bırağup, düşmeni dîn hareket idüp, ehl-i İslâm memleketini küffâr-ı hâksâra ayaklatdurmağa sebeb ü bâis oldunuz. Irz-ı dîn ü devleti pâymâl itmek istersüz ülü’l-emriin hükmünü tutmayup, emrine itâ’at itmeyenün hâli nice olur. Varun istersenüz ulemâ-i dînden fetvâ itdürün*” dedi. Bu söz üzerine, sipahilerden de destek alarak Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi’ye gittiler ve “*Sadria’zam Ferhad Paşa bize avratlarımız boşdur ve kendünüz kâfirlersiniz didi*” diyerek Paşa’yı şikayet ettiler. Şeyhülislâmın tavsiyeleriyle de sakinleşmeyen bölük-halkı, onun da aleyhine döndüler. Ertesi gün, devam eden karışıklığı yatıştırmak için yapılan teşebbüsler de netice vermedi. Yeniçeriler ulûfelerini almış fakat sipahiler Ferhad Paşa’nın başını isteyerek baş kaldırmışlardı. Bölük-halkının kendileri için hazırlanan ulûfeleri almamaları ve taşkınlık yapmaları üzerine hadise daha da büyüdü. Bunun üzerine Ferhad Paşa, padişaha bir telhis yazdı. Telhisinde, sözlerinin padişahın emrine uymayanlara olduğunu, kendisinin gönderilmesiyle vezirlerin azalmayacağını fakat buna izin verildiği takdirde bu hâlin her defasında tekrarlayacağını ifade etti. Ayrıca, meselenin hâlli için başvurulacak çare olarak da yeniçeri ağasına emir vermek sûretiyle fitnecilere müdahale edilmesi gerektiğini söylüyor ve müsaade istiyordu. Böylece haberdar olan Sultan III. Mehmed, yeniçeri ağasına, gittikçe artan bu fitnenin ortadan kaldırılmasını emretti. Yeniçeriler gidişata el atmadan önce, sipahiler, kendileriyle konuşmaya gelen vezirlerle, Anadolu ve Rumeli

³²¹ Selânikî, buradaki Bölük-halkını; “Yanık kal’ası seferinden İstanbul’a gelen” şeklinde, Peçevî ve Na’imâ ise; “Gence kal’asında üç sene kapanup muhâfaza hizmetini edâ ettikten sonra bölüğe mülhak olmak şartıyla edâ’-i hizmet edip gelen” olarak kaydetmişlerdir. *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 468; *Peçevî Tarihi*, 1992, 154; *Târih-i Na’imâ*, I, 2007, 88.

³²² *Yeni padişahın cülûsu münasebetiyle yeniçerilerle devlet adamlarına verdiği atıyye ve terakkî*. Pakalın, I, 1993, 316.

kazaskerlerini taşıdılar. Bunun üzerine, yeniçerilerin müdahalesiyle³²³ dağıtıldılar. Yaşanan bu kargaşaya, Koca Sinan Paşa ve Cığalazâde Sinan Paşa'nın maiyetindekilerin sebep olduğu ifade edilmiş ve bunun üzerine Sinan Paşa Malkara'ya, Cığalazâde Karahisar'a, Siyavuş Paşa da Konya'ya gönderilmiştir. Sinan Paşa'nın sürgünü öncesinde gözlerine mil çekilmesi için ferman çıkmıştı. Fakat Ferhad Paşa, yakın dostlarının, bunun kötü bir âdete yol açabileceği, bundan sonrası için emsâl teşkil edebileceği yönündeki tavsiyeleri üzerine, sadece sürgün edilmesini kâfi görerek fermandaki emrin icrasının önüne geçmiştir.³²⁴

Ferhad Paşa, sefer için gerekli hazırlıklara başlamıştı.³²⁵ Bu çerçevede, “Yeniçeri ocağından Yeniçeri Ağası'n, İstanbul'da zabta kâdirdir” denilerek Yeniçeri Ağası Yemişçi Hasan Ağa İstanbul'da bırakılarak sefere iştirak ettirilmedi. Zağarcıbaşı³²⁶, zâbitlerle yedi bin nefer yeniçerinin başına tayin edildi.³²⁷ Ayrıca, Karadeniz ve Tuna yoluyla Rusçuk'a gönderilmesi için on kadırgaya top ve mühimmat yüklendi. Ferhad Paşa'nın ordusuna, Rumeli'den katılacak askerlerin haricinde geriden de asker gönderilecekti.³²⁸

Veziriazam Ferhad Paşa, recep ayının başlarında sefer tedarikini hazırlayıp orduyu şehirden çıkardı. Ordu, Davud Paşa Sahrası'nda konakladı.³²⁹ Kendisi de

³²³ Yeniçerilere bu hizmetleri sebebiyle, 100 bin akçe mükâfat verilmiş, ağa ve kethüdalarından on tanesine hilatler gönderilmiştir. *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 445.

³²⁴ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 468-471, 473; *Peçevî Tarihi*, 1992, 154-156; *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 88-90; *Kühû'l-Ahbâr*, 2000, 245; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 444-445; *Fezleke*, 2007, 269-270. “Ve Dîvân dağıldı Ferhad Paşa binüp sarayına geldi. Ve dahi tefekkür edip, tahrik-i eşkıyâya bâ'is kendinin düşmanı Koca Sinan Paşa ile Cığala-zâde Sinan Paşa hevâdârları olmasına cezm ve arz edip, Sinan Paşa hakkında gözüne mil çekilüp Kara Hisar'a iclâ olunup sâ'irlerinin dahi haklarından gelinmek için ferman-ı padişahî sudûr edip ol tedârûke azîmet ettikte ba'zı ukalâ mahremeleri ve ağaları nush edip “Bu sünnet-i seyyi'e emsâle cereyân edip akrâna sirâyet eder” deyü meyl-i kaziyesinden ferâgat ricâ ettiklerinde Sinan Paşa'yı Malgara'ya ve Cığala-zâde'yi Kara Hisar'a iclâ ile iktifâ ettirdiler. Ve “Bâ'is-i fitnedir” deyü Siyavuş Paşa'yı Konya'ya nefy edip sâ'ir mazınne-i töhmet olan vesâ'it-i şer-i şûra cezâları verilip fitne bi'l-küllîyye mündefî' oldu.” *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 89-90.

³²⁵ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 55. Vezir Cafer Paşa'ya hüküm: “...sen hin-i tedbir ve tedarîğe mâlik olub serhadlerde vaki' olan ihtilâli ıslah idüb ba'is-i intizama mülk-i millet olduğu necilden hâlâ Rum-ili'nde ihtilâl üzerine olan vilâyet-i Boğdan muhafazasına muaccelen gelüb düstur-ı Ekrem müşir-i efhem vezir-i azam serdâr Ferhad Paşa'ya mülâki olub...” Muhammed Uğurlu, 73 *Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (121-276)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Cilt I), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2018, s. 92-93, hk. 386.

³²⁶ *Kethüdâdan sonra yeniçeri ocağının en yüksek rütbeli ağalarından olan altmış dördüncü yeniçeri ortasının kumandanı*. Ayverdi, III, 2005, 3467.

³²⁷ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 56.

³²⁸ Danişmend, 1972, 145; Cezar, 2011, 1609.

³²⁹ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 58.

recebin ortalarında çıkmayı düşünürken müneccimlerin; “*Kırân-ı nahseyn*”³³⁰ *vardur zihnâr*” ikazı ve “*Göç, şehr-i şa‘bânun on yedinci gününde mübârekdür*” demeleri üzerine Paşa’nın çıkışı ertelendi.³³¹ Ferhad Paşa, Davud Paşa’da sekiz gün kaldı. Yeniçeri Ağası Yemişçi Hasan Ağa’ya, Anadolu ve Rumeli’deki yeniçeri serdarlarına haber gönderilmesini, Eflak Seferi’ne ve Budun tarafına gitmeye memur edilen yeniçerilerin hepsinin sevk edilmesini tembih etti. Ardından, “İnşâ‘allâhü Te‘âlâ Eflâk keferesinin haklarından gelindikten sonra, Üngürüs seferine ‘azîmet olundukda, Yeniçeri Ağası dahi Belgrad’a hâzır olur” dedi. Bu sözleriyle de Eflak’taki isyanı bastırdıktan sonrası için yaptığı planını haber veriyordu. Zîra Ferhad Paşa’nın, Tuna’da köprü inşası esnâsındaki kayıtlarda rastlanıldığı üzere, dört bölük Üngürüs Seferi’ne memur edilmişti. Kışladıktan sonra baharda Belgrad’da toplanılması ve Veziriazam Ferhad Paşa’nın da Eflak’da Mihal’in isyanını bastırmasının ardından Belgrad’a gideceği tahmin ediliyordu.³³²

Ferhad Paşa, Eflak Seferi’ne çıkmadan önce 17 Şaban 1003/27 Nisan 1595 Perşembe günü saraya gelip padişah ile görüştü. Devlet erkânıyla bir ziyafet tertip edilip dualar edildi.³³³ Paşa, Ramazan ayının başında³³⁴ ordu ile birlikte Eflak’a doğru yola çıktı.³³⁵ Bu arada Ferhad Paşa Edirne’de iken, isyan eden Eflak ve Boğdan prenslikleri eyalet yapılarak Eflak, Satırcı Mehmed Paşa’ya, Boğdan ise Şirvan Beylerbeyi Cafer Paşa’ya tevdi edilmişti.³³⁶

3.2.2. Sadarettin Azli

Ferhad Paşa, sefer hazırlıklarını tamamlayarak 27 Nisan 1594 günü Edirnekapı’dan ordu ile beraber hareket ederek önce Davud Paşa Çayırı’na sonra da oradan hareketle Hezargrad civarına gelmişti. Paşa’nın yanındaki asker az miktardaydı. Sefer için memur olan asker gelmeyince, Paşa harekete geçemedi. Bu arada, bunu öne süren Sinan Paşa taraftarları, Serdar’ı muvaffak olmamakla itham

³³⁰ *Merih ile Zühal’in aynı burcun herhangi bir derecesinde bulunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu iki seyyarenin bu şekilde birleşmesi uğursuzluk alâmeti sayılır. Bundan dolayı eskiler bu zamanda yapılan şeyleri uğursuz sayarak yapmazlardı.* Pakalın, II, 1993, 268.

³³¹ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 460.

³³² *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 59, 66.

³³³ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 474. “Paşa-yı mûmâ-ileyh kemâl-i i‘zâz ve ikrâm ile huzûr-ı pâdişâhiye girüb, ahvâl-i memleket ve asker ve düşmen ne ise mükâleme ve müşâvere olunduktan sonra girânâyê hil‘atler ile teşrif olunub, taşra çıkdı.” *Nuhbetü’t-Tevârih*, 2000, 446.

³³⁴ “...gur-re-i garrâ-i ramazânü’l-mübârekün irtesi cum’a gün...” *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 475.

³³⁵ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 475.

³³⁶ Danişmend, 1972, 146; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 3, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s. 262.

ediyorlardı. Bunun yanında Serdar Ferhad Paşa, ordunun Eflak muharebelerindeki merkezi olan Rusçuk'a geçmiş ve Tuna Nehri üzerine köprü inşasına³³⁷ başlamıştı. Bu köprü, *Bulgar kıyısını Yergöğü açıklarındaki Tuna Adası ile birleştirecekti*. Ferhad Paşa, Haziran'da Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa'yla Rusçuk'ta bir araya gelmişti.³³⁸ Zahire için, Belgrad'da Nüzül Emini olan Ali Çavuş'a emir göndermişti. Zahire ve mühimmat temini ile Satırcı Mehmed Paşa memurdu. Zahire, Tuna Nehri üzerinden şaykalar ve gemilerle Budun tarafına gönderilecekti. *Defterdâr-ı sâbık* İbrahim Efendi de Belgrad'da hazine işlerine memur edilmişti.³³⁹ Ferhad Paşa, İstanbul'a da haber göndererek sefer için kaydedilen askerin gelmediğini ifade ediyordu. Selânikî, 20 Ramazan 1003/29 Mayıs 1595 tarihinde, Serdar Ferhad Paşa'nın yanındaki askeri tahkik etmek için gidenlerin, onun Hezargrad'da gelecek askerleri beklediği, kalabalık düşmana mukâbil, askerin az olduğu ve paşanın sertliğine rağmen emrine itaat edilmediği minvalinde haberler getirdiklerini ve imkân buldukça bu söylentileri menfî mânâda hikâye ettiklerini nakletmiştir.³⁴⁰ Bu arada, Şevval'in üçüncü günü Tuna taraflarından düşmanın istilasını sebebiyle yaşadıkları sıkıntıyı anlatmak ve yardım istemek için gelenler olmuştu. Selânikî, Serdar Ferhad Paşa'nın, askeri sefere memur edip meseleyi halletmeye çalışmasına rağmen oradaki karışıklığın üstesinden gelinememesinin sebebini, yeniçerilerin emre itaatsizliği ve ocağın bozulması olarak kaydetmiştir.³⁴¹ Bütün bunlar dâhilinde Ferhad Paşa vazifeden azledildi. Vezaret mührü tekrar Sinan Paşa'ya verildi.³⁴²

Bu yaşananlara İbrahim Paşa'nın tavrının sebep olduğu da öne sürülmüştür. Sadrazam Ferhad Paşa'nın Eflak serdarlığı sebebiyle, ikinci vezir İbrahim Paşa sadaret kaymakamlığına getirilmişti. Sefer yolunda, yardım için padişaha arzlar

³³⁷ “Ba'dehû enhâr-ı Tuna'dan donbaz gemileri ve cisir keresteleri envâ'ından Rusçuk İskeleyi'nde hazır idi. ...Serdâr-ı a'zam bizzât Tuna sevâhilinde oturup, orduyu getürdüp, kapu-kulları ağaları ve Mîr-i mîran-ı Rumeli ve mîrlivâları ile mukaddemâ adaya cisir bağlanup, mi'mâr u neccârlar ve haddâdân ve yeniçeri ocağından mi'mârları da'vet etdiler.” *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 64.

³³⁸ Jorga, 2009, 263.

³³⁹ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 66.

³⁴⁰ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 480.

³⁴¹ “...Serdâr-ı vekîl-i saltanat olana dil uzadup el uzatmağa bahâne isterler. Emrine ve nehyine mutî' u munkâd olmayup, a'dâ-i dîni koyup, re'âyâ-yı memleketi yakup yandurup harâb u yebâb iderler...” *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 481-483.

³⁴² *Künhü'l-Ahbâr*, 2000, 247; *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 446; *Fezleke*, 2007, 270-271. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Sinan Paşa'nın sadarete gelmesi için çıkarılan hattı şu şekilde kaydetmiştir: “Ale'l-acele Eflâk üzerine Serdâr olup, itmâm-ı hizmetten sonra Üngürüs ve Budun câniblerine varup, kefare-i fecerenin haklarından gelüp, Devlet-i 'aliyye'de emekdâr ve müdebbir, ihtiyâr, ecdâd-ı 'izâmıma hizmet etmişsin” *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 67.

gönderen Ferhad Paşa, yanındaki askerin az ve bitkin olduğunu bildiriyordu. Lâkin Ferhat Paşa'ya taraftar olmadığı söylenen İbrahim Paşa, sefer için serdarın istediği asker ve mühimmatın ulaştırılmasından kaçındı. Padişaha, bunun sebebinin askerin Ferhad Paşa'yı istememesi olduğunu söyleyen İbrahim Paşa'nın bu tavrı, Koca Sinan Paşa'ya olan yakınlığı ile irtibatlandırılmıştır.³⁴³ Nicolae Jorga, Damat İbrahim Paşa'nın nüfuzunu kullanmak suretiyle, Koca Sinan Paşa'nın devlet ve savaşın idaresini tekrar aldığını kaydetmiştir.³⁴⁴ Sinan Paşa'nın, Ferhad Paşa'yı gözden düşürmek için yaptıkları, Paşa'nın Eflak Seferi'ne de tesir etti. Sefer öncesi, Gence muhafazasından alacaklı olduklarını söyleyen sipahilerin, yeniçeriler eliyle dağıtılması sebebiyle yeniçeri-sipahi gerginliğinin tekrar gün yüzüne çıkması, sefer esnâsında Ferhad Paşa ile asker ve merkez arasındaki kopukluk, İbrahim Paşa'nın sefer için ihtiyaç duyulan askerin naklini geciktirmesi, askerin paşaların taraftarlığında karşıt gruplara ayrılması gibi hadiselerin arkasında Sinan Paşa'nın adı dile getirilmiştir. Bütün yapılanlarla birlikte askerin başındaki sadrazamın azledilmesinin yolunu açmaları, esasen Eflak Seferi'nin neticesini de daha sefer başlamadan açık ediyordu.³⁴⁵ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş* adlı kitabında, bu noktadaki kanaatini şu şekilde ifade etmiştir:

“İster birliklerin doğal eğilimlerinden (Tatar, tımarlı veya paralı asker), isterse de hiziplerarası çatışmalar ve düzenli ordu safları içerisindeki liderlik çekişmelerinden kaynaklansın, şu veya bu kaynaktan türemiş bölünmelerin ordunun performansını etkileyen başlıca faktör olduğudur. Bu tür sürtüşmeler, her zaman çok açık ve hatta fark edilebilir olmamakla birlikte, çoğu zaman çok ciddi operasyonel sonuçlar doğurmaktaydı. Hem gizli kalmış kıskançlıkların, çoğunlukla da daha açık ve özellikle de öfkeden doğan düşmanlıkların sonucu olarak, ordunun hızlı ve kesin sonuç alması için şart olan, tartışmasız amaç birliği ve tam bir adanmışlık duygusuyla savaşa girmesi çok enderdi.”³⁴⁶

Koca Sinan Paşa, tekrar geldiği veziriazamlığında bu defa daha âşikâr bir şekilde Ferhad Paşa'yı, maiyetini ve tayin ettiği kişileri tasfiye etmeye koyuldu. Önce, 8 Temmuz günü yapılan Dîvân'da, Ferhad Paşa'nın reisülküttaplığını da yapan Lâmi Ali Çelebi azledilip Yahya Çelebi yeniden reisülküttaplığa tayin edildi. Sinan Paşa'nın bu Dîvân sonrası padişahın huzuruna çıktığı ve Ferhad Paşa ile alâkalı kararın, onun iknası ile bu esnâda verildiği düşünülmektedir. Çünkü hemen

³⁴³ *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 90-91; *Peçevî Tarihi*, 1992, 156-157.

³⁴⁴ Jorga, 2009, 264.

³⁴⁵ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 163-164.

³⁴⁶ Murphey, 2007, 164-165.

ardından, 3 Zilkade/10 Temmuz günü Kapıcılar Kethüdâsı Ahmed Ağa, Ferhad Paşa'nın peşine gönderilmiştir. Bu arada 4 Zilkade 1003/11 Temmuz 1595 tarihinde, Ferhad Paşa'nın maiyetinden Yedikule'ye hapsedilenler oldu. Kapı Kethüdâsı Cafer Kethüdâ, Kapıcıbaşı Hürrem Ağa ve mektupçusu Nurullah Çavuş, bunlardandı. Ayrıca, Önal'ın kaydettiği şekliyle; "Erzurum Defterdarı olan Zâl Mahmud Paşazâde Hüseyin Ağa vilayetin tahriri sebebiyle bazı erbâb-ı timarın şikâyeti bahanesiyle Ferhad Paşa'ya tâbidir denilerek Çavuşbaşı Çoban Süleyman Ağa'nın hapsine verildi." İlave olarak, Sinan Paşa, Ferhad Paşa'nın daha evvel yaptığı tevcihatlara *garaz karıştırdığı* iddiasını padişaha arzetti ve bunları feshettirdi.³⁴⁷

Böylece, Şevval 1003/Haziran 1595'de ikinci kez sadaretten azledilen³⁴⁸ Ferhad Paşa, iki sadaretinin müddeti takrîbî on dört ay vazifede kalmış oldu.³⁴⁹ Sultan III. Mehmed, Malkara'daki Sinan Paşa'yı İstanbul'a çağırıp yeniden sadrazam tayin etti.³⁵⁰ Selânikî, yeni Sadrazam Sinan Paşa'nın 13 Zilkade 1003/20 Temmuz 1595 tarihinde, eski serdar Ferhad Paşa'nın üstüne "*Ve yâ vilâyet-i Eflâk*" diyerek gittiğini kaydetmiştir.³⁵¹

3.3. VEFÂTI

Ferhad Paşa'nın, voyvoda Mihaîl'i tedip için çıktığı seferde, Eflak'a ulaşmak için köprü inşası ile meşgulken İstanbul'da aleyhindeki konuşmalar ve Eflak voyvodası ile anlaştığı şeklinde dedikodular çıkarılması neticesinde azledilmesi, idamına kadar giden vakalar dizisinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.³⁵² Selânikî, Sinan Paşa'nın, Eflak Seferi'nde yaşanan sıkıntılar ve askerın sefere gelmemesinin sebebi olarak Ferhad Paşa'yı göstermesi, aldığı tedbirlerin yanlış olduğundan ve bir *mühürlü mektuptan* bahsetmek suretiyle padişahı tahrik ederek paşanın ölümüne sebep olmuş olabileceğini kaydetmiştir.³⁵³ Müellif ayrıca, devletin içinde

³⁴⁷ Ferhad Paşa'nın adamları, Sinan Paşa'nın azlinin ardından, Altıncı Vezir Lala Tekeli Mehmed Paşa'nın veziriazam tayin edilmesiyle serbest bırakılmışlardır. Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 110-111, 115.

³⁴⁸ *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518.

³⁴⁹ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 349.

³⁵⁰ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 487-488; *Târih-i Na'îmâ*, I, 2007, 92; Uğurlu, 73 Numaralı Mühimme, 2018, 210, hk. 593.

³⁵¹ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 496.

³⁵² *Fezleke*, 2007, 272; *Netâyic ül-vukuât*, 1992, 169-170; Uzunçarşılı, III/II, 2011, 348.

³⁵³ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 528. "Osmanlı Devletinin muamelâtının en önemli bölümünün kaydedildiği mühimme defterlerinde ise mühim kişilerin katl fermanlarının suretlerine rastlanmamaktadır. ...1595 yılında katledilen sabık Vezir-i Âzam Ferhat Paşa'nın... katl fermanları,

bulunduğu böyle karışık bir zamanda bu yaşananlar sebebiyle iki devlet adamını sert bir şekilde tenkit etmiştir:

“Hergiz devlet-i İslâmiyye’de ve bir saltanatda görülmüş ve işidilmiş değildir ki gazâ yüzünde a’dâ-i dîn ehl-i İslâma böyle ihânet ü hakâret itmekde iken iki serdâr-ı zî-şevket ü haşmet garaz-ı nefis ile İslâm içinde biri birine düşüp, düşmen-i dîn-i la’în hakkında idecek re’y ü tedbîr ve tedârûki keyd ü mekre sarf eyleyüp, bî-sebât u fânî devletin zevâline kasd u sa’y idüp, bunlar sebebiyle ortada nice ehl-i ırz Müslimânun dirliği ve başı gidüp pâyâmâl olmadadır. Azîz-i zü-intikâm satvet-i kâhiresiyle haklarından gele. Nâmûs-ı devlet bu iki nâ-insâf vâsıtasıyla a’dâ-i dîn ü millet diline düşüp, dâstân-ı âlem olmadadır.”³⁵⁴

Sinan Paşa sadrazam olduktan sonra, Ferhad Paşa’ya düşmanla müttefiklik atfederek öldürülmesi için Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi’den fetvâ almıştı. Sultan III. Mehmed devrinin bizzat şahidi olup, yaşananlara dâir detaylı bilgiler veren Hasan Beyzâde Ahmed Paşa³⁵⁵, Sinan Paşa’nın fetvayı, “*Mihal-i bed-fi’âl ile adû-yı [dîn ü] devlet olmada hem-hâldür ve Memâlik-i İslâmiyye’ye zarar u gezend irişmeğe müsâmahada mürtekib-i küfr ü dalâldür*” diyerek aldığını nakletmektedir. Paşa, bu işi yerine getirmesi için de Kapıcılar Kethüdâsı Ahmed Ağa’yı vazîfelendirmişti (3 Zilkade 1003/10 Temmuz 1595³⁵⁶). Zilkade ayının başında bir pazartesi günü, seksen kapıcı ile birlikte, fetvanın gereğini yapması ve sadaret mührünü alıp gelmesi için Serdar Ferhad Paşa’ya gitmesi emredildi. Salı sabahı yola çıktılar. Kendilerine on iki gün mühlet verilmişti. Eflak’a vali tayin edilen Satırcı Mehmed Paşa’ya da Kethüdâ’ya yardımcı olması için emir ulaştırıldı. Başka bir emirle de hazine, cephaneye ve sâir mühimmatı alması söylendi. Ferhad Paşa’nın adamları onlardan önce Rusçuk’ta köprü tamiri ile meşgul olan Paşa’ya ulaşarak haberi kendisine verdiler.³⁵⁷ Bu üzüntü veren habere mukâbil Paşa; “*Dîvân edip taraf-ı devlete âcilen gitmek lâzım oldu*” diyerek İstanbul’a dönmeye karar verdi. Adamlarını³⁵⁸ toplayıp ordu-yı hümayunu, sadaret mührünü ve Satırcı Mehmed Paşa’dan diğer istenilenleri, ona gizlice teslim etti ve kendisine tâbi

ait oldukları yılların mühimme defterlerine geçmemiştir.” Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1963, s. 5-6.

³⁵⁴ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 500.

³⁵⁵ Nezihi Aykut, “Hasan Beyzâde Ahmed Paşa”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 364. (363-364)

³⁵⁶ Önal, 2012, 110.

³⁵⁷ “...Ferhad Paşa’yı basmak mukarrer olacak asker-i İslâmın müteedeyyin ehl-i insâfî mukaddem yetişüp “Devletlû, karâr zemânı değildir ne turursun, leşker-i muhâlif geldi göçmek gereksin. Ve illâ âteş-i harb-i fitne işti’âl buldı” demekle ağırından ayrılıp...” *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 499.

³⁵⁸ Topçular Kâtibi Tarihi’nde kaydedildiği göre; “Ve cevâ niblerinde olan Baş-defterdâr Hasan Efendi ve Re’îsülküttâb Lââm ‘Ali Efendi ve Nu’mân Efendi ve Tezkireci Okçu-zâde ve kethudâları ve Çavuş-başı ve cemî’ tevâbî’âtı ve sâyir hüddâmları süvârî olup...” *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 69-70.

olanlarla birlikte ihtiyatlı bir şekilde ve tebdil-i kıyafet İstanbul'a doğru yola çıktı. Ahmed Ağa Rusçuk'a geldiğinde Ferhad Paşa'nın oradan iki gün önce ayrıldığını öğrendi³⁵⁹ ve Satırcı Paşa'yla birlikte durumu İstanbul'a haber verdiler. Bu sırada, Şam askerleri de sefer için İstanbul'a gelmişlerdi. Sinan Paşa onları, Silahdarbaşı Rıdvan Ağa ile Ferhad Paşa'yı takibe göndererek başını İstanbul'a getirmelerini, malını kendilerine almalarını söyledi.³⁶⁰ Bu askerler giderken, Paşa'nın dönüş yolundaki hazinesine rastlayarak yağma ettiler. O sırada Paşa, yüksek bir mevkiden onlara bakıyordu.³⁶¹ Ferhad Paşa, böylece Sinan Paşa'nın peşine taktığı adamları da verdiği mallarla meşgul ederek Istranca dağları üzerinden sâlimen, İstanbul yakınındaki *Litroz*'da olan çiftliğine ulaştı.³⁶² Çiftliğinde gizlenirken önce Vâlîde Sultan'ı araya koyması sebebiyle affedildiği haberi geldi. Fakat sonrasında Kaymakam İbrahim Paşa'nın emri üzerine, silahlı yüz bostancı ile Bostancıbaşı Ferhad Ağa tarafından çiftliğinden alınarak Yedikule'ye hapsedildi.³⁶³ Kendisinin

³⁵⁹ Hasan Bey-Zâde, *Kühû'l-Ahbâr, Nuhbetü't-Tevârih, Topçular Kâtibi, Ravzatü'l-Ebrar, Na'imâ ve Peçevî Tarihleri*'nde, Kapıcılar Kethüdâsı Ahmed Ağa gelmeden önce Ferhad Paşa'nın ordunun bulunduğu Rusçuk'tan ayrıldığı nakledilmektedir. Selânikî Tarihi'nde ise, 13 Zilkade 1003'de kethüdânın haber gönderdiği, Paşa ile bir araya gelerek mührü aldığını, fakat askerin kendisini Serdar'a yaklaştırmadığını ve bu yüzden emri yerine getiremediğini söylediği kaydedilmiştir. Ahmed Ağa İstanbul'a döndüğünde, Ferhad Paşa ile buluşmasını ve emri niçin ifâ etmediğini de şu şekilde izah etmiştir: "Asâkir-i mansûre Serdâra bir mertebe mutî' u munkâd ve fermân-berdur ve hidmet-i gazâyâ can u dil ile çalışup düşmen-i dîn üstine müteveccih olup, köpri yapmağa ikdâm u ihtimâm üzre idiler. "Eğer gezend irişdürmeğe kasd eylesem, düşmen yüzinde leşker cümle kapucular ile beni helâk itmeği mukarrer bildüm, fırsat gözedüp, ahvâl görmeğe geldüm" diyüp mudârâ iderek mühr-i şerîfi teslim eyledi aldum. Ve kendüzi "Ben efendüm âsitânesine giderüm, emr ü fermân ne ise anda yerine gelsün, bunda düşmen yüzinde keyd ü mekr ve garaz-ı nefis ile baş virmek olmaz. A'dâ-i dîne kuvvet-i kalb olur" didi. Ve dahi kendünün müsellâh ü mükemmel a'vân u ensârı beni yaklaştırmadılar. "Ve gelecek serdârın tûğı gelüp, konak yerine dikilmeyince askeri İslâmî ve Hazîne-i Âmire'yi tenhâ komak olmaz" diyüp, Anadolu Beğlerbeğliğinden ma'zûl Satırcı Mehmed Paşa'ya ordu-yı hümayûnı ve kara cebe-hâneyi ve âlât u esbâb-ı harb u kıtâlî ana teslim eyleyüp, temessük aldığın ve Sinan Paşa bir konak kalınca katlanup, ba'dehü tevâbi' ile göçüp, Südde-i Sa'âdete teveccühin beyân u i'lâm eyledi." *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 496-499.

³⁶⁰ "Ve fermân-ı şerîf sâdir olur ki: "Mezbûr Ferhâd Paşa'nın doyumlukları sizün olsun, hemân başın getirün". *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 70. Na'imâ bu noktada, katl fetvasının şöyle bir mevzu ortaya atılarak çıkarıldığını nakletmektedir: "...Tuna yalılarının ekserisinden Ferhad Paşa'ya şikayetçiler gelip, "Ehl ü iyâlimiz kâfire esîr olduğundan mâ-adâ meclislerinde iyâlimize kadeh sürdürtler, gayret-i İslâm yok mudur" dediklerinde 'unf ile, "Ya siz anların avratların esîr ettiğiniz hoş mudur" demiş ola ve bundan sonra küfr ü katl lâzım gele..." *Târih-i Na'imâ*, I, 2007, 93. Tuna taraflarından gelen haberlerin detaylı bir şekilde kaydedildiği Selânikî Tarihi'nde bu şekilde bir nakil görülmemiştir. Bkz: *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 481-483.

³⁶¹ "Ferhad Paşa kendüsi bir peşte-i refî'a üzerinden bakar idi, evzâ'-ı nâ-hemvâr-ı askeriyânı görüb," Ben bu mertebeye neden müstahik oldum?" deyu dest-i ıztırâb ve nedâmetle göksün kakardı." *Nuhbetü't-Tevârih*, 2000, 447.

³⁶² "Karye-i Litroz'da olan çiftlik..." *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 71. "İnâyet ü merhamet ümîdine dâmen-i saltanata recâ ile geldi düşdi. Fî gurre-i zilhicce'ti's-şerîfe, sene 1003." *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 499. "Ve ma'zûl ü menkûb gelen Ferhad Paşa gerçi hasm elinden baş kurtarup, Südde-i sa'âdete merhamet ü inâyet recâsına geldi düşdi." *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 501.

³⁶³ Akyıldız, 2017, 59. Selânikî, Ferhad Paşa'nın affı için birçok kişinin araya girdiğini nakletmiş, Valide Sultan'a dâir bir kayıt düşmemiştir. "...ekser erbâb-ı şefâ'at her taraftan dâmen-i saltanata yapışup, niyâz u tazarru'a başladılar..." *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 501. Bu hususta Peçevî İbrahim

ve maiyetinden kimselerin evleri mühürlenerek hazinesi zaptedildi. Ferhat Paşa'nın mal varlığını ve terekesini zaptetmek için iki defterdar ile birlikte Vezir Hadım Hasan Paşa, Kapı Ağası Gazanfer Ağa ve Hazinesarbaşı tayin edilmişti. Bostancıbaşı Ferhad Ağa da gelmişti. "*Ferhâd Paşa'nın hemân, hakkından geline*" şeklinde bir ferman çıkarılarak Çavuşbaşı Çoban Süleyman Ağa Yedikule'ye gönderildi ve 5 Safer 1004/10 Ekim 1595 gecesi, "...zamân-ı ıshâda, Ferhâd Paşa'yı bilâ-istihkâk, zümre-i şühedâyâ ilhâk eylediler" cümlesinde de kaydedildiği üzere, yatsı vaktinde cellatlar vasıtasıyla emir yerine getirildi. Topçular Kâtibi, Ferhad Paşa'nın, evinden humma sebebiyle hasta yattığı bir sırada alınarak Yedikule'de hapsedildiği ve bundan bir hafta sonra vefat ettiği şeklinde bir kayıt düşmüştür. Müellif, Paşa'nın vefatı hakkında bu noktada sadece; "*takdir-i emr-i İlâhî va'de temâm olup*" ifadesini kullanmış, hadiseyi anlatan diğer tarihçilere kıyasla, nasıl öldürüldüğüne dâir sarîh bir şey söylememiştir.³⁶⁴ Selânikî, Ferhad Paşa'nın vefatı öncesinde çok üzgün olmasının yanında şükrederek, "*âhur ömrümde ak sakalum ile elim bağı düşmanum önine varmakdan ve kanlu başım nazarına yetişmekden Rabbum ta'âlâ şânuhû sakladı halâs eyledi*" dediğini nakletmiştir.³⁶⁵ Ferhad Paşa'nın vefatından bir sonraki gün, maiyeti cenazesini kaldırdı. Yedikule önünde cenaze namazı kılındı. *Ebî Eyyûb-i Ensârî* civarında yaptırdığı, yarım kalmış

Efendi'nin naklettiği bir rivayet de şu şekildedir: Çiftliğinde saklanan Ferhad Paşa'ya affedildiği bildirilmişti. O arada Sinan Paşa da cepheye gitmişti. Buna rağmen üç ay daha çiftlikte saklanmayı sürdüren Paşa'nın yeri, İbrahim Paşa'nın bir hamlesiyle ortaya çıktı. Alamanoglu Salamon denilen bir kişi Ferhad Paşa'dan bir hançer almış ve İbrahim Paşa'ya getirmişti. Açığa çıkan Paşa, sadaret kaymakamı İbrahim Paşa'dan affedildiğine dâir bir berat gelmesi üzerine saklanmaktan vazgeçmişti. Fakat Bostancıbaşı bir gün aniden gelerek kendisini tutup Yedikule'ye götürdü ve yeniden bir idam fermanı alınarak gereği yerine getirildi. *Peçevî Tarihi*, 1992, 158. Ferhad Paşa'nın başına gelenlerle alakalı bu noktada da yine Sinan Paşa ile İbrahim Paşa'nın yakınlığına işaret edilmektedir. Bu iki paşanın yakınlığı haricinde ayrıca İbrahim Paşa'nın Ferhad Paşa'nın yerine sadarete gelmek isteğinin bulunduğu ve bu yüzden paşanın ölümüne sebep olduğu da kaydedilmiştir. Bununla beraber İbrahim Paşa, Ferhad Paşa'nın vefatının ardından değil, bir süre daha bekledikten sonra ancak Sinan Paşa'nın vefatının ardından sadrazam tayin edilmiştir. Hemen veziriazamlığa getirilmemesine sebep olarak da Ferhad Paşa'nın öldürülmesindeki haksızlığın ve İbrahim Paşa'nın bu haksızlıktaki tesirinin padişah tarafından anlaşılması gösterilmiştir. *Netâyic ül-vukuât*, 1992, 172; Uzunçarşılı, III/II, 2011, 351-352; Danişmend, 1972, 163. Ayrıca, "*Ferhad Paşa'nın, Veziriazam Sinan Paşa tarafından katli için fetva çıkartıldığında Yedikule'ye hapsedildiği, bu sırada serdar tayin edilen Cigalazâde'ye hayvan ve adamlarını vermek istemeyince katledildiği*" de kaydedilmiştir. Önal, 2012, 114.

³⁶⁴ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 71. Önal, Topçular Kâtibi'nin buradaki ifadesini, bir hafta sonra eceliyle öldüğü şeklinde nakletmiştir. Önal, 2012, 114. *Eceliyle ölmek* tâbiri, günümüzde, tabii kabul edilen bir sebeple ölmek mânâsında kullanılmaktadır. Fakat bununla birlikte, lügat mânâsı ve dinî ıstılah ile ecel, ilk olarak *belli vakit, vâde*, ikinci olarak da *hayat sahibinin (canlının) ölümü için Allah'ın takdir ve tayin ettiği vakit*, ölüm zamanı demektir. Yâni her ölüm *takdir-i emr-i İlâhî va'de temâm olup* tahakkuk etmektedir. İkinci, 2018, 119. Bu çerçevede denilebilir ki muhtemelen bir XVI. yüzyıl Osmanlı insanı için de nerede, ne zaman ve ne şekilde ölüncüye ölüncün, her türlü ölüm, eceliyle ölmek ve eceli gelmeden yani vâdesi tamam olmadan kimse ölmezdi.

³⁶⁵ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 501.

türbesine defnedildi. Selânikî'nin kaydettiğine göre Sinan Paşa'nın vefat ettiği³⁶⁶ altı ay sonrasına kadar, Ferhad Paşa'nın türbesinin kapı ve pencereleri kapalı kalmış, Paşa'nın adının anılmasına imkân olmamıştır. Sinan Paşa vefat edince türbe açılarak tamir edilmeye başlanmıştır.³⁶⁷

Ferhad Paşa'nın vefat tarihi, türbesindeki kemerli girişte yer alan kitâbede, “*Eyledi Ferhad Paşa adn-ı âlide mekân-1004*” şeklinde, ebcedin yanı sıra rakamla da yazılarak kaydedilmiştir. Şair İlmî tarafından yazılan bu türbe kitâbesi, on altı mısradan müteşekkildir.³⁶⁸ Ferhad Paşa'nın türbe kapısı üzerindeki kitâbenin tamamı şu şekildedir:

*“Rıhlet etti dâr-ı ukbâ-yı bekâya şâdmân
Sadr-ı â zam Fâtih-i mülk-i Acem cennet-mekân
İki kez serdâr olup Îrân u Tûrân fethine
Sûrhserler bâşına tenk oldu Şîrâz ü Isfahân
Feth idüb nice vilâyet yaptı nice kal'alar
Luri ve Gori Tumânis Gence ve mülk-i Revân
Re'y-i sâ'ible adûdan aldı âhir intikâm
Mât olup şah-ı Acem bin özr ile didi âmân
Âkibet şehzadesin aldı salâh ü sulh ile
Düşman-i dîni bu üslûb üzre kıldı bî-nişân
Eyledi dîn-i mübîn uğruna çok cehd ü gazâ
Oldu fethi haşre dek âlemde mezkûr'ül-lisân
Mevt-i cânım Hakk ana nûş eylemek kıldı nasîb
Enbiyâ ü Evliyâ'ya kalmadı çün bu cihân
Mevtinin ilhâm ile İlmî dedi târihini
Eyledi Ferhâd Paşa adn-ı âlide mekân
1004”³⁶⁹*

İstanbul Eyüp'te bulunan Ferhad Paşa'nın türbesi, günümüzde, Feshâne ve Câmiikebir caddelerinin birleştiği yerededir. XVI. yüzyılın sonunda, Paşa'nın hayattayken inşasını başlattığı türbe, onun vefatından sonra tamamlanmıştır.

³⁶⁶ Sinan Paşa, Ferhad Paşa'nın ardından dördüncü sadrazamlığında çıktığı Eflâk Seferi'nde muvaffak olamadı. Ayrıca mühim bir kale olan Estergon Kalesi de Avusturyalılar'ın eline geçmişti. Bunun üzerine 16 Rebîülevvel 1004/19 Kasım 1595 tarihinde azledildi. Sadaret mührü Lala Mehmed Paşa'ya verildi. Fakat çok kısa bir süre sonra Mehmed Paşa'nın vefatı üzerine 28 Rebîülevvel/1 Aralık tarihinde beşinci kez sadrazam tayin edildi. Bu son sadâreti esnâsında Eğri Seferi'nin hazırlıkları yapılırken hastalandı ve 5 Şaban 1004/4 Nisan 1596 tarihinde vefat etti. Mehmet İpşirli, “Koca Sinan Paşa”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 138.

³⁶⁷ Hasan Bey-Zâde Târihi, III, 2004, 459-466; Tarih-i Selânikî, II, 1999, 491, 499, 528-529; Peçevî Tarihî, 1992, 157; Târih-i Na'imâ, I, 2007, 92-94; Kühü'l-Ahbâr, 2000, 247-249; Nuhbetü't-Tevârih, 2000, 446-447; Ravzatü'l-Ebrar, 2011, 445; Hadikatü'l Vüzerâ, 2013, 82.

³⁶⁸ Yıldız Demiriz, “Ferhad Paşa Türbesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, İstanbul 1994, s. 292.

³⁶⁹ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 349; Fazıl Ayanoğlu, “Ferhat Paşa ve Gizli Kalan Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 7, İstanbul 1968, s. 148; <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (8 Nisan 2021)

Kesme taştan, onaltıgen olarak yapılmıştır. Gülay Burgaz, türbenin vasıflarını şu şekilde kaydetmiştir:

“Giriş, kuzey cephedeki öne üç, yanlara birer kemerle açılan dört kare sütunlu ve düz çatılı revaktandır. Sepet örgüsü şeklinde tahta işçiliği gösteren kapının iki yanında mukarnas dolgulu nişler yer alır; ayrıca kapı sövesinin iç yüzlerine karşılıklı sütun başlıkları gömülmüştür. Kapının iki renkli taştan yapılmış hafif basık kemerinin üzerinde bulunan on altı mısralık kitâbede ebcedle verilen 1004 (1595) tarihi ayrıca rakamla da yazılmıştır. Yer yer renkli taşların kullanıldığı cepheler, tepeleri birer sütun başlığı gibi sona eren yuvarlak pâyelerle birbirinden ayrılmıştır. Yukarıda, bir sıra mukarnas ve onun üstünde bir sıra palmet motifinden oluşan dışa taşkın bir saçak bulunmakta ve yapıyı kurşun kaplı bir kubbe örtmektedir. Câmîikebir caddesine bakan cephelerin hepsinde, arka tarafta ise birer tane atlayarak altta dikdörtgen söveli ve mermerden delik işi alınlıklı, üstte kaş kemerli pencereler açılmıştır. Penceresiz cephelerin iç mekândaki yüzlerine birer dolap nişi yerleştirilmiştir; alınlıklar mermer olup üzerleri yıldızlanmış âyet kitâbelidir. Alt pencere alınlıkları ile üst pencereler içten revzen-i menkûşlarla kapatılmıştır. Ortasında esmâ-i hüsnânın yazılı olduğu bir madalyon bulunan kubbenin içi kalem işi rûmî ve palmetlerle süslenmiş, bu kalem işlerinde mavi ve beyazın yanı sıra kiremit rengi de kullanılmıştır. Türbenin içinde kitâbesiz sekiz mermer lahitte dört ahşap sanduka bulunmaktadır.”³⁷⁰

XVII. asır müelliflerinden Koçi Bey, Ferhad Paşa’nın âkıbetini, bazı vezirlerin kendi arzularına muhalif veziriazamlara karşı takındıkları tavra misal olarak göstermiş ve şu şekilde kaydetmiştir:

“... Târih-i mezbûreden beri nüdemâ ve sâ’ir mukarrebân huzûr-ı hümayûn-ı pâdişâhîde hayyiz ve rûtbeler bulub umûr-ı saltanata müdâhale eder oldular. Vezîr-i a’zam olanlara nice nâ-ma’kûl teklifât eder oldular. Anlar dahi murâdlarına müsâ’ade etmezler ise cümlesi yek-dil ve yek-cihet olub huzûr-ı hümayûnda fırsat buldukca haklarında nice iftirâlar edüb tahrîk-i silsile-i gazab-ı pâdişâhî etmekle bî-günâh kimini katl ve kimini nefy ve kimini mâl ü menâlin aldırub küllî hakâretler etdirirler. Cümleden biri mukaddemen memâlik-i Acem üzerine serdâr ta’yîn olunan Ferhâd Paşa tarîk-i gazâ ü cihâdda kemer-bend-i ictihâd olub yümn-i Devlet-i Aliyye’de bunca hîdmetler vücûda getürüb arsa-i memleket-i Acem’den on iki eyâlet yeri kabza-i tasarrufuna getürüb memâlik-i pâdişâhiye ilhâk etdikde... Bunca hîdmetler mukâbelesinde taraf-ı saltanat-ı aliyyeden iltifâtlar ve nevâzişler ve in’âmlar me’mûl iken nüdemâ ve mukarrebân ve hüssâd-ı bed-güyândan ba’zıları müşârun ileyh hakkında nice iftirâlar edüb bi’l-âhire bî-günâh katl etdirdiler.”³⁷¹

Mustafa Âlî de, Ferhad Paşa’nın başına gelenleri kaydederken, iki beyit ile şu notu düşmüştür:

“Âteş-i fitne şem’aler saldı

³⁷⁰ Gülay Burgaz, “Ferhad Paşa Türbesi”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 387-388. Türbe ve haziresine dâir tafsilat için ayrıca bkz. <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (8 Nisan 2021); Demiriz, 1994, 292.

³⁷¹ *Koçi Bey Risâlesi*, 2011, 148-150.

*Yaka yazdı cihânı az kaldı
'Âkıbet iştiğâl idüp ol nâr
Zât-ı Ferhâd'ı kıldı katl-i demâr*"³⁷²

Âlî ayrıca, Sinan Paşa'nın ölümüne şahit olanların ağzından o ânı naklederken, "...nazar-ı Ferhâd öldüren deyü fevtine tarih didiler." ifadesini kullanmış ve kaydettiği nazımda şu iki beyte yer vermiştir:

*"Mekr idüb Ferhâd Paşa katline
Öyle bir 'akıl-ı vezîri öldüren
Tutdılar yâsın sorub târîhini
Didi hâtif gitdi "Ferhâd öldüren"*"³⁷³

Ferhad Paşa'nın vefatına da tarihler düşürülmüş, mısra ve nazımlar kaydedilmiştir:

*"Târîh
Dimiş can acısıyla biri târîh
O Ferhad'ın helâki oldu Şîrîn (1004)*

*Nazm
Aldandı il sözine ol Hüsrev-i zemâne
Ferhad-ı ruzgâra hayf oldu
Şîrin hikâyet oldu bu kıssa
Târîh ana Hüsâmı gadr oldu nihâyet*"³⁷⁴

*"Mısrâ'
"Canına geçdi hele zahm-i Sinan"*

*Nazm
Düketdi ömrin anunda zemâne
Sanasın gelmedi hergiz cihâne*"³⁷⁵

³⁷² *Künhü'l-Ahbâr*, 2000, 249.

³⁷³ Sadettin Eğri, "Koca Sinan Paşa Hakkında Övgü ve Yergi İkilemi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 33, s. 605.

³⁷⁴ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 530.

³⁷⁵ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 531.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AİLESİ, HAYRÂTI VE ŞAHSİYETİ

4.1. AİLESİ

Arnavut asıllı olan Ferhad Paşa'nın, ailesi, doğum yeri ve tarihi hakkında bir kayda rastlanmamıştır. Ulaşılabilen eserler arasında sadece V. J. Parry, Venedik raporlarına dayanarak Ferhad Paşa'nın yaklaşık 1535 doğumlu olduğunu dolaylı bir şekilde ifade etmiştir. 1585 tarihli bir Venedik raporunda, Ferhad Paşa'nın o esnâdaki yaşı yaklaşık 50 olarak kaydedilmiştir. 1590-1594 tarihli bir başka raporda da Paşa, 65 veya 70 yaşında bir kişi olarak tarif edilmiştir.³⁷⁶

Ferhad Paşa'nın baba adına dâir, Sultan III. Murad'ın, Kars'taki Ebu'l-Hasan Harakânî zâviyesi için kurdurduğu vakfın vakfiyesinde bir kayıt görülmektedir. 26 Zilkade 999/15 Eylül 1591 tarihli vakfiyede yazılı şahitlerden ilk ikisi, *Vezir Abdurrahman oğlu Ferhat* ve *Vezir Abdurrahman oğlu Sinan* olarak kaydedilmiştir.³⁷⁷ Ferhad Paşa'nın, azledilen Sinan Paşa'nın yerine, Ağustos 1591 tarihinde veziriazam olduğu³⁷⁸ göz önüne alındığında vakfiyede adı geçen vezirlerin Ferhad ve Sinan Paşalar oldukları görülecektir. Devşirme olan ve aileleri hakkında bilgiye rastlanmayan paşaların bu kayıttaki baba adları şu şekilde izah edilebilir ki köle ve cariyelerden başka devşirmeler de Müslüman olduklarında, ihtida eden gayrimüslimler gibi bir Müslüman adı alırlardı. Bunların babalarının adı da umûmiyetle Abdullah olarak yazılırdı. Zira, *Abd* kelimesi, *kul* ve *Allah'ın kulu olması sebebiyle, insan mânâlarına gelmektedir* ve ayrıca, *esmâ-i hüsnâdan bazılarının önüne getirilmek sûretiyle de erkek isimleri yapılmaktadır*³⁷⁹. Bu yüzden, yâni herkesin Allah'ın kulu olduğu fikri sebebiyle baba adları *Abdullah*, *Abdurrahman* gibi isimlerle kaydedilirdi.³⁸⁰ Ferhad Paşa için de böyle olduğu ve Abdurrahman isminin büyük ihtimalle gerçek babasına âit olmadığı kabul edilebilir.

³⁷⁶ V. J. Parry, "Ferhâd Pasha", *Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Edited by: B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, Vol. II, Leiden/London 1965, s. 880.

³⁷⁷ Mevlüt Çam, "Ebu'l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye İçin Kurulan Sultan III. Murat Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, S. 45, Haziran 2016, s. 125-126. sa. 121-142.

³⁷⁸ İpşirli, 1995, 383.

³⁷⁹ Ayverdi, I, 2005, 4.

³⁸⁰ Kamil Çolak, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusçuk'ta Köle Ve Cariyelerin İhtidâları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2017, s. 387; Duygu Tanıdı, "1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2016, s. 229-230.

Ferhad Paşa'nın vefatını anlatırken Lamartin'in kitabındaki bir yanlışla dikkat çekmek gerekir ki Ferhad Paşa'nın, Sultan III. Murad'ın hanımı ve Sultan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın³⁸¹ damadı olduğu yazılmaktadır. Hatta bununla birlikte, Cigalazâde ve Siyavuş Paşalar da Safiye Sultan'ın damatları olarak kaydedilmiştir.³⁸² Halbuki ne Ferhad Paşa ne de diğer paşaların kayınvalidesi Safiye Sultan değildir. Serdar Ferhad Paşa'nın damat olduğuna dâir bir kayda rastlanmamıştır. Siyavuş Paşa, Sultan II. Selim ve Nurbânû Sultan'ın kızları Fatma Sultan'la³⁸³, Cağalazâde Sinan Paşa da Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı olan Mihrimah Sultan'ın torunu ile³⁸⁴ evliydi. Safiye Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'la evli olan ise Damat İbrahim Paşa'dır.³⁸⁵ Bahsi geçen zamana en yakın Damat Ferhad Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Mehmed'in kızı olan Hümâ Sultan'ın kocası Damat Ferhad Paşa'dır ve o da 1575 tarihinde vefat etmiştir.³⁸⁶ Serdar Ferhad Paşa, muhtemelen bu Damat Ferhad Paşa ile karıştırılmaktadır.

Serdar Ferhad Paşa ile Damat Ferhad Paşa'nın karıştırıldığı, daha doğrusu Serdar Ferhad Paşa'nın bizzat Hümâ-şah Sultan'ın kocası Damat Ferhad Paşa ile eşleştirildiği metinlerden bir diğeri de “Sadrazam Ferhat Paşa'nın Vasiyyet-name'si”³⁸⁷ adlı makaledir. Damat Ferhad Paşa'nın vasiyetnamesi, Sadrazam ve Serdar Ferhad Paşa'nın kısa bir biyografisi ile birlikte neşredilmiştir. Toplamda on sekiz sayfalık makalenin, Vasiyetnâme'nin tıpkıbasımı, transkripsiyonu ve sadeleştirilmiş kısmı haricinde, Giriş, Biyografi, Sonuç ve üç kaynağı ile birlikte iki sayfalık metnindeki tarihî yanlışlar gayet sarîh olarak görülmektedir. Muhtemelen, Vasiyetnâme'nin Sadrazam ve Serdar Ferhad Paşa'nın olduğu ön kabulüyle verilen diğer bilgiler de ağırlıklı olarak Serdar'a ait olmakla birlikte, iki paşanın biyografilerinin karışımıdır.

4.2. HAYRÂTI

Ferhad Paşa'nın mallarının çoğu, ikinci sadaretinden azledildikten sonra yakalanması için gönderilen Silahdar ve Şamlı askerlerinin eline geçerek talan

³⁸¹ Tafsîlât için bkz. Ali Akyıldız, “Safiye Sultan”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 472-473.

³⁸² Lamartine, 2008, 564-565.

³⁸³ Mahmut Ak, “Siyavuş Paşa, Kanijeli”, *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 312.

³⁸⁴ Mahmut H. Şakiroğlu, “Cigalazâde Sinan Paşa”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 525.

³⁸⁵ Tafsîlât için bkz. Nezihi Aykut, “Damad İbrâhim Paşa”, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 440-441.

³⁸⁶ Semavi Eyice, “Ferhad Paşa Camii”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995(a), s. 385.

³⁸⁷ Mevrure Değer, “Sadrazam Ferhat Paşa'nın Vasiyyet-name'si”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 144, Haziran 2003, s. 131-148.

olmuştu. Büyük bir miktarının da affedilmesi için araya girenlere sarfedildiği nakledilmiştir. Selânikî, hakkında “böyle ser-güzeşt ve ser-encâm görülmüş ve işidilmiş değildir” dediği Ferhad Paşa’nın, adamlarının öldürüldüğünü ve hazinesinin yağma edildiğini söylediğini, Sinan Paşa’nın onu yalan söylemekle itham ettiğini fakat bunların yalan olmadığını ifade etmiştir (16 Zilhicce 1003/22 Ağustos 1595).³⁸⁸ Siyaseten katledilen devlet ricâlinin, eşya, mal, mülk gibi geride bıraktığı şeyler vefatının ardından tespit edilerek müsadereye tâbi tutulurdu. Paşa’nın geri kalan malı da tamamıyla müsadere edilmişti. Bununla birlikte, on iki yıl sonra Sultan I. Ahmed devrinde Sadrazam Derviş Paşa’nın padişaha müracaatı sonrasında, çiftliğinin evladına kalmasına izin verilmiştir. Paşanın çiftliğinin müsadere hâricinde bırakılması, müsadere usûlünde görülen istisnalar arasında mühim bir emsal olarak yerini almıştır.³⁸⁹

“Derviş Paşa’nın telhîsidür:

Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki, devletlü pâdişâhum serdâr iken vefat eden Vezîr Ferhad Paşa kullarınun cümle nukud ve emvâl ve erzâkı mîrî’ye kabz olundukda çiftliği dahi kabz olunmak bâbında fermân-ı âlî sâdır olmuş emr ü fermân sa’âdetlü pâdişâhumundur. Lâkin devletlü pâdişâhum muşârunileyh Ferhad Paşa kulunuzun bir kaç yetimleri kalmuşdur; cümle erzâkı mîrîye kabz olunup bir nesneleri kalmamağla çiftliği dahi alunursa zıkr olunan yetimler cerr etmeğe muhtaç olurlar; gâyet fakîrlerdür, bir akça ve bir habbeye kâdir değillerdür. Sadakat-ı hüsrevânî’den çiftlikleri merhameten mezkûrlere inâyet buyrula ki, anınla kuvvet-i lâyemut edinüp geçinüp devletlü pâdişâhuma hayır du’alar ederler. Ol bâbda emr ü fermân devletlü pâdişâhumundur.

Sultan Ahmed Han’ın cevâb-ı şerîfleridür: Verdüm; fi 17 Zilka‘de sene 1015 (Emîrî-I. Ahmed, nu. 850).”³⁹⁰

Târîh-i Enderûn’da, Ferhad Paşa’nın Şeyh Ramazân-ı Halvetî halifelerinden Şeyh Mahmûd Efendi adına Kumkapı musallâsında benzersiz bir mescidi ile birlikte Kastamonu’da güzel bir cami, medrese, dersihâne, hamam ile mektebi olduğu ve daha bazı hayır eseri de rivayet edilmiştir.³⁹¹ Reşad Ekrem Koçu, Ferhad Paşa’nın, *Çatalca’da büyük bir cami, bir mekteb, bir hamam ve bir çeşme* yaptırdığını ve “*Ferhad Paşa Suyu*” olarak adlandırılan bir su getirdiğini ve böylece *kasabayı ihyâ* ettiğini kaydetmiştir. Çatalca’daki bu caminin duvarında, yine Paşa’nın hayratı olup camii ile beraber inşa edilen bir çeşme ve bu çeşmenin yakınında bir *musalla taşı* bulunmaktadır. Koçu ayrıca, Ferhad Paşa’nın

³⁸⁸ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 501, 503.

³⁸⁹ Mumcu, 1963, 156, 159-160; İpşirli, 1995, 384.

³⁹⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970, s. 131.

³⁹¹ *Târîh-i Enderûn*, 2010, 51-52.

Kumkapı'daki Musalla Mescidi ile birlikte, İstanbul Beyazıt Meydanı'nda bir sarayı olduğunu yazmaktadır. Bu yapıların hepsinin Mimar Sinan'ın eserleri olduğunu ve Çatalca'dakilerin haricinde kalan mescit ve sarayının artık mevcut olmadığını ifade etmiştir.³⁹²

Serdar ve Sadrazam Ferhad Paşa ile Vezir Hattat Damad Ferhad Paşa'nın, şahsen karıştırıldıkları gibi, bânîsi oldukları eserler itibariyle de karıştırıldıkları görülmektedir. Camilerin hangi paşanın hayratı olduğu hususuna dâir şüpheler teşekkül etmiş ve işin esası ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Meselâ, Fazıl Ayanoglu, Ferhad Paşa'nın vakıfları için yazdığı makalesinde, *Şeyh Ferhat Camii, Çatalca'da Ferhat Paşa Camii ve Bolu'da Ferhat Paşa Camii*³⁹³ şeklinde üç camii ismi zikretmiştir. Yukarıdaki kayıtlarda da benzer ifadeler olmakla beraber, aksine, Çatalca'daki camiin ve Kastamonu'da olmasına rağmen yanlışlıkla Bolu'da olduğu kaydedilen³⁹⁴ diğer caminin bânîsinin Vezir Damat Ferhad Paşa olduğu anlaşılmıştır. Evliya Çelebi'nin de Çatalca kasabasındaki camii anlatırken paşaları karıştırdığı nakledilmiştir. Semavi Eyice, Mimar Sinan'a dâir yaptığı çalışmalarıyla bilinen mimar ve mimarlık tarihçisi Aptullah Kuran'ın, İstanbul Çatalca'da Mimar Sinan'ın inşa ettiği Ferhad Paşa Camii'ni vakfeden kişinin Damad Ferhad Paşa olduğu kanaatine vardığını kaydetmiştir. Mimar Sinan'ın bu eseri, 1575 tarihinde vefat eden Hattat Damad Ferhad Paşa'nın vasiyeti üzerine yaptığı nakledilmiştir. Yine aynı şekilde Kastamonu'daki Ferhad Paşa Camii'nin bânîsi de Damad Ferhad Paşa'dır. Damad Paşa'nın 1557 tarihinde Kastamonu Beylerbeyi olduğu da göz önünde tutulmalıdır.³⁹⁵ Netice itibariyle, Uzunçarşılı'nın da ifade ettiği üzere, Serdar ve Sadrazam Ferhad Paşa'nın camii olarak, Halvetiye şeyhlerinden Mahmud

³⁹² Reşad Ekrem Koçu, "Ferhad Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yay., İstanbul 1971(a), s. 5669; Reşad Ekrem Koçu, "Ferhad Paşa Camii", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yay., İstanbul 1971, s. 5670.

³⁹³ Ayanoglu, 1968, 147-148.

³⁹⁴ "Bolu'da Ferhat Paşa Camisi" Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-bünyan ve Tezkiretü'l-ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, haz. Hayati Develi, Koç Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 99. "Mimar Sinan'ın eserlerinin adını veren Tuhfetü'l-mi'mârîn'de, Ferhad Paşa'nın Çatalca'daki camiinin hemen arkasından "Câmi-i şerîf-i mezbûr der Kastamoni" kaydı bulunduğuna göre her iki hayrat da aynı Ferhad Paşa için Mimar Sinan veya onun adına kalfalarından biri tarafından inşa edilmiştir. Fakat bu kayıt diğer tezkirelerde bulunmaz. Ancak Tezkiretü'l-ebniye'de camiler bölümünde kırk dokuz sıra numaralı Ferhad Paşa Camii'nin yanlışlıkla Bolu'da gösterildiği anlaşılmaktadır." Semavi Eyice, "Ferhad Paşa Camii", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995(b), s. 386.

³⁹⁵ Eyice, 1995(a), 384-385; Eyice, 1995(b), 386; Ali Alparslan, "Ferhad Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 291; Rezan Çelebi, "Ferhad Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 291; Ayanoglu, 1968, 147-148.

Efendi için Kumkapı'daki Musallâ Mescidi'ni yaptırdığı³⁹⁶ görülmektedir. Bununla birlikte Ayanoğlu, *Şeyh Ferhad Camii* başlığı altında şunları kaydetmiştir:

“Ferhat Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı vakıfların ilki “Şeyh Ferhat” ve “Musalla” adlarını taşıyan camidir. Kumkapı'da Musalla semtinde yapılmış olan bu camii İhtifalci Ziya Bey “İstanbul ve Boğaziçi” adlı eserinde “Musalla medresesi” olarak kayıt ediyor. Tezkiretü'l-bünyan'a göre mimarı, Sinan'dır... Bu camiin Şeyh Ferhat adile yad edilişi şöyle olmuştur. Ferhat Paşa'nın gördüğü bir rüyayı Şeyh Mahmut adında birisi tabir ederek kendilerinin Veziriâzam ve Sultan'a damat olacağını söylemiş ve söyledikleri olunca Paşa da Şeyh Mahmut için bu câmii yaptırmıştır. Fakat yanlış olarak mabet “Şeyh Ferhat Câmii” adını almıştır.³⁹⁷

Ferhad Paşa'nın *Şehzadebaşı ile Lâleli arasında* vakıflarının bulunduğunu ifade eden Ayanoğlu, Paşa'nın vakfiyesinde yer alan vakıfları, *altmış bab oda, kahvehane, buzhane, yağhane, kireçhane, han ve 13 dükkân, medrese ve 12 oda, at değirmeni ve ekmekçi fırını* şeklinde kaydetmiştir.³⁹⁸

Vesikalarda, su tesisi kuran sadrazamlar arasında Ferhad Paşa'nın adı da geçmektedir. Paşa'nın çiftliği de su toplama yerlerinin yakınındadır.³⁹⁹ Ferhad Paşa Çeşmesi'nin suyu Paşa'nın hayratıdır. Kitâbesi, “*Sâhibül hayrât vel hasenât Ferhad Paşa rûhiyçün el fâtiha, sene 1006 (M. 1597-1598)*” şeklinde olan çeşmenin suyu “Ferhad Paşa Suyu” olarak adlandırılmıştır.⁴⁰⁰

Ferhad Paşa'nın çiftliği günümüzde, İstanbul'un Bayrampaşa ilçesi dâhilinde, Esenler Otogarı'nın yanındadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında tesis edilen bu çiftlik, Paşa'nın adı ile anılmaktadır. Kaynaklarda, “*Karye-i Litroz'da olan çiftlik...*”⁴⁰¹ şeklinde kaydedilmiştir. İstanbul'da 1930'lu yıllara kadar Esenler ilçesinin yerinde *Litros* isimli bir Rum köyü vardı. Bizanslılardan kalan bu meskûn mahaldeki Rum ahali, *Litros (Esenler)* ve *Avas (Atışalanı)* adlı köylerde yaşıyorlardı. Bu köylerin etnik yapısı 1923 tarihli Lozan Antlaşması ile birlikte değişmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi gereğince buralardaki Rum halk da Yunanistan'a göç etmiş, onların yerine Doğu Makedonya'dan gelen Türkler iskân edilmiştir. Litros ve Avas uzun zaman, birer

³⁹⁶ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 349.

³⁹⁷ Ayanoğlu, 1968, 147.

³⁹⁸ Ayanoğlu, 1968, 147-148.

³⁹⁹ *İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Halkalı Suları 2*, haz. Ahmet Tabakoğlu vd., C. XXII, İSKİ Yay., İstanbul 2001, s. XII, XXIII.

⁴⁰⁰ Reşad Ekrem Koçu, “Ferhad Paşa Çeşmesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yay., İstanbul 1971, s. 5672.

⁴⁰¹ *Topçular Kâtibi Tarihi*, 2003, 71.

mübadele köyü olarak isimlerini muhafaza etmişti. 1937 ilâ 1940 senelerinde yapılan değişiklik ile birlikte Litros'un adı Esenler, Avas'ın adı da Atışalanı şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ahmet Vefa Çobanoğlu, artık arkeolojik saha olan ve zaman içerisinde çok defa el değiştiren Çiftlik'teki tarihi eserler hakkında yazdığı makalede, orada bulunan eserleri şu şekilde kaydetmiştir: *Büyük su havuzu, Küçük su havuzu, Taş döşeli zemin, Yalak 1, Yalak 2, Taş örgü duvarlar, Granit sütun, Mezar, Taş döşeli meydan, Yivli sütun, Değirmen taşı ve dibek, İşlenmiş mermer bloklar, Mermer tuğra, Mermer kitabe, Sütun kaidesi 1, Sütun kaidesi 2, Ampir çeşme, Hamam kurnası 1-2, Köşk, Set duvarı ve Su kanalı*. Ferhad Paşa Çiftliği'nde *Halkalı suyuna âit bir kaynak* olduğu da nakledilmiştir.⁴⁰²

4.3. ŞAHSİYETİ

Tarihte rol oynayan kişilerin karakterlerini tam mânâsıyla tahlil etmek ve onların şahsiyetlerine dâir husûsiyetleri ortaya koymak bir hayli güçtür. Bununla birlikte, devirlerinin kaynakları çerçevesinde ve onların kaydettiklerinin yardımıyla, fikir, kabiliyet, his ve inançları mümkün mertebe meydana çıkarılmaya çalışılır. Osmanlı Devleti'nin tarihi içerisinde mühim vazifeler îfâ etmek sûretiyle yer alan Ferhad Paşa'nın şahsiyeti de bu şekilde âşikâr edilebilir.

Rumeli veya Anadolu'dan devşirilerek Türk-İslâm terbiyesiyle yetiştirildikten sonra, devlet adamı olup yapmakla mesul oldukları vazifelerini liyakatle yerine getiren paşalardan biri de Ferhad Paşa'dır.⁴⁰³ XVI. yüzyılın son çeyreğinde tarih sahnesine çıkan Ferhad Paşa, üstlendiği hemen bütün vazifelerinde liyakatini ortaya koymuştur.

1591 yılında yani Ferhad Paşa'nın ilk sadrazamlığında, Avusturya elçisinin maiyetinde İstanbul'a gelen Baron Wratislaw'ın, *uzun boylu ve esmer yüzlü* şeklinde fizîken tarif ettiği Paşa'nın⁴⁰⁴ şahsiyetinden, zamanının tarihçileri, *doğru,*

⁴⁰² Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Ferhad Paşa Çiftliği'nde yer alan tarihi eserler", *Nurhan Atasoy'a Armağan*, ed. M. Baha Tanman, Lale Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 100-101, 103; <https://esenler.bel.tr/sehir-rehberi/esenler-tarihcesi/> (14 Mayıs 2021)

⁴⁰³ Uzunçarşılı, 1988, 140.

⁴⁰⁴ Baron W. Wratislaw, *Baron W. Wratislaw'ın Anıları*, "16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler", çev. M. Süreyya Dilmen, Milliyet Yay., İstanbul 1996, s. 46. Wratislaw ayrıca, Ferhad Paşa ile Sinan Paşa'nın Arnavut bir ailenin çobanlık yapan iki amca çocuğu olduklarını ve önce saray mutfağına verilmişken Sinan Paşa'nın bir fırsatını bulup Sultan II. Selim'den ricası üzerine Enderun'a alındıklarını ileri sürmüştür. Wratislaw, *Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*, s. 50-51-52. Osmanlı kaynaklarında rastlanılmayan bu iddia muhtemelen, kitabı çeviren Süreyya Dilmen'in de dipnotlarında yer yer temas ettiği üzere, yazarın yanlışlarından birisidir. Koca Sinan Paşa hakkında yazılan bir doktora tezinde de Wratislaw'ın nakillerinin, *kulaktan dolma bilgilere*

açık sözlü ve değerli bir vezir olarak bahsetmişlerdir. Reşad Ekrem Koçu, onun, “*Kara Ferhad Paşa*” olarak anıldığını kaydetmiştir.⁴⁰⁵ Ferhad Paşa, sadrazamlığı ve kaymakamlığı sırasında kapıkulu ocaklarının saldırılarıyla uğraşmak mecburiyetinde kalmıştı. 1595 tarihinde Eflak’taki isyanın üstesinden gelebilecekken azledilmesi ve peşine adam gönderilmesi ile son sadrazamlığının bu şekilde sonlanmasının, Eflak sınırındaki faaliyetlere de sekte vurduğu ve bu seferin menfi surette uzamasına sebebiyet verdiği ifade edilmektedir. Sultan III. Mehmed’in, Ferhad Paşa’nın vefatından sonra, hakkında söylenenlerin iftira olduğunu anlayınca çok müteessir olduğu nakledilmektedir.⁴⁰⁶

Na’imâ, Ferhad Paşa’nın vefatını anlatırken *Kelâm-ı munsîfâne*⁴⁰⁷ başlığı ile birlikte şöyle bir kayıt düşmüştür: “Merhum Ferhad Paşa’nın Acem seferlerinde bu kadar hizmeti ve Şahoğlını getirip a’dâya bu mertebe hakâreti mukâbelesinde bu vechiyle mükâfât olundu. Merhum Sultan Murad Han Paşa-yı merhumun kadrini bilip dâ’imâ himâyet ederdi...”⁴⁰⁸ Sultan III. Murad’ın, devlete hizmet eden paşalar arasında rekabet sebebiyle çıkarılan rivayetlere karşı hakkaniyetli davrandığı kaydedilmektedir. Padişah, Ferhad Paşa’nın öldürülmesi için yapılan kötü niyetli yakıştırmalara mukâbil, şark seferlerindeki muvaffakiyetlerini göz önüne alarak paşayı koruyup gözetmişti.⁴⁰⁹

Mustafa Âli de Ferhad Paşa’nın daha pek çok hizmet yapabileceği zor bir devirde öldürülmesini ve yaptığı hizmetlere ehemmiyet verilmemesini esefle karşılayan tarihçilerdendir. Sultan III. Murad’ın bu tarz tertiplere itibar etmediğinin altını çizen müellif, düşmanların sözleriyle vezirlerin mal ve adamlarına halel gelmesini anlamanın da mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁴¹⁰

Selânikî, Ferhad Paşa’nın azlini anlatırken niçin böyle olduğuna dâir fikirlerini de kaydetmiştir. Serdar olarak sefere giden Sadrazam Ferhad Paşa’nın sert konuşmaları sebebiyle pek çok kişiyi kırıp gücendirdiğini ve bu yüzden bölük-halkı ile yeniçerilerin yanında toplanması meselesinden düşmanın haberdar

dayandığı ve domuz çobanlığı iddiasının tahkir maksadıyla uydurulduğu kaydedilmiştir. Önal, 2012, 3-4.

⁴⁰⁵ Koçu, 1971(a), 5668.

⁴⁰⁶ Uzunçarşılı, III/II, 2011, 349.

⁴⁰⁷ Munsîfâne: *İnsaflı bir kimseye yakışır tarzda, insaflıca*. Ayverdi, II, 2005, 2143.

⁴⁰⁸ *Târih-i Na’imâ*, I, 2007, 94.

⁴⁰⁹ Uzunçarşılı, 2014, 79.

⁴¹⁰ *Kühû'l-Ahbâr*, 2000, 249.

olduğunu ifade etmiştir. Düşman, bu zaman diliminde asker ve mühimmatını toplayarak hazırlanmıştı. Rusçuk ve diğer Müslüman memleketler harap edilmişti. Köprü inşaatının tamamlanması mümkün olmadı. Tedbirlerin yetersizliği sebebiyle askerin dağıldığı ve hizmet dışı kaldığı ifade ediliyordu. Ayrıca önceden Boğdan ve Eflak voyvodalarının mal ve parayla değiştirildiği, daha sonraları ise mallarının alınmasının bu bozulma ve karışıklığın sebeplerinden olduğu söyleniyordu. İsyanlarına karşı zamanında tedbir ve gayret görmeyen düşman, kendilerine inanılmadığı fikriyle daha fazla zulüm yapıyordu. Serdar Ferhad Paşa'nın, hemen harekete geçtiği fakat öncesinde istişare yapmadığı, tedbir ve hazırlık noktasında söylenenleri dinlemediği ve bu sebeple zayıf hareket ettiği de ifade edilmiştir. Selânikî, Paşa'nın, büyük nâmı ile iş yaparım sandığını, lâkin kendi fikriyle iş görmenin sıkıntısıyla karşılaştığını düşünmektedir. Ferhad Paşa'nın, "*İtdüğün bulmağa ve ekdüğün biçmeye, ele sanduğu yolına gelmeye, yanına kala*" dediğini kaydeden müellif, onun bahtiyarlık gururu ile dünyanın sebatsızlığını unuttuğunu ama şimdi başına gelince uğradığı şeyi anladığını ve kırdığı kalplerin kendisine aksettığını ifade etmiştir. Müellif, kötü huy ile halkı azarlamanın, *emânet olan te'sîr-i İlâhî'yi* kaldıracağını, *sadr-ı hükûmetden* indireceğini ve nefrete sebep olacağını kaydederek, sahte süslü ve boş bir hâlin kalacağı, yani makbul sayılmayarak geri çevrileceği meâlinde sözlerini tamamlamıştır.⁴¹¹

Selânikî, Sultan III. Mehmed'in cülûsunun ardından, Ferhad Paşa'ya sadrazamlık ve serdarlık vermesini anlatırken onun, Sultan III. Murad zamanında da *kadir ve izzet* bulduğunu ve yaptıklarını hoş bir üslûpla kısaca naklederek bu vazifeye lâyık olduğunu kaydetmiştir:

"Hakîkaten vezîr-i âlîşân müşârun-ileyhi bi'l-benân olduğu sahîfe-i âlemde sebt olmuşdu. (Parmakla gösterilen bir kişi olduğu âlem sayfasında yazılmıştı.) Pâdişâh-ı mağfûr Sultân Murad Han zemânında kadr u izzet bulup, fermân-fermây-ı İran ve Turan Şâh-ı Acem Muhammed Hüdâbende ve câ-nişini Şâh Abbas ile re'y ü tedbîr ber-savâb eyleyüp, mâ-beyni sulh u salâh üzre kılup, diyâr-ı Şark'un güzîde memleketini kabza-i tasarrufa getürüp, kılâ'-ı metîn ve hısn u hasîn yapup, leşker-penâh şehirlere merdân-ı kâr-zâr koyup, mîrimîrân ve ümerâ-i nâm-dâr nasb eyleyüp ve gerden-keşân Kızılbaşânı südde-i sidre-nişâna rûy-mâl ve tazarru'-kûnân mutî' u munkâd eyledüğü ma'lûm-ı âlemiyândur.

Vilâyet-i Revân ve Nahcivân ve Şîrvân ve Azerbaycan ve Gürcistân dâhil-i mülk-i Osmâniyân olduğu gibi bi-inâyeti'llâhî'l Meliki'l-Müste'ân bu def'a dahi küffâr-ı hâksâr üstine gâlib ü kâhir olup, asâkir-i İslâm ile mansûr u

⁴¹¹ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 488-489.

muzafter ve a'dâ-i dîn mağlub u muhakkar ola. Uğurları hayr olup, futûhât-ı celîleye mukârin olalar. Fi 6 cumâdelâhire, sene 1003.”⁴¹²

Tayyârzâde Atâ Bey'in, eserinde, sadrazamların otuz beşincisi ve aynı zamanda Enderun'dan çıkarak yükselen yirminci sadrazam olarak kaydettiği Ferhad Paşa⁴¹³, vezirliğini, Sultan III. Murad devrinde sekiz ay, Sultan III. Mehmed devrinde ise altı ay kadar sürdürmüştür.⁴¹⁴ Devrin tarihçilerinin, Ferhad Paşa'yı dürüst, cesur, şerefli, cömert ve hayır sahibi olarak tarif ettiklerini ve âlîcenaplığı herkesçe bilinen büyük bir devlet adamı vasfını taşıdığına hemfikir olduklarını kaydetmiştir.⁴¹⁵ Müellif, Ferhad Paşa'nın, emsâl teşkil edecek hareketleri ile hayırlı, makbul iş ve hizmetlerinin, Sinan Paşa'nın hileleriyle unutulmaya terk edilmiş olduğuna esef etmektedir. Devrinde devlet ve milletin, acı ve dert yaşamasına, saltanat hukuku ile alâkalı az miktarda bir şeyin bile zayi olmasına sebep olmadığını, hiçbir savaştan kaçmadığını, teklif edilen ağır ve güç hizmetlerden geri durmadığını ve bir işten kendi isteğiyle çekilmediğini nakletmektedir.⁴¹⁶

Ferhad Paşa'nın harpteki liyakati ve cesareti, İran Seferi serdarlığı neticesinde sulh akdedilmesindeki muvaffakiyeti ve Eflak'a gönderilen orduyla birlikte gider gitmez tatbika giriştiği tedbirlere rağmen kendisine insaf edilmemesi ve sonrasında Sinan Paşa'nın onun yerine geçmesi, Eflak Seferi'nde menfî neticeler meydana getirmiş ve Osmanlı Devleti'ni mal ve nüfus cihetinden kayba uğratarak zaferin gecikmesine sebep olmuştur. Ferhad Paşa'nın Sokullu Mehmed Paşa'ya benzer bir vezir olduğunu söyleyen Atâ Bey, buna rağmen sadaret zamanının kıymet bilinmeyen bir devre rastlaması sebebiyle hizmetlerinin değerinin heba olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁷

Ferhad Paşa'nın, âlimleri seven, zarif kimselere düşkün, zulümleri ortadan kaldıran, edip ve nüktedan, namus ve dürüstlüğü meydanda olan bir kişi olduğu da kaydedilmiştir.⁴¹⁸ Bu noktada, *Târîh-i Enderûn* müellifi Tayyârzâde Atâ Bey'in,

⁴¹² *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 448.

⁴¹³ *Târîh-i Enderûn*, 2010, 49.

⁴¹⁴ “Müddet-i vezâreti def'a-i ûlâda 'asr-ı Murâd Hân-ı Sâlis'de sekiz ay ve def'a-i sâniyede 'ahd-i hilâfet-i Sultân Mehmedî'de altı ay mikdârıdır.” *Hadikatü'l Vüzerâ*, 2013, 83; *Târîh-i Enderûn*, 2010, s. 51.

⁴¹⁵ *Târîh-i Enderûn*, 2010, 51.

⁴¹⁶ *Târîh-i Enderûn*, 2010, 51.

⁴¹⁷ *Târîh-i Enderûn*, 2010, 51.

⁴¹⁸ *Târîh-i Enderûn*, 2010, 51-52.

1800'lerde yaşadığı ve beş ciltlik meşhur *Târih*'ini⁴¹⁹ aynı zaman zarfında kaleme aldığı göz önünde tutularak, Ferhad Paşa hakkındaki fikirlerinin, devrin tarihçileri ile birlikte, geçmişe dâir okumalar ve nakiller üzerinden şekillendiğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Tarih müelliflerinin, *gayretli, akıllı, tedbirli ve cesurdu*⁴²⁰, metin ve haysiyetli bir devlet adamıydı⁴²¹ şeklinde vasıflandırdıkları Ferhad Paşa'nın şahsiyetine dâir ipuçlarını, nakledilen şu hadiselerden yakalamak da mümkün gözükmektedir. Recep 996/Haziran 1588'de, Selânikî'nin *müfsid* olarak vasıflandırdığı Hızır alaybeyi, padişahı, Serdar Ferhad Paşa'nın, dört yıldan bu yana yaptığı seferlerdeki gelir ve masraf muhasebelerinin teftiş edilmesini istemişti. Kendisi, uzun süre ciddi bir gayretle çalışmış, fakat iddiasının aksine ne dîne ne de kanuna uymayan bir husus ortaya çıkaramamıştı.⁴²²

Bir süre sonra Ferhad Paşa'nın teftiş edilmesi tekrar mevzu olmuştu. Yine Serdar'ın, sefer gelir ve masraflarının araştırılması istenmiş, buna sebep olarak da iş ve hizmet gören mübaşirlerin⁴²³ aralarında bu gelirlerden yediklerine dâir iddialar gösterilmişti. Vezir Nişancı Mehmed Paşa ile Arabzâde Abdurrauf Efendi ve Defterdâr Seyyid Mehmed Efendi bu iş için tayin edildi. Anadolu Defterdârı Hasan Efendi ve Erzurum'a defterdar olan nüzül emîni⁴²⁴ Hüseyin Efendi ve Ferhad Paşa'nın kapıcıbaşı Sinan Ağa'nın alınarak hapsedilmesi emredildi. Bu yaşananlara mukâbil Ferhad Paşa, teftiş için Vezir Mehmed Paşa'nın münasip bir kişi olduğu ama büyük kadılardan *ehl-i hak müvellâ*⁴²⁵ tayin edilip Arabzâde'nin olmaması ve tahkik için sorulacak soruların cevabının hizmet edenlerde değil kendinde olduğu, onların kendisinin fermanı ile hizmete memur oldukları, saltanat vekili ve kaymakamın, din ve kanunu sayarak hareket edenin kendisi olduğu, alıp verdiklerinin hepsinin kendi hatırında olduğu, defterin kendisinde olması sebebiyle

⁴¹⁹ Atâ Bey ve *Târih*'ine dâir tafsilât için bkz: *Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri*, C. III, haz. İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1975, s. 28-29; Mehmet İpşirli, "Atâ Bey, Tayyazâde", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 34-35.

⁴²⁰ *Sicill-i Osmanî*, 1996, 518.

⁴²¹ *Peçevî Tarihi*, 1992, 16.

⁴²² *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 240.

⁴²³ *Tanzimat'tan önce devlet tarafından gönderildiği yerde devlet adına iş yapmaya yetkili olan kimse*. Ayverdi, II, 2005, 2173.

⁴²⁴ *Sefere giden ordunun konacağı yerleri ve oralarda yiyecek ve içeceklerini hazırlayan memur*. Pakalın, II, 1993, 710.

⁴²⁵ *Yakınlık, akrabalık vb. sebeplerle bir dâvâyâ bakması hukûken sakıncalı görülen mahallî bir hâkimin yerine yalnız o dâvâyı halletmesi için tâyin edilen hâkim*. Ayverdi, II, 2005, 2275.

soruların da kendisine sorulması, diğerlerine söylenecek söz olmadığı, meâlinde cevap vererek haber göndermesi üzerine tahkikat tehir edildi.⁴²⁶

Sinan Paşa'nın neşredilen telhisleri arasında da Ferhad Paşa hakkında teftiş istekleri görülmektedir.⁴²⁷ Tarihleri belli olmayan bu telhislerin, aynıyle Selânikî'nin kaydettikleri olup olmadığı ve bunlarda Sinan Paşa'nın tesirinin varlığı meçhuldür. Bununla birlikte muhtevalarındaki benzerlik bu ihtimalleri düşündürmektedir.

Ferhad Paşa'yı anlatan klasik eserlerin haricinde, halk edebiyatındaki yansımalarının görüldüğü bir metin olarak, asrının saz şairlerinden Öksüz Dede'nin onun hakkında yazdığı bir şiir ortaya konulabilir. Serdar'ın methedildiği bu şiirin bir kısmı şu şekilde kaydedilmiştir:

*“Sultan Murad'ın arslanı
Acem seyrettin mi geldin
Kesdin dâvânın arasın
Ahd-emân ettin mi geldin*

*Ferhad Paşa da bir erdir
Onda Hak nazarı vardır
Acem'in erleri kördür
Gülbangin çektin mi geldin*

*Be görün serdârın hasın
Acem'e saçmış ağusın
Be Şah Oğlu'nun yavrusın
Yuvaldan kaptın mı geldin*

*Çekilüp gelir kervanı
Pâdişahsın sür devranı
Sultan Murad'ın evreni
Acem'i yuttun mu geldin*

*Acem'i tutmakda kasdı
Abdallar'ın giyer postu
Öksüz Dede der Hak dostu*

⁴²⁶ Selânikî, bu hususun da kötü niyet ve düşmanlık sebebiyle olduğunu kaydetmiştir. *Tarih-i Selânikî*, I, 1999, 268-269.

⁴²⁷ Sinan Paşa'nın teftişe dâir telhisleri: 52 numaralı telhis; *Serdar Ferhad Paşa'dan mâl beklentisi*, 53 numaralı telhis; *Serdar Ferhad Paşa'nın sefer masraflarından artırdıklarının aranması*, 54 numaralı telhis; *Serdar'ın verdiği ruûsdan aldığı peşkeşlerin aranması*, 77 numaralı telhis; *Ferhad Paşa ve sefer bütçeleri*. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 75-77, 78-79, 111-112. Telhislere, paşalar arasındaki hizipleşme noktasında yapılan değerlendirmeler için bkz. Elif Özgen, *Grand Vizier Koca Sinan Paşa and Factional Politics in the Court of Murad III*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Allah 'dan korktun mu geldin"⁴²⁸

Selânikî, Ferhad Paşa hakkında yazdıklarını sonlandırırken şu beyti kaydetmiştir:

*"Düketdi ömrin anunda zemâne
Sanasın gelmedi hergiz cihâne"*

Müellifin, bu beytin ardından yazdığı iki cümle ile sözlerini tamamladığı gibi, burada da Ferhad Paşa'nın şahsiyeti konusu, onun ifadeleri ile bitirilebilir: "*Umûr-ı saltanata bir mertebede vucûdî lâzım u elzem idi ki niçe yıllar mumlar yakup arayup bulmayalar. Pâdişâh-ı cihân-penâh ile cümle erkân-ı sa'âdet kemâl derece nâdim ü peşîmân oldılar.*"⁴²⁹

⁴²⁸ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, C. I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s. 629-630. Öksüz Dede, Sultan III. Murad devrinde yaşadığı kaydedilen bir Yeniçeri şairidir. Hayatı hakkında bilgiye rastlanmayan şair, Serdar Ferhad Paşa'nın İran savaşlarıyla alâkalı söylediği, semâî ve türkû şeklindeki iki manzûmesi ile meşhurdur. Koşma tarzındaki bu şiirlerden yukarıda nakledileni, Ferhad Paşa ile onun Haydar Mirza'yı da alıp geldiği İran seferini, diğeri ise Mirza'nın babasının ağzından onun hislerini anlatmaktadır. Devrin diğer kaynakları, İran şehzâdesinin rehin olarak verildiği sırada babası Hamza Mirza'nın hayatta olmadığını kaydetmişlerdir. Bir ordu şairi olan Öksüz Dede'nin bunu bilip bilmediği meçhuldür. Onun bir şair hissiyatıyla söylediği türkûde Ferhad Paşa'ya dâir iki kıta şu şekildedir:

*Değme baba kıyar m'ola oğluna
Saldı garipliğe bakar yoluna
Bizden selâm olsun Osman Oğlu'na
İmirza'mı hoşça tutun ağalar*

*Ferhad Paşa ilimize geldi hây
Yenemedim yavrucağım aldı hây
Hasretimüz kıyâmete kaldı hây
İmirza'mı hoşça tutun ağalar*

Banarlı, 1998, 629-630; "Öksüz Dede", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. VII, Dergâh Yay., İstanbul 1990, s. 174-175.

⁴²⁹ *Tarih-i Selânikî*, II, 1999, 531.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, dünyada hâkim siyâsî ve askerî güçler arasında yerini almıştı. Devlet, Akdeniz’de Adriyatik Denizi’nden Fas’a, bunun yanında Kafkaslar’dan Hazar Denizi’ne kadar olan coğrafyada nüfuz sahibiydi. Yüzyılın sonuna gelmeden önce, Osmanlı Devleti için XVI. yüzyılın ikinci yarısı, 1571 İnebahtı Savaşı’ndan sonra başlayan, birbiriyle irtibatlı olarak bir bütün oluşturarak vakaların meydana geldiği mühim bir zaman dilimiydi. Habsburglar ve Safevîlerle, 1570’lere gelindiğinde bir süre değişmeyecek sınırlara dâir barış antlaşmaları imzalanmıştı. Yüzyılın ortasına denk gelen bu antlaşmalar, 1547 tarihindeki Habsburg Antlaşması ile 1555’deki Safevî İran’ıyla yapılan Amasya Antlaşması’ydı. 1566 tarihindeki Sigetvar haricinde, her iki antlaşmanın neticesi olarak sınırlar bir süre büyük oranda değişmeden kalmıştı. Ferhad Paşa’nın tebârüz ettiği XVI. yüzyılın sonlarında ise bu antlaşmalar yerlerini savaflara bıraktı. Osmanlı Devleti’nin yine birkaç merkezde süreklilik gösteren savafları başladı. Bunlar, batıda Avusturya ile olduğu gibi aynı zamanda doğuda devam eden ve İran Seferleri olarak adlandırılan, on iki yıl sürecek muharebelerdi.

Ferhad Paşa’nın hayat hikayesi, Saray’da yetiştirilen devlet adamlarının çoğu gibi Enderun’la başlamaktadır. Burada aldığı eğitimin ardından, vefatına kadar üstlendiği vazifeler çerçevesinde takip edilebilen bu hikâyenin öncesi, Enderun sonrası kadar âşikâr değildir. Kendisi, kapıcıbaşılık, mirâhurluk ve yeniçeri ağalığının ardından, vezirlik verilerek Rumeli beylerbeyiliğine geçirilmesi ile birlikte paşa olmuştur. Sonrasında, dördüncü vezirlikle birinci serdarlığını, üçüncü vezirlikle de ikinci serdarlığını yapmıştır. Ardından veziriazam/sadrazam tayin edilmiş, onun ardından da ikinci vezirlikle sadaret kaymakamlığına getirilmiştir. Ekseriya Sultan III. Murad devrinde ifâ ettiği bu vazifelerin akabinde, son olarak, Sultan III. Mehmed devrinin başlamasıyla beraber ikinci kez tayin edildiği sadrazamlık vazifesinde bulunmuş ve bu esnâda sefere çıkması sebebiyle de serdâr-ı ekrem olmuştur.

Ferhad Paşa daha ziyade, serdarlığını yaptığı doğu seferleri ile tanınmaktadır. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında, İran’da olduğu kadar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan coğrafyası üzerinde cereyan eden bir hâkimiyet mücadelesi vardı. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin nazarında Safevîler, bu topraklarda şiilik propagandası yapıyor ve

isyanların arkasında yer alıyorlardı. Ferhad Paşa da öne çıkan bu sebeplerle 1578-1590 arasında uzun süredir devam eden bir mücadelenin son devresinde, faal rol alan mühim bir şahsiyet olarak yerini aldı. Zîra hem yaptığı fetihlerle hem de muharebelerle geçen on iki yılın sonunda temin ettiği sulh ile, bir süreliğine de olsa bu mücadelenin bitmesine sebep oldu. Yapılan sulh müzakerelerinin neticesinde, 21 Mart 1590 tarihinde, İstanbul/Ferhad Paşa Muahedesi akdedildi. Öncesindeki yıpratıcı savaşlar ve bir sona ulaşmayan müzakerelerin ardından elde edilen bu muvaffakiyet mühimdi. Çünkü Osmanlı Devleti, doğuda, Lala Mustafa Paşa'nın seferleriyle başlayıp Özdemiroğlu Osman Paşa ve Ferhad Paşa ile süren fetihlerin neticesinde hâkimiyet sağlıyordu. Böylelikle devletin bu coğrafyadaki varlığı bir süre daha devam etti. Ayrıca bu antlaşma ile birlikte İran, idaresi altındaki Sünnîlerin mezheplerini serbest olarak yaşamalarına ve Sünnî büyüklerine kötü ve hürmetsiz sözler söylememeye muvafakat gösteriyordu. Yapılan antlaşma ile Safevîlere kabul ettirilen bu madde de Osmanlılar için ehemmiyetliydi ve bu netice de Ferhad Paşa sâyesinde gerçekleşiyordu.

Tarih çalışmalarında, ele alınan devre vâkîf olmak için sadece o devre âit siyâsî tarihin değil, devlet adamlarının da tetkikinin lüzûmu ortadadır. Bununla birlikte, yeniçağ ve öncesindeki devlet adamlarının hayatlarının öğrenilebileceği malzeme, yakınçağdakiler kadar muhtelif olmadığı için bu tetkike dâir izler de yine ekseriyetle siyâsî tarih üzerinden sürülebilmektedir. Osmanlı Devleti'nin tarihi içerisinde gerek yeniçağ ve öncesi gerekse yakınçağ olsun, yaşadıkları devirde öne çıkan devlet adamları vardır. Bunlardan, yeniçağ ricâli arasında olan Ferhad Paşa hakkındaki bu çalışmada da elbette ihtiyat kaydıyla, bu yol takip edildi ve Sultan III. Murad devrindeki faaliyetleri ile öne çıkan Ferhad Paşa'nın hayat hikayesinin tertibine gayret sarfedildi.

Sahip olduğu mevkilerde, kendisine mahsus biyografik bir çalışmaya değecek icraatta bulunan Ferhad Paşa, XVI. asrın sonlarında yaptığı serdarlık ve sadrazamlıklar ile Osmanlı Devleti'nin tarihi içerisinde dikkat çeken devlet adamları arasına girmiştir. Ferhad Paşa'nın, îfâ ettiği vazifelerle, devletin içinde bulunduğu siyâsî ve askerî yoğunluğun üstesinden gelinmesindeki iştirâki açıktır. Hem kazandığı muvaffakiyetler ve onların getirdiği şöhret, hem de bunlara rağmen sürüklendiği âkıbet, onun, tarih sahnesinde kendi hikâyesi ile var olabilmesini sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM. d.): 44, 48, 49, 51, 52, 53, 59, 60, 62, 63.

Tez ve Kitap Olarak Transkripsiyonu Yapılmış Olan Mühimme Defterleri ve Belgeler

Kar, Serdar, *63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996/1587-1588) Özet ve Transkripsiyon*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, C. II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

Uğurlu, Muhammed, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (121-276)*, C. I, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2018.

Ünal, Mehmet Ali, *Mühimme Defteri 44*, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.

Yıldız, Hasan, *49 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlîl-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

Yayımlanmış Telhisler

Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul 2004.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Basılı ve Transkripsiyonu Yapılmış Kaynak Eserler

Atasoy, Nurhan, *1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı*, Koçbank, İstanbul 1997.

Aycibin, Zeynep, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, haz. İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1975.

- Çimen, Nurdan, *Abdülaziz Karaçelebi-zâde'nin Tarih-i Ravzatü'l-Ebrar'ı Metin-Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.
- Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar Sultan Süleyman'ın Son Seferi*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbârı'nda II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, haz. Faris Çerçi, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr Edisyon Kritik ve Tahlil*, haz. Ali Öztekin, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Târîhi Metin (926-1003 / 1520-1595)*, haz. Şevki Nezihi Aykut, C. II-III, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- Kavanin-i Yeniçeriyan (Yeniçeri Kanunları)*, haz. Tayfun Toroser, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- Koçi Bey Risâlesi*, haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayer, C. II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül-vukuât*, C. I-II, haz. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, C. I-IV, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb-Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzû'l-mülûk*, haz. Yaşar Yücel, TTK. Yayınları, Ankara 1988.
- Osmanzade Taib, *Hadikatü'l Vüzerâ ve Zeylleri*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- Özkuzugüdenli, Bülent, *Ta'likî-zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye (Metin Transkripsiyonu, Eser ve Bilgilerin Değerlendirilmesi, Yazar Hakkında İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Rahimi-zâde İbrahim Çavuş, Harimî, *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010.
- Sağırılı, Abdurrahman, *Mehmed b. Mehmed Er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âli Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-bünyan ve Tezkiretü'l-ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, haz. Hayati Develi, Koç Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 99.

Sakin, Orhan, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, C. II. TSM Ktp., B. 200.

Şeref Han, *Şerefnâme II Osmanlı-İran Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, C. II, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003.

Seyahatnâme ve Hâtıratlar

Reyhanlı, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Wratislaw, Baron W., *Baron W. Wratislaw'ın Anıları, "16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler"*, çev. M. Süreyya Dilmey, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996.

Araştırma Eserleri

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyanları"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

Akyıldız, Ali, *Haremin Padişahı Valide Sultan Haremde Hayat ve Teşkilât*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri I Manzum Sûrnâmeler*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2008.

Banarlı, Nihad Sâmî *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, C. I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s. 629-630.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454 - 1829 (Tarih - Toplum - Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

Boyar, Ebru, "Doğu'da Osmanlı Genişlemesi", *Türkiye Tarihi 1453 – 1603 Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu*, C. II, ed. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 113-188.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.

Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2011.

- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Dereli, Hâmit, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1951.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Ferzelibeyli, Şahin Fazil, *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV-XVI. Yüzyıllar)*, çev. Nazım Muradov, Teas Press, İstanbul 2017.
- Gül, Abdulkasim, *Celâlikıran Kuyucu Murad Paşa*, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- Hütteroth, Wolf-Dieter, "Osmanlı Topraklarının Ekolojisi", *Türkiye Tarihi 1603 – 1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, C. III, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 35-61.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Halkalı Suları 2*, haz. Ahmet Tabakoğlu vd., C. XXII, İSKİ Yayınları, İstanbul 2001.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 3, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Kılıç, Remzi, *Osmanlı-İran Siyâsî Antlaşmaları (XVI. ve XVII. Yüzyıl)*, Niğde 1999(a).
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, TTK Basımevi, Ankara 1953.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı - İran Siyâsî Münâsebetleri (1578 - 1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1993.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı - İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Lamartine, Alphonse de, *Osmanlı Tarihi*, çev. Serhat Bayram, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1963.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Önalp, Ertuğrul, *Osmanlı'nın Güney Seferleri XVI. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk – Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 4, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977.
- Pazan, İbrahim, *Padişah Anneleri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.

- Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümrânlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Pul, Ayşe, *Celâli Kaçgunu Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020(a).
- Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, C. VII, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.
- Saydam, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.
- Skilliter, Susan, “William Harborne: İlk İngiliz Elçisi 1583 – 1588”, *Türk – İngiliz İlişkileri 1583 – 1984 (400. Yıldönümü)*, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s. 21-31.
- Şahin Allahverdi, Reyhan, *İsmiyle Yaşayanlar Siyavuş Paşa ve Vakıfları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Şahin Allahverdi, Reyhan, *Kafkas Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK. Yayınları, Ankara 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I-II, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- White, Sam, *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. III, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Makaleler

- Akdağ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *AÜ DTCTF Dergisi*, C. 5, S. 3, Ankara 1947, s. 291-303.
- Altaylı, Yasemin, “Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 49, S. 2, Ankara 2009, s. 157-171.
- Ayanoğlu, Fazıl, “Ferhat Paşa ve Gizli Kalan Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 7, İstanbul 1968, s. 145-148.
- Bayram, Fatih, “Feridun Ahmed Bey'in Nüzhet-i Esrar'ında Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa”, *Avrasya Etüdları*, S. 56, s. 203-219.
- Bizbirlik, Alpay, “Kroniklerde Osmanlı Devleti Yöneticilerine Yapılan Eleştiriler Üzerine (Başlangıcından XVI. Yüzyılın Sonuna Kadar)”, *Bilig*, S. 31, 2004, s. 51-69.
- Çam, Mevlüt, “Ebu'l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye İçin Kurulan Sultan III. Murat Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 45, Haziran 2016, s. 121-142.

- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Ferhad Paşa Çiftliği’nde yer alan tarihi eserler”, *Nurhan Atasoy’a Armağan*, ed. M. Baha Tanman, Lale Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 100-112.
- Çolak, Kamil, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusçuk’ta Köle Ve Cariyelerin İhtidâları”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2017, s. 379-390.
- Değer, Mebrure, “Sadrazam Ferhat Paşa’nın Vasiyyet-name’si”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 144, Haziran 2003, s. 131-148.
- Eğri, Sadettin, “Koca Sinan Paşa Hakkında Övgü ve Yergi İkilemi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 33, s. 587-607.
- Gündoğdu, Abdullah, “Türkistan’da Osmanlı-İran Rekâbeti”, *Osmanlı*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 581-587.
- Káldy-Nagy, Gy. “Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Belleten*, C. LIV, S. 210, Ağustos 1990, s. 649-663.
- Kılıç, Orhan, “1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi”, *Askerî Tarih Bülteni*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, S. 46, Şubat 1999, s. 109-135.
- Kılıç, Remzi, “Osmanlı Padişahı III. Murat ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması”, *Bilig Dergisi*, S. 10, Ankara 1999, s. 49-59.
- Pul, Ayşe, “Yeniçeri Teşkilâtına Dair Bir Risale (Değerlendirme-Karşılaştırmalı Metin)”, *Belleten*, C. LXXXIV, S. 301, Aralık 2020(b), s. 983-1044.
- Tanıdı, Duygu, “1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri’ne Göre Rusçuk’ta Köleler ve Cariyeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2016, s. 219-235.

Tezler

- Gümüş, Nebi, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- Korkmaz, Gülsüm Ezgi, *Sûrnâmelerde 1582 Şenliği*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004.
- Nejat, Nader, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502-1590, 1620)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986.
- Önal, Ahmet, *Koca Sinan Paşa’nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Özgen, Elif, *Grand Vizier Koca Sinan Paşa and Factional Politics in the Court of Murad III*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Ansiklopediler

- “Ferhad Paşa”, *Meydan Larousse*, C. 4, Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, s. 601.
- “Öksüz Dede”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. VII, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 174-175.
- Ak, Mahmut, “Siyavuş Paşa, Kanijeli”, *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 311-313.
- Akyıldız, Ali, “Safiye Sultan”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 472-473.
- Alpargu, Mehmet, “Özbekler”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 119-121.
- Alparslan, Ali, “Ferhad Paşa”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 291.
- Aydın, Mustafa, “Revan”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 26-29.
- Aykut, Nezihi, “Damad İbrâhim Paşa”, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 440-441.
- Aykut, Nezihi, “Hasan Beyzâde Ahmed Paşa”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 363-364.
- Bala, Mirza, “Gürcistan” *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 837-845.
- Bilge, Mustafa L., “Fas”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 190-192.
- Bilgili, Ali Sinan, “Tebriz”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 219-222.
- Burgaz, Gülay “Ferhad Paşa Türbesi”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 387-388.
- Çelebi, Rezan, “Ferhad Paşa Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 291-292.
- Çiçek, Kemal, “Osman Paşa, Özdemiroğlu”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 471-473.
- Demiriz, Yıldız, “Ferhad Paşa Türbesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 292.
- Efendizade, Oktay, “Gence”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 17-20.
- Emecen, Feridun, “Mehmed III”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 407-413.
- Eyice, Semavi, “Ferhad Paşa Camii”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995(a), s. 384-386.
- Eyice, Semavi, “Ferhad Paşa Camii”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995(b), s. 386.
- Eyice, Semavi, “İbrâhim Paşa Sarayı”, *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 345-347.
- Gündüz, Tufan, “Safevîler”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 451-457.
- İpşirli, Mehmet, “Atâ Bey, Tayyazâde”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 34-35.
- İpşirli, Mehmet, “Ferhad Paşa”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 383-384.
- İpşirli, Mehmet, “Koca Sinan Paşa”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 137-139.
- İpşirli, Mehmet, “Selânîkî Mustafa Efendi”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 357-359.
- Karamanlı, Hüsamettin M., “Gürcistan”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 314-316.
- Karpat, Kemal, “Eflak”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 466-469.

- Koçu, Reşad Ekrem, “Ferhad Paşa Camii”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971, s. 5670-5672.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Ferhad Paşa Çeşmesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971, s. 5672.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Ferhad Paşa”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971(a), s. 5668-5669.
- Kütükoğlu, Bekir, “Murad III.” *İA*, 79. Cüz, Maarif Vekâleti Basımevi, İstanbul 1957, s. 615-625.
- Kütükoğlu, Bekir, “Murad III”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 172-176.
- Özcan, Abdülkadir, “Rikâb”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 110-111.
- Parry, V. J., “Ferhād Pasha”, *Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Edited by: Lewis B., Pellat Ch., Schacht J., Vol. II, Leiden/London 1965, s. 880-881.
- Sümer, Faruk, “Abbas I”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 17-19.
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Cigalazâde Sinan Paşa”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 525-526.
- Tapper, Richard Lionel, “Şahseven”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 295-297.

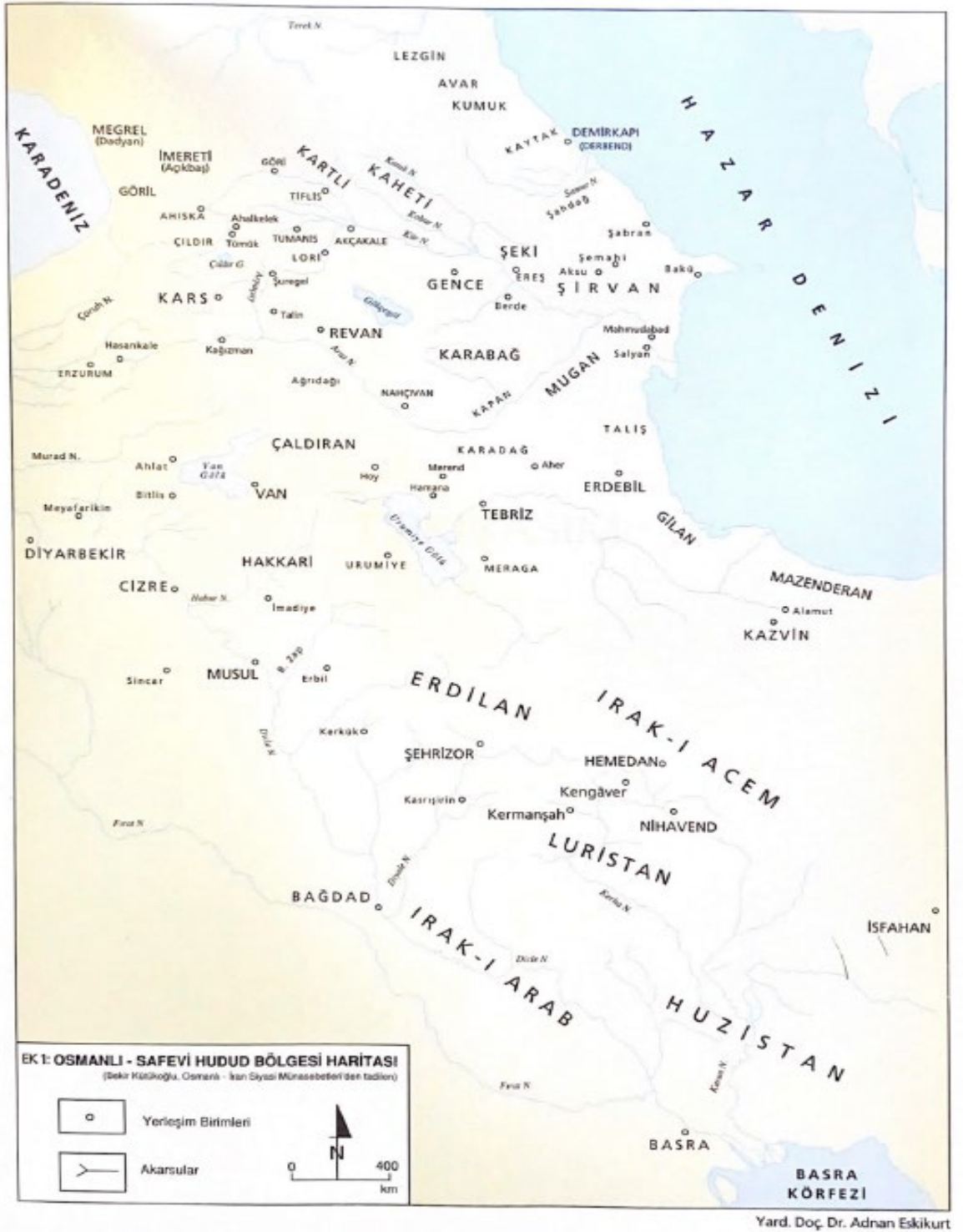
Sözlükler

- Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. I-II-III, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Dinî Lügat İzahlı, Misalli Metinlerle*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2018.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-II-III, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

İnternet Kaynakları

- <https://esenler.bel.tr/sehir-rehberi/esenler-tarihcesi/> (14 Mayıs 2021)
- <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (8 Nisan 2021)

EKLER

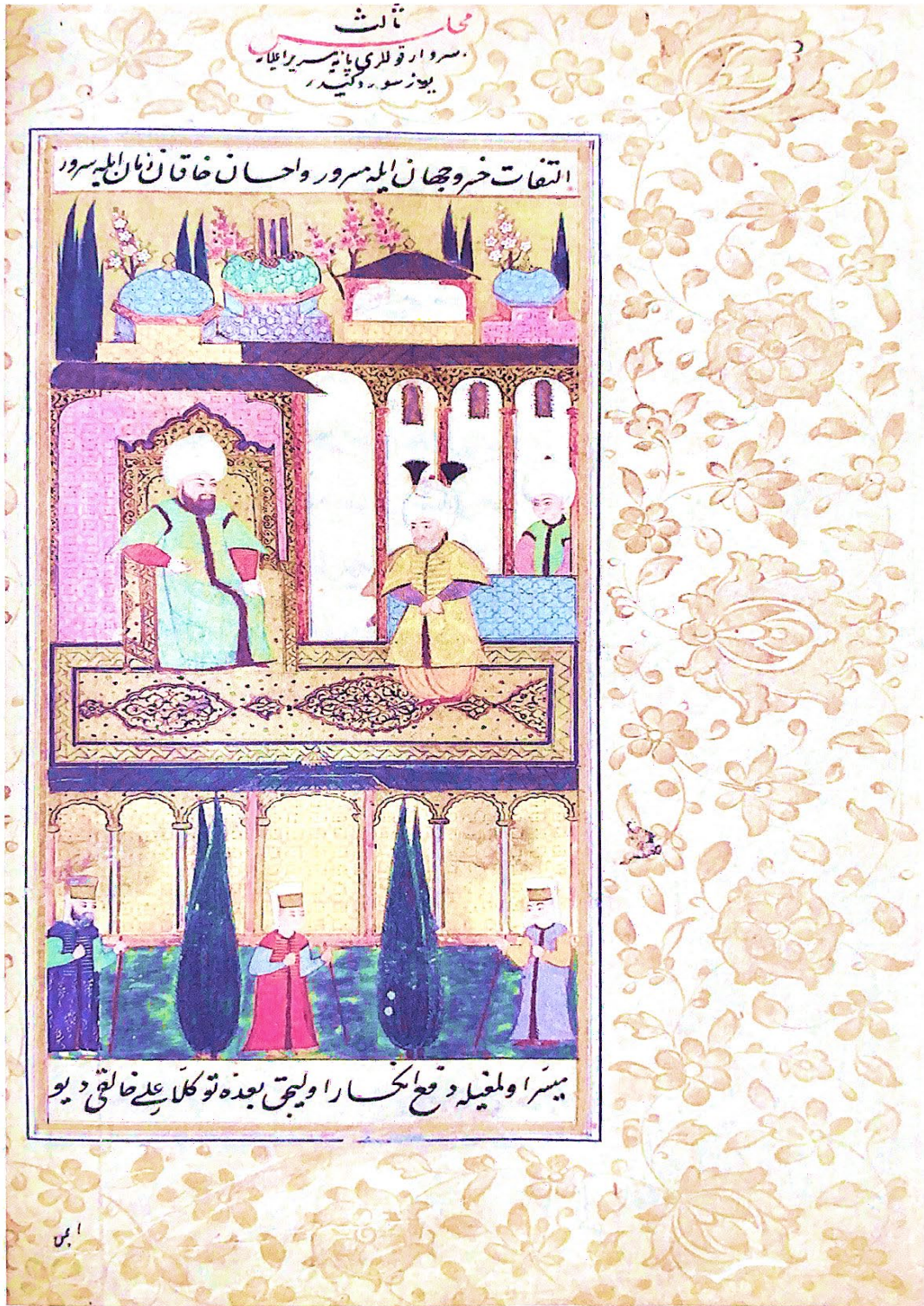
EK-1: Osmanlı-Safevî Sınırı⁴³⁰

⁴³⁰ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*

EK-2: 1582 Sünnet Düğünü Yeniçeri-Sipahi Kavgası⁴³¹

⁴³¹ 1582 Surname-i Hümayun Düğün Kitabı.

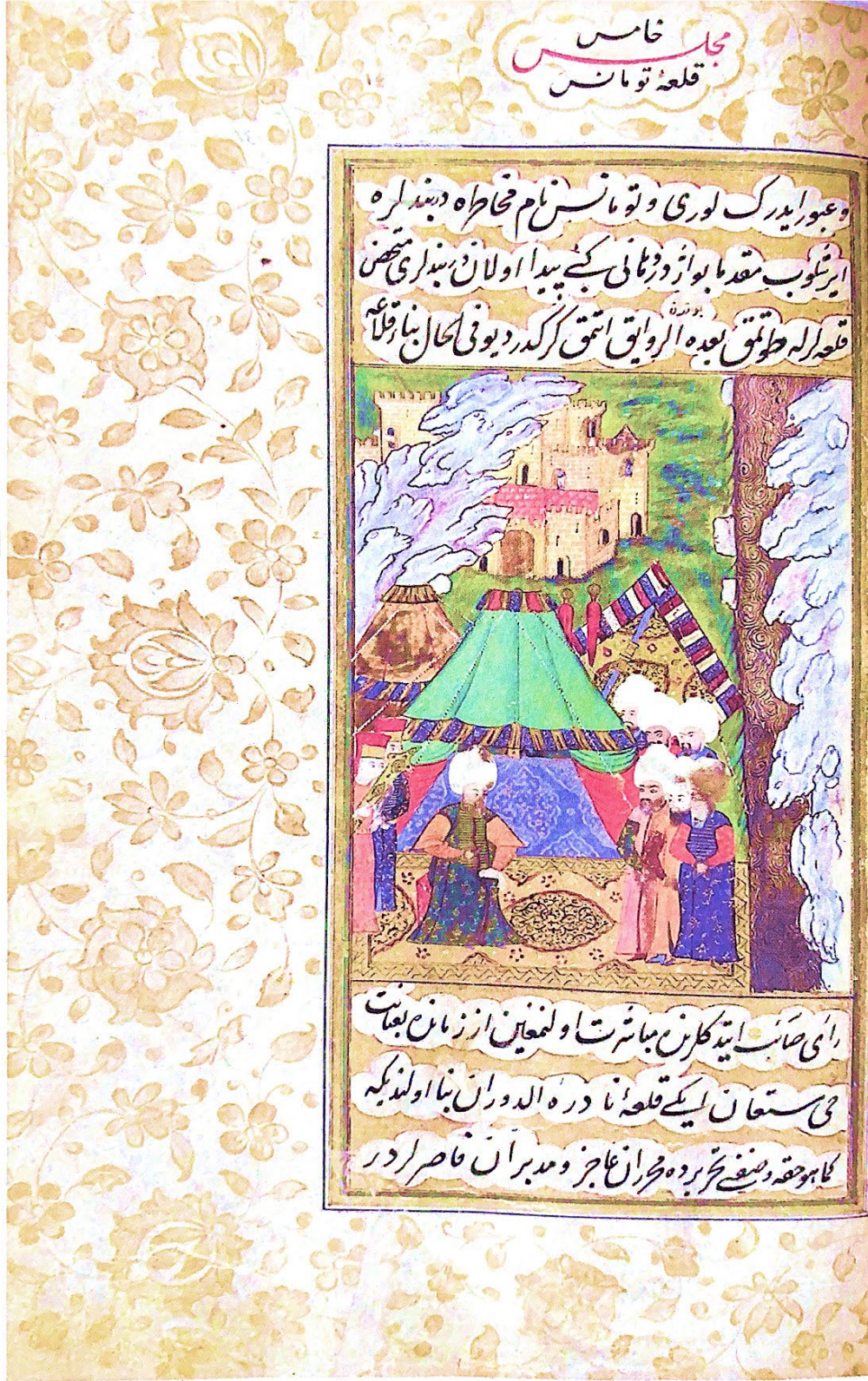
EK-3: Ferhad Paşa, Sultan III. Murad'ın Huzurunda⁴³²

⁴³² Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

EK-4: Revan Kalesi Önündeki Otağında⁴³³

⁴³³ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

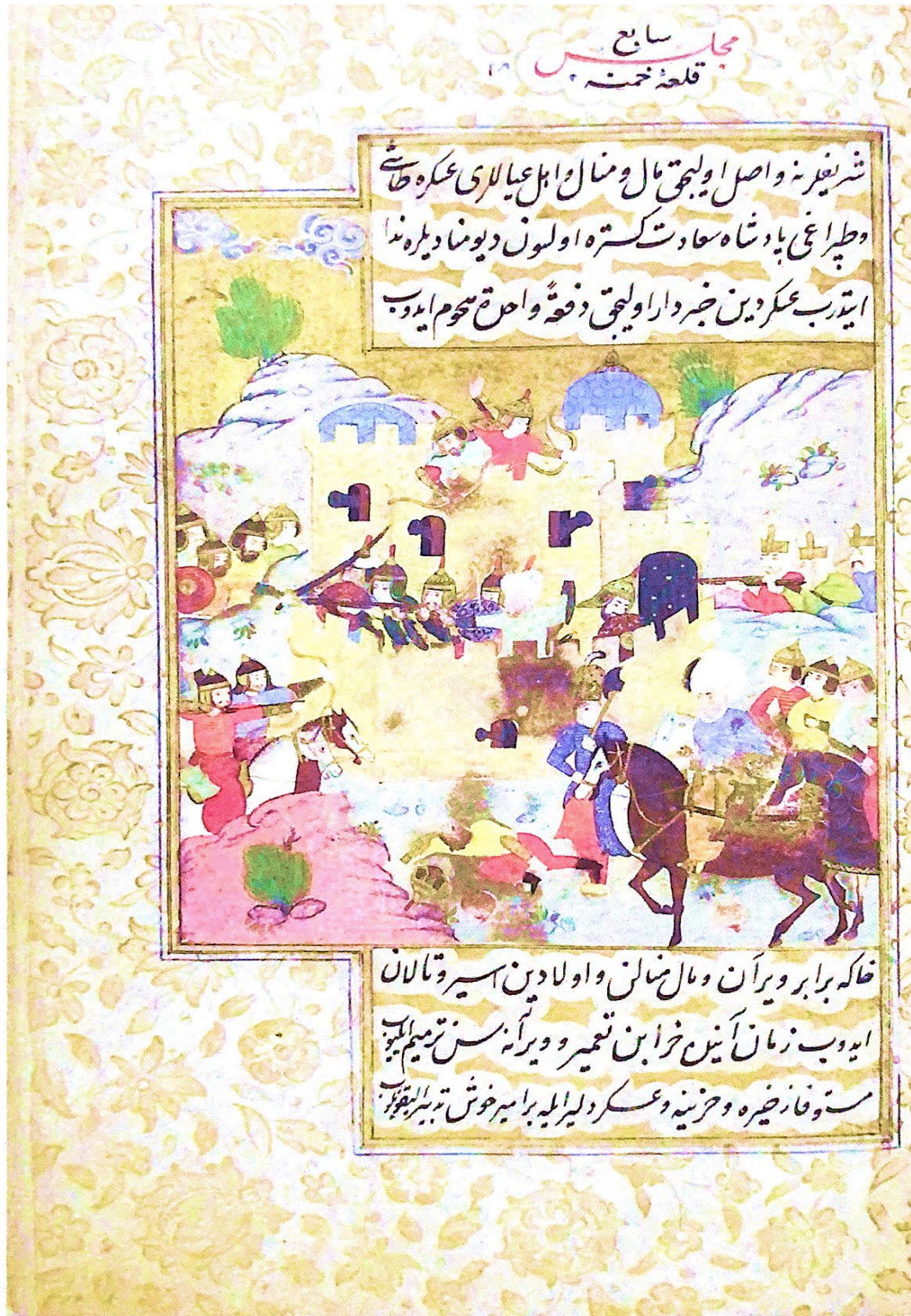
EK-5: Tomanis Kalesi Önünde⁴³⁴

⁴³⁴ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

EK-6: Lori Kalesi'ni Tahkimi⁴³⁵

⁴³⁵ *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.*

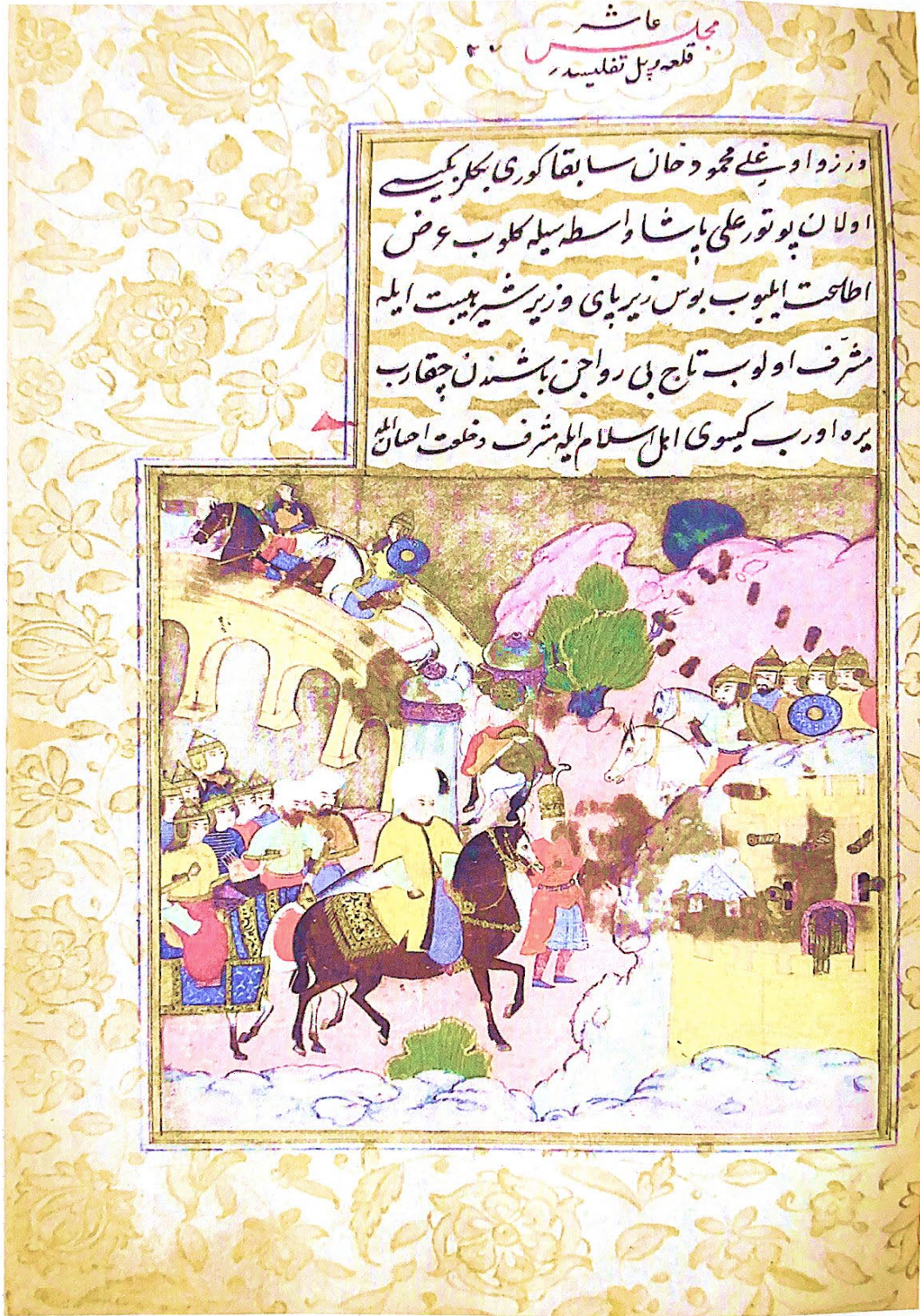
EK-7: Humna/Hamana Kalesi'ni Muhasarasi⁴³⁶

⁴³⁶ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

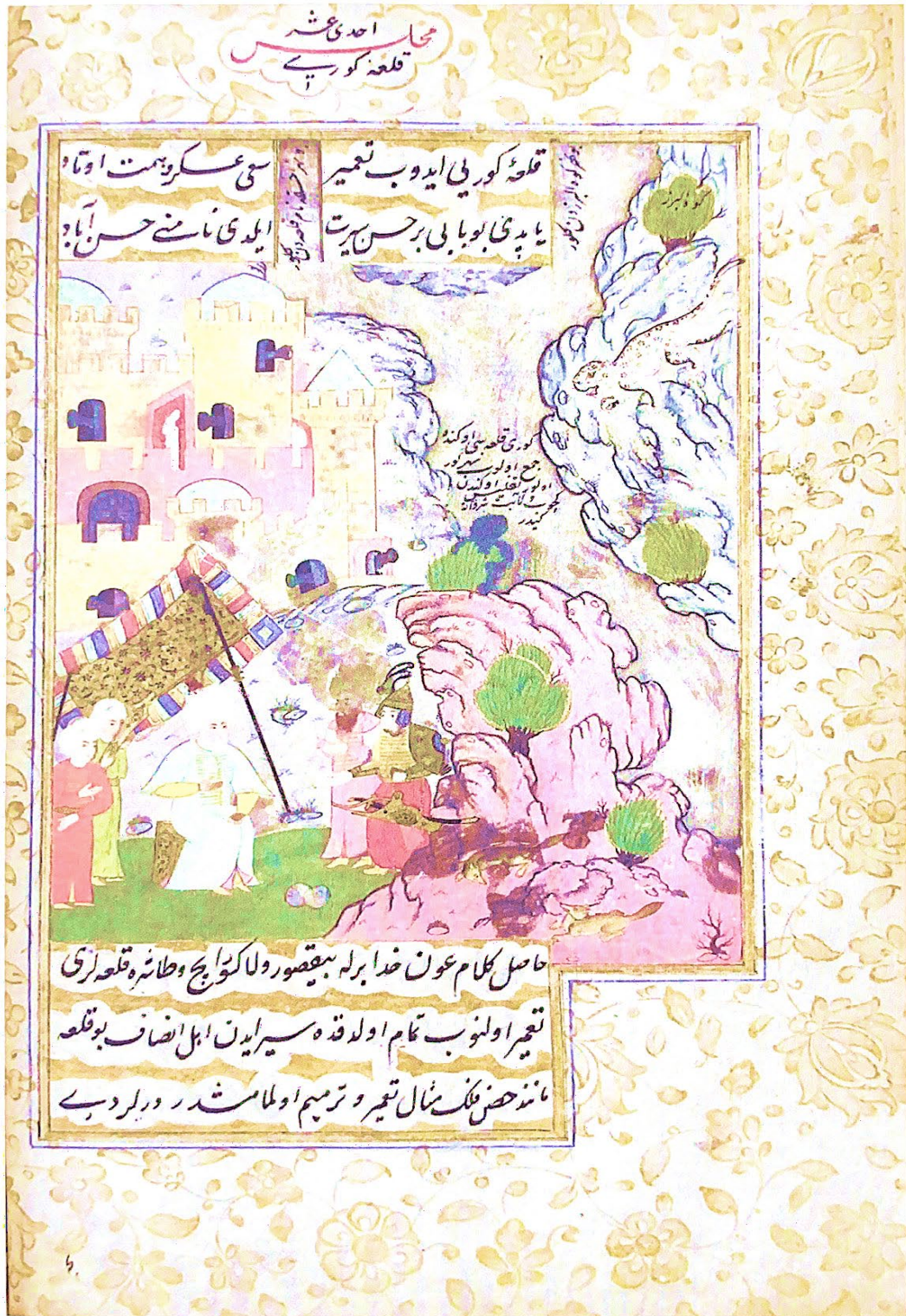
EK-8: İtaat Eden Kazak Han'la Görüşmesi⁴³⁷

⁴³⁷ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

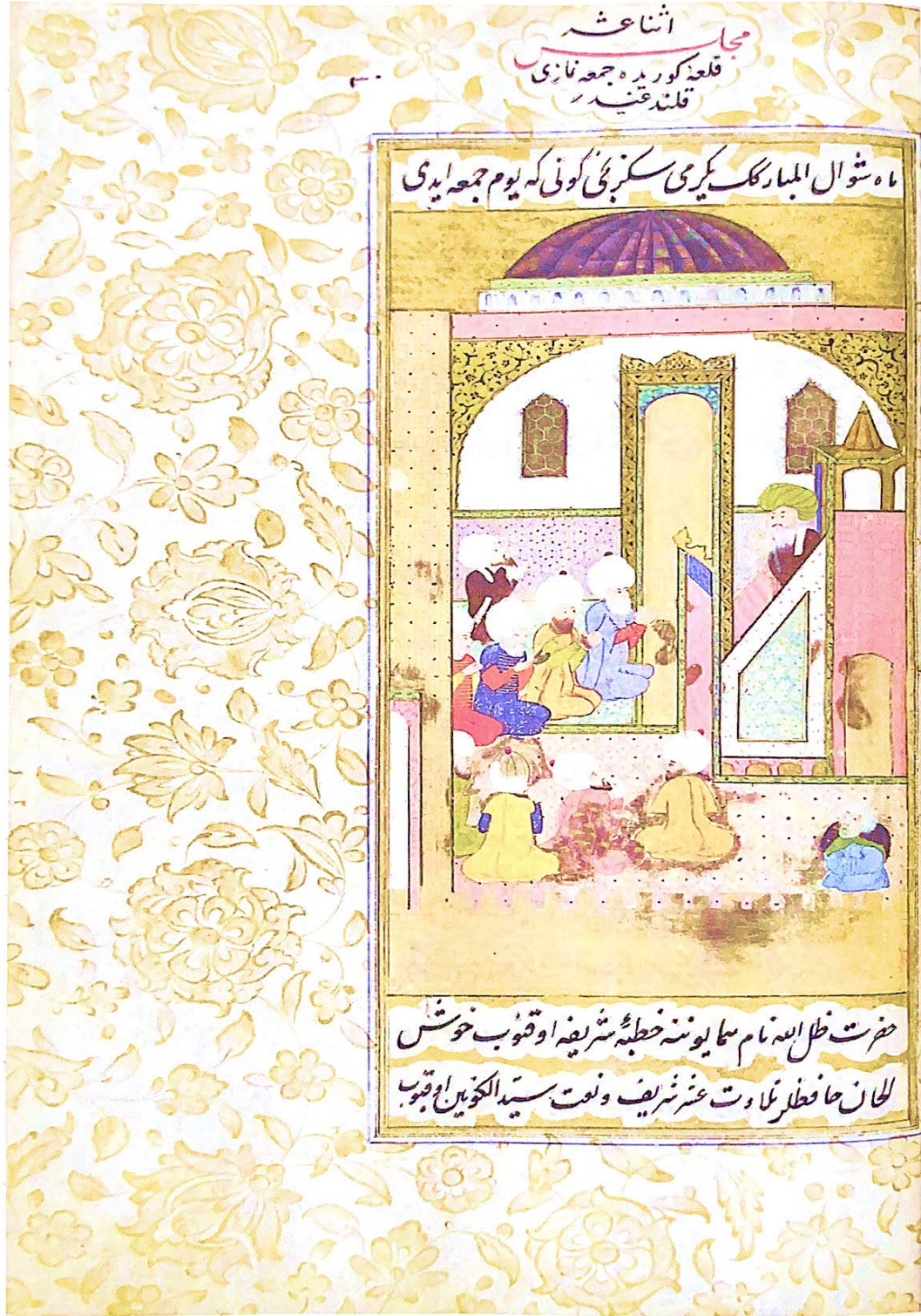
EK-9: Tiflis Köprüsü ve Kalesi⁴³⁸

⁴³⁸ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

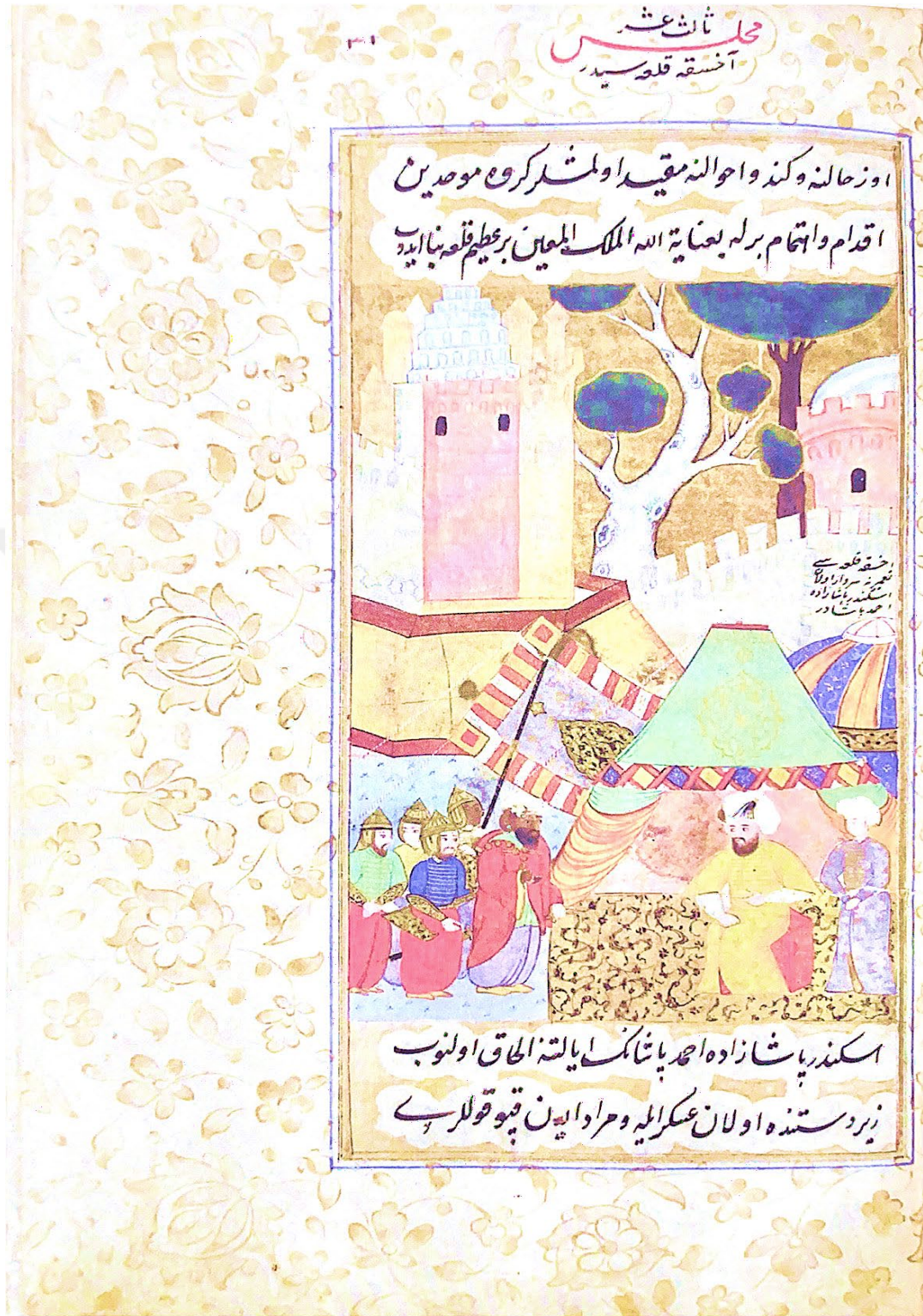
EK-10: Gori Kalesi⁴³⁹

⁴³⁹ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

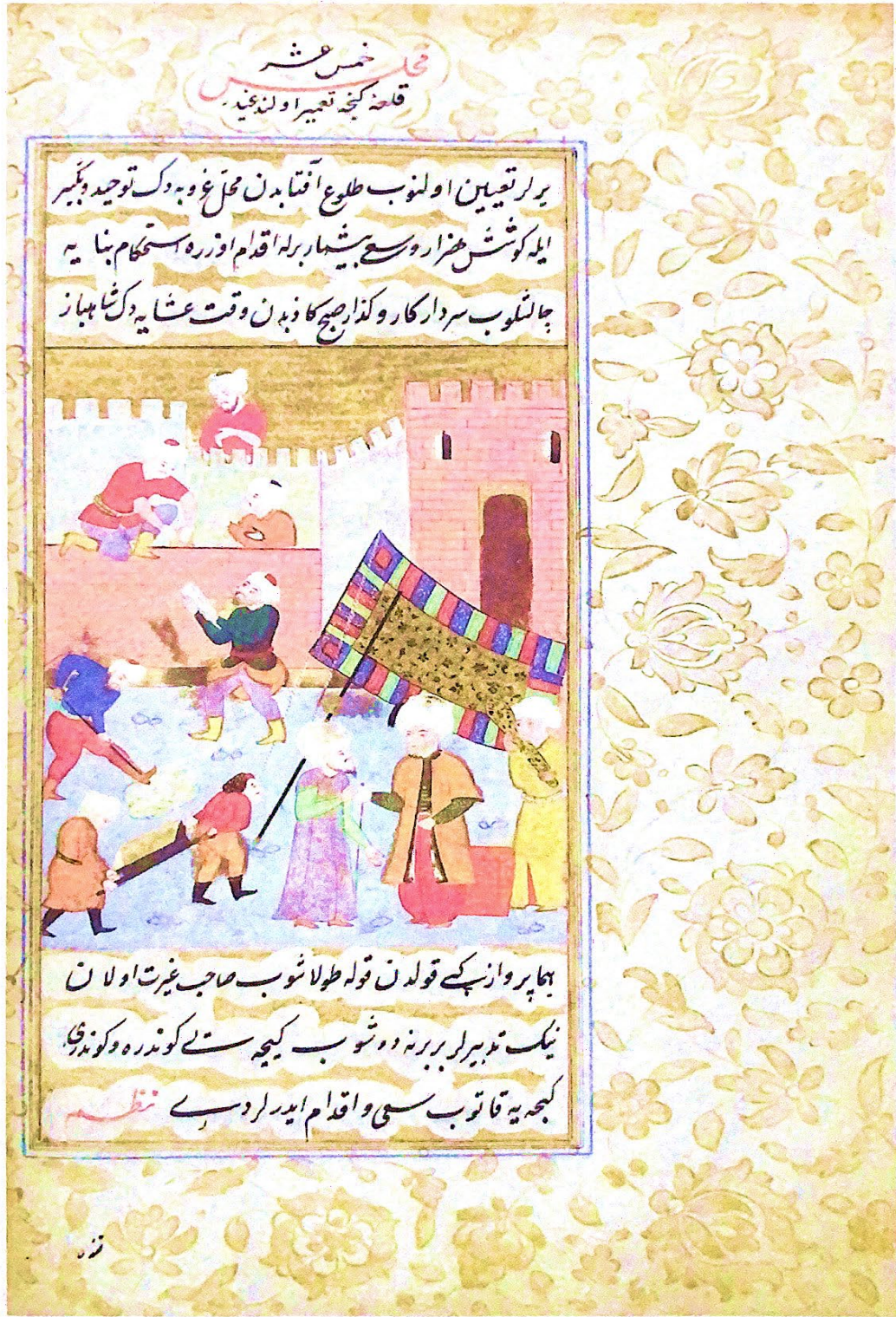
EK-11: Gori Kalesi'nde Cuma Namazı⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

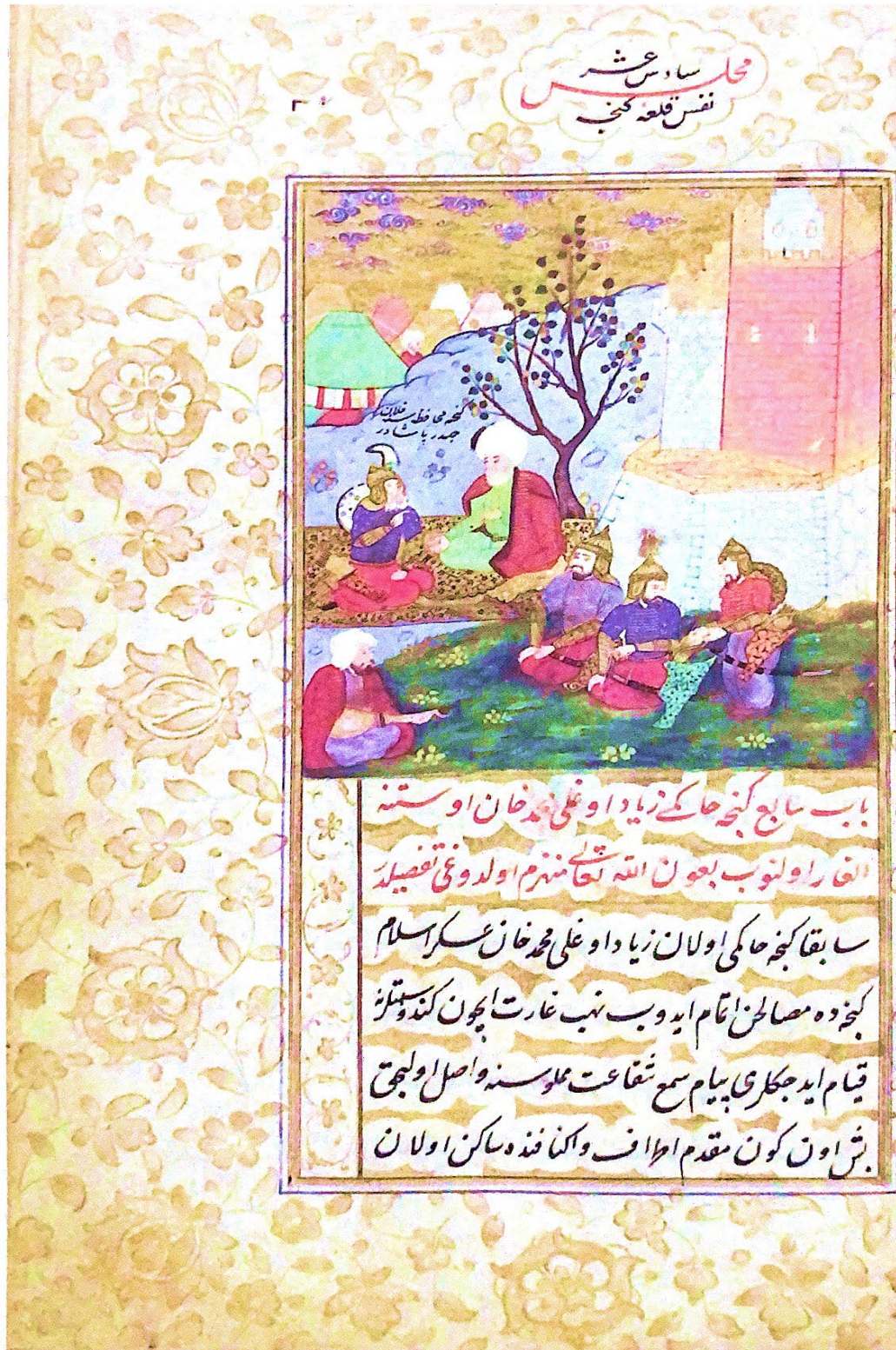
EK-12: Ahıska Kalesi⁴⁴¹

⁴⁴¹ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

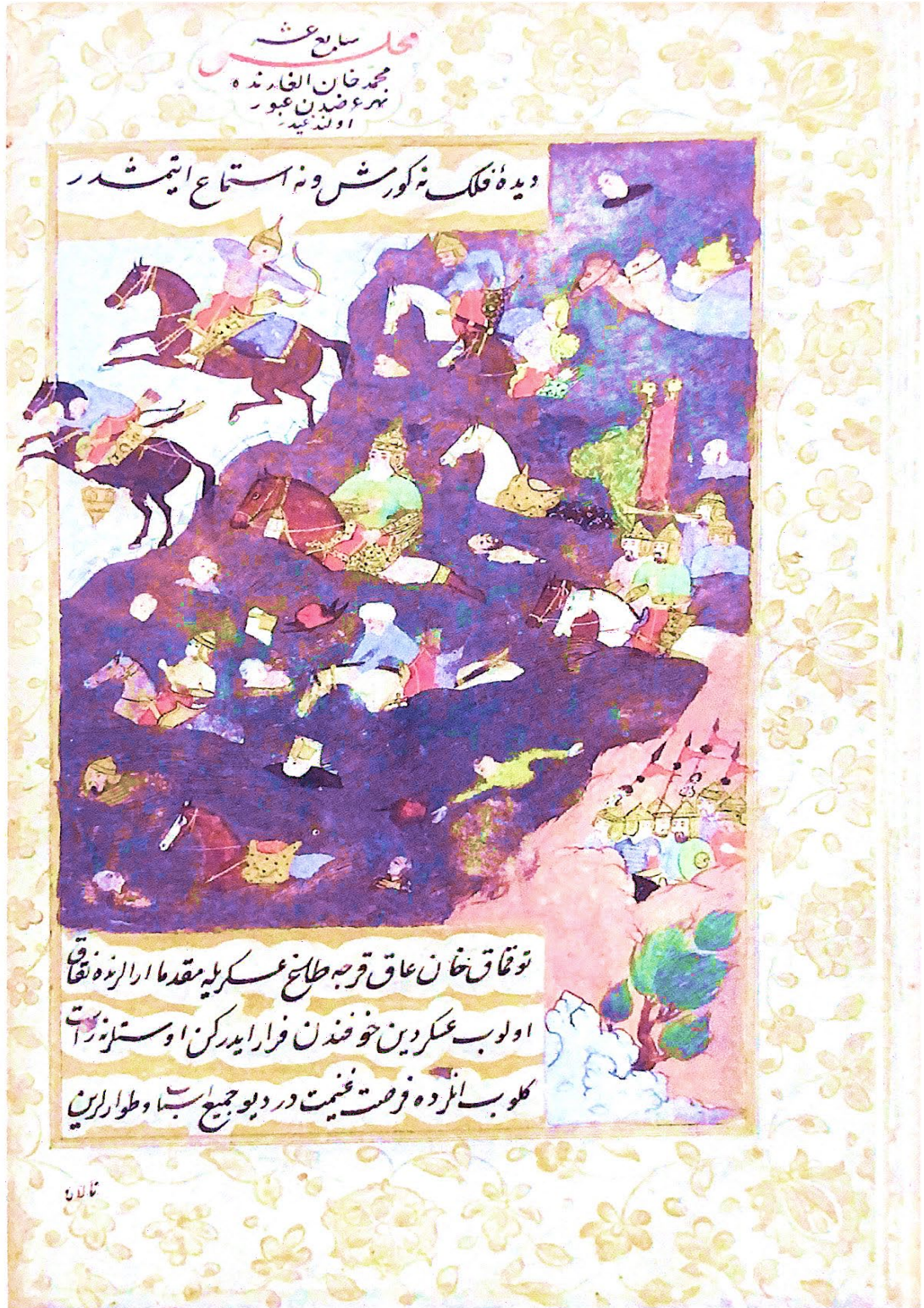
EK-13: Gence Kalesi'nin Tamiri⁴⁴²

⁴⁴² Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

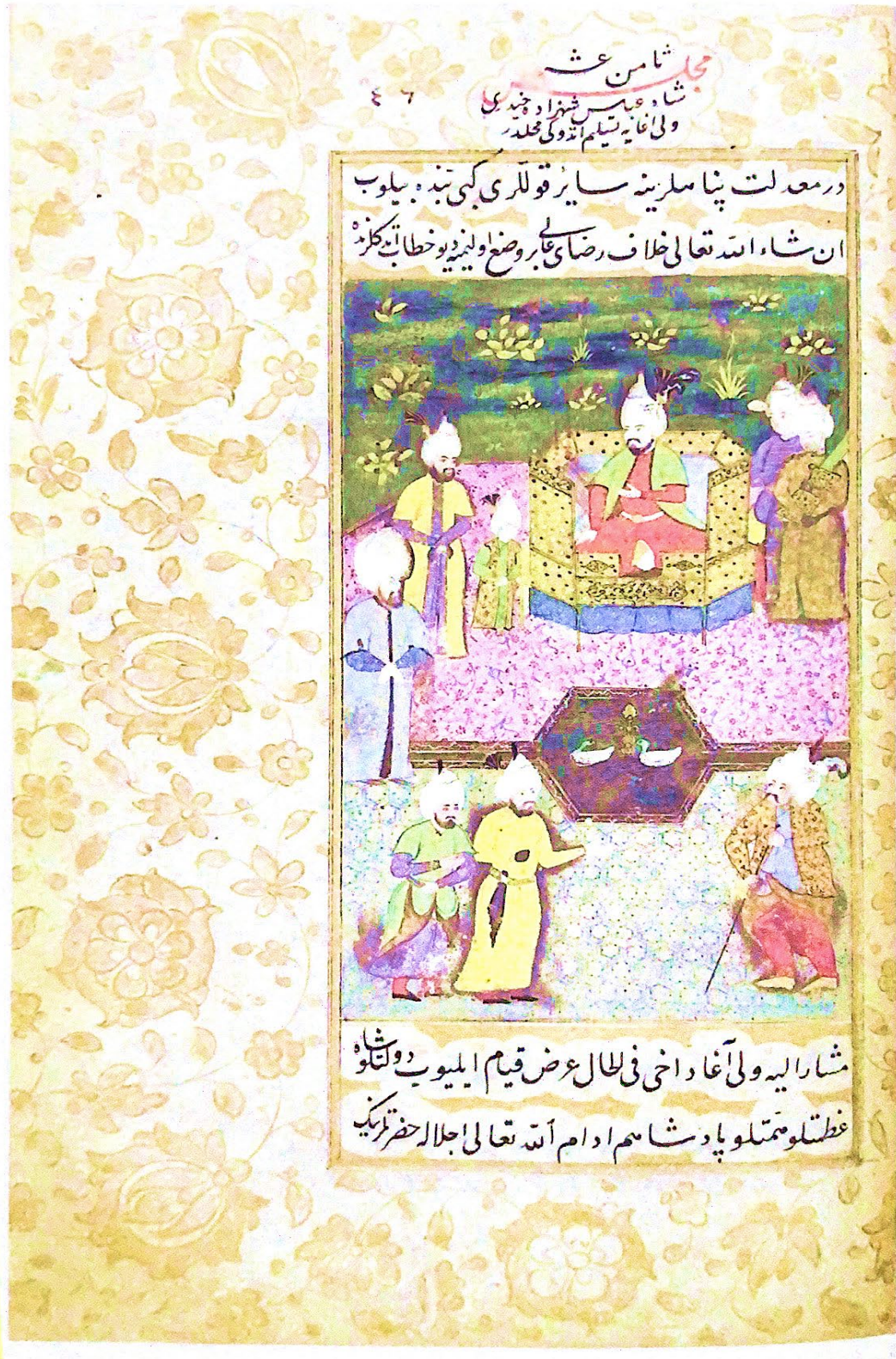
EK-14: Gence Kalesi-Nefs-i Kal'a-i Gence⁴⁴³

⁴⁴³ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

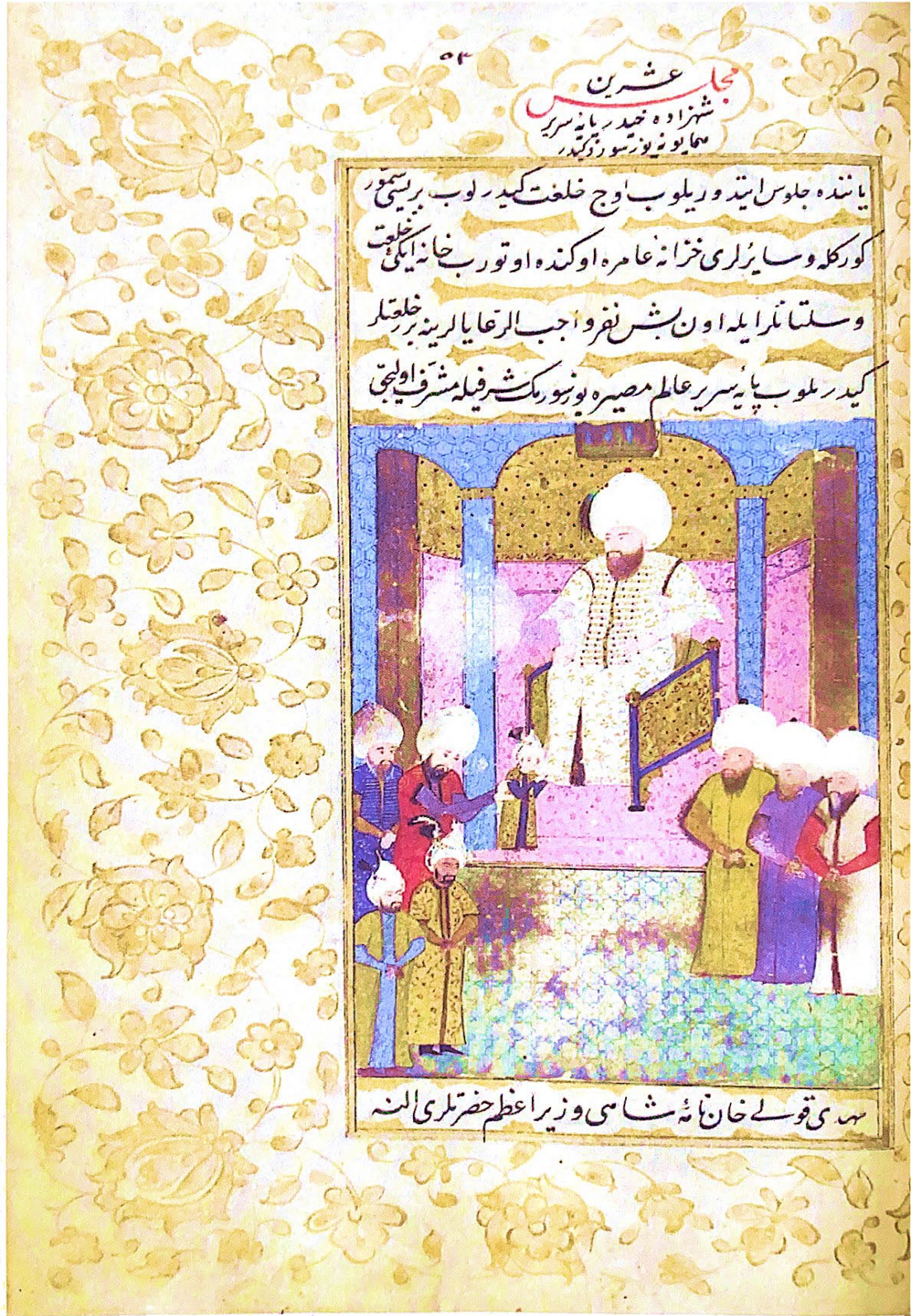
EK-15: Aras Nehri'nden Geçilmesi⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

EK-16: Şah Abbas'ın Şehzâde Haydar'ı Teslim Etmesi⁴⁴⁵

⁴⁴⁵ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

EK-17: Şehzâde Haydar Sultan III. Murad'ın Huzurunda⁴⁴⁶

⁴⁴⁶ Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence.

EK-18: Ferhad Paşa'nın Serdar Olarak Revan Fethine Gitmesi⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

EK-19: Şuragel Kalesi'ni Yağmurlu Bir Günde Tente Kurarak Akşama Kadar Tamamlatması⁴⁴⁸

EK-20: Revan'a Girişi ve Tokmak'ın Fırar Etmesi⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

⁴⁴⁹ Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

EK-21: Revan Kalesi'ni Tamamlatması⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

EK-22: Tamamlanan Revan Kalesi⁴⁵¹

⁴⁵¹ Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

EK-23: Tomanis Kalesi'ni İnşası⁴⁵²

⁴⁵² Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

EK-24: Lori Kalesi'ni İnşası⁴⁵³

⁴⁵³ Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II.

EK-25: Ferhad Paşa'nın Türbesi⁴⁵⁴

EK-26: Ferhad Paşa'nın Türbesi⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (10 Temmuz 2021)

⁴⁵⁵ <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (10 Temmuz 2021)

EK-27: Ferhad Paşa'nın Türbesi⁴⁵⁶

EK-28: Ferhad Paşa'nın Türbesi⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (10 Temmuz 2021)

⁴⁵⁷ <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ferhat-pasa-turbesi/968> (10 Temmuz 2021)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Elif Dervişoğlu
Doğum Yeri-Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi
Bildiği Yabancı Diller (varsa)	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri (varsa)	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	26.08.2021